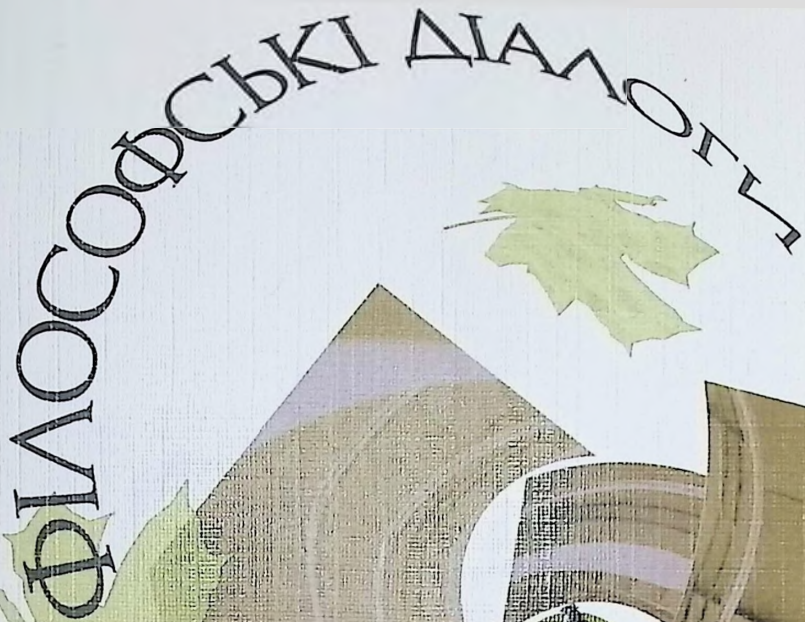

ФІЛОСОФСЬКІ ДІАЛОГИ

A stylized illustration of a book with a tree and leaves. The book is depicted with a textured, brown cover and a white page. A green tree with yellow leaves is positioned to the left of the book. The title 'ФІЛОСОФСЬКІ ДІАЛОГИ' is written in a large, black, serif font, arching over the top of the book and tree.

ВИПУСК 11 – 12
2016

**ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ
В НАУКОВИХ РОЗМИСЛАХ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ
(до 70-річного ювілею)**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди

ФІЛОСОФСЬКІ ДІАЛОГИ'2016

**ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ У НАУКОВИХ
РОЗМИСЛАХ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ**

(до 70-річного ювілею)

Випуск 11–12

Київ – 2017

УДК 1(066)
ББК 87я54
Ф56

Філософські діалоги'2016 // Історія та сучасність у наукових розмислах Інституту філософії. Зб. наук. праць. – К., 2017. – 232 с.

ISBN 978-966-02-8304-6

Головний редактор: М.В. Попович – академік НАНУ
Заступник головного редактора: Г.П. Коваadlo – к.філос.н.
Відповідальний секретар: Р.В. Самчук – к.філос.н.

Редакційна колегія: А.М. Єрмоленко, д.філос.н., проф.; В.Й. Омелянчик, д.філос.н., проф.; Є.К. Бистрицький, д.філос.н., проф.; В.В. Лях, д.філос.н., проф.; В.С. Пазенок, д.філос.н., проф., чл.-кор. НАНУ; Бюксеншюц Олів'є, почесний директор досліджень Національного центру наукових досліджень Вищої школи (Франція); А.М. Лой, д.філос.н., проф.; В.П. Загороднюк, д.філос.н., проф.; Т.В. Лютий, д.філос.н., проф.; Оуян Кан, д.філос., проф., декан Інституту державного управління Гуажонгського університету науки і технології, директор Інституту філософії (Китай); В.С. Лук'янець, д.філос.н., проф.; Т.В. Гардашук, д.філос.н., проф.; Ю.А. Іщенко, д.філос.н., проф.; Н.А. Ніконович, к.філос.н., н.співр. Інституту філософії НАН Білорусі; Г.І. Шалашенко, к.філос.н., С.Л. Йосипенко, д.філос.н.; Є.І. Андрос, к.філос.н.; Н.П. Поліщук, д.філос.н.

Упорядник: Г.П. Коваadlo

Рецензенти: В.А. Рижко, д.філос.н., проф., директор Центру гуманітарної освіти НАН України; Я.В. Любимий, д.філос.н., проф., пров.н.співр. Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
(протокол № 11 від 27 грудня 2016 р.)

*Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 21232-11122Р
Видання засноване 2009 р.*

Адреса редакції:
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.
E-mail: if-ukt@i.ua; <http://www.filosof.com.ua>

ISBN 978-966-02-8304-6

© Коваadlo Г.П.
© Інститут філософії імені
Г.С. Сковороди НАН України

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Цей збірник підготовлений до 70-річного ювілею, який відзначив колектив Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України 2016 року. Інститут філософії було створено у листопаді 1946 року згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У (№ 1914 від 06 листопада 1946 року). Цим урядовим рішенням була прийнята до виконання рекомендація Президії Академії наук УРСР трансформувати філософську Комісію, утворену в складі Відділення суспільних наук Академії наук УРСР, в Інститут філософії Академії наук УРСР із такою структурою: відділ діалектичного матеріалізму, відділ історичного матеріалізму, відділ історії філософської та суспільної думки України, відділ філософії природознавства та відділ психології. Зазначені наукові структурні підрозділи Інституту зазнавали трансформацій, а в роки незалежності на їхній основі були сформовані нові відділи, які функціонують і донині: філософської антропології; соціальної філософії; філософії культури, етики та естетики; логіки та методології науки; філософських проблем природознавства та екології; історії філософії України; історії зарубіжної філософії; філософських проблем етносу та нації; сектор східної філософії та Відділення релігієзнавства.

Творчість та організаційна діяльність науковців Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України справляла і справляє наразі великий вплив на розвиток філософської думки і філософської культури в Україні та за її межами. Особливо відомими стали наукові напрями, так звані **філософські школи**, які історично склалися в Інституті і діють до цього часу. Так, у 60-ті роки ХХ сторіччя академік П.В. Копнін, який очолює Інститут з 1962 до 1968 рр., започатковує новий фундаментальний напрям філософських досліджень – **логіка наукового пізнання**, це наукова школа, у межах якої силами невеликого колективу науковців розпочалося масштабне та новаторське дослідження методологічних засад наукового пізнання як особливого структурного логічного процесу. Спираючись на здобутки формальної логіки, кібернетики, теорії інформації, досвід моделювання людського інтелекту, академік П.В. Копнін разом із своїми колегами-філософами дає в новітніх інститутських публікаціях того

часу тлумачення взаємодії раціонального та чуттєвого, теоретичного й емпіричного, теоретичного та практичного, розумового та розсудкового в науковому пізнанні. У цих дослідженнях розкриваються сутність, концептуальна структура та пізнавальні функції ідеї, наукової гіпотези і наукової теорії як форм систематизації наукового знання, а також тематизуються особливості науки як прикладної логіки тощо.

Академік П.В. Копнін є також ініціатором вивчення науковцями Інституту філософської спадщини мислителів Києво-Могилянської академії. По суті своїми науковими філософськими інноваціями він започатковує «Київську школу філософів». Продовжувачами наукової школи П.В. Копніна наразі є відділи Інституту і насамперед відділ логіки і методології науки (керівник М.В. Попович) та відділ філософських проблем природознавства і екології (керівник В.С. Лук'янець), які нині об'єднані в один науковий колектив.

Під керівництвом академіка М.В. Поповича науковцями формується концепція структури духовної діяльності, що враховує результати психології мислення, структурної лінгвістики, етнології, історії культури, теорії комунікації тощо, а також концепція раціональності, що не зводиться лише до ознак логічності, а включає окрім методологічних настанов, гносеологічні та культурно-світоглядні принципи. Саме на цих загальнотеоретичних засадах групуються сьогодні дослідження вчених-філософів відділу, що переплітаються з дослідженнями культурологічної проблематики.

Знаковою постаттю української філософської думки є постать академіка В.І. Шинкарука. Саме він в 70–80-х роках минулого сторіччя закладає підвалини радикального повороту в українській філософській думці, започатковуючи новий напрям наукових досліджень – філософія людини, що й нині успішно розвивається в Інституті як філософська антропологія поряд з такими фундаментальними напрямками філософських досліджень, як філософія культури; соціальна та політична філософія; практична філософія та етика; історія філософії; історія української філософської думки; філософські проблеми релігієзнавства.

Однак про це читайте в наступних числах збірника.

Цим виданням редколегія започатковує нову рубрику: «Філософські постаті...», в якій будуть надруковані (передрук) праці видатних українських і зарубіжних філософів.

ПАВЕЛ КОПНИН И ЕГО «ЛОГИКА НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ»

Павел Васильевич Копнин принадлежал к тому поколению советских философов, которое начало свою учёбу ещё до войны и получило по тем временам хорошую профессиональную подготовку. Когда он появился в Киеве, он был воспринят как типичный представитель потомственной российской интеллигенции. Между тем родился Павел Васильевич в 1922 г. в простой крестьянской семье в селе Гжелль Раменского района Московской области, знаменитом благодаря традиционному фарфоровому промыслу. В 1939 г. он поступил на философский факультет Московского института философии, истории и литературы – почти легендарного МИФЛИ, в максимально возможной тогда степени сохранившего традиции гуманитарного знания. Большинство студентов МИФЛИ погибло в боях под Москвой в ополчении; Копнину повезло – он служил в Подмосковье и даже сумел в 1943 г. восстановиться на философском факультете МГУ. После университета П.В. Копнин учился в аспирантуре Московского педагогического института, где под руководством Б.А. Фохта написал и в 1947 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Борьба материализма и идеализма в развитии учения о сущности суждения».

Поработав некоторое время в Москве на кафедре философии АОН при ЦК ВКП(б), П.В. Копнин избрал отдалённую от Москвы, но профессионально более перспективную работу в провинции – должность заведующего кафедрой философии Томского университета. Отсюда он вернулся в Москву в докторантуру (1953–1955), где подготовил диссертацию на тему «Формы мышления и их роль в познании» (защищена в 1955 г.). П.В. Копнин, самый молодой тогда доктор философских наук (он защитился в 33 года), становится вначале зав. кафедрой философии Академии наук СССР, где работает с аспирантами Академии, а затем зав. сектором диалектического материализма Института философии АН СССР. Ушел он

из Академии наук и уехал из Москвы при обстоятельствах, рассказ о которых вызывал позже улыбки, но которые на самом деле были довольно драматическими. У П.В., коренного жителя деревенского Подмосковья, не было жилья в Москве, и после того, как личный водитель президента АН Несмеянова получил квартиру, Копнин написал заявление на имя президента Академии с просьбой назначить его на должность шофёра, так как он нуждается в жилье. Академик Несмеянов передал Копнину, что обещает предоставить ему квартиру, если он перепишет заявление, но Павел Васильевич, подумав, решил подарка не брать и уехал вначале в Казань, куда его пригласили на работу, затем отдыхать на Украину. В Киеве он был приглашен заведовать кафедрой в Политехническом институте с немедленным предоставлением жилья, а затем – тут же и на тех же условиях – на кафедру философии в Киевский университет. Это произошло летом 1958 г. А спустя 4 года П.В. Копнин стал директором Института философии АН УССР. В Москву он вернулся в 1968 г. на должность директора Института философии АН СССР, уже будучи украинским академиком (в 1970 г. он избран также членом-корреспондентом АН СССР).

Директором ИФАН он пробыл три года. Павел Васильевич был большим оптимистом и очень здоровым человеком; по его словам, он никогда ничем не болел, ни гриппом, ни ангиной, ни простудой, не курил и пешком ходил на работу и с работы, а жил в Киеве далеко от центра. Внезапно он заболел какой-то жуткой формой рака и умер, не дожив года до своего пятидесятилетия.

Работы, опубликованные Павлом Васильевичем до его переезда в Киев, по тематике можно отнести к узко профессиональным. Собственно, все они, включая докторскую диссертацию, посвящены традиционной формальной логике или её философским проблемам; единственная опубликованная к тому времени монография (в соавторстве с медиком проф. Осиповым) – можно сказать, эмпирическая работа о научном поиске, написанная по материалам медицинской диагностики. Несмотря на то, что логические работы Павла Васильевича по международным меркам и к тому времени можно считать устаревшими, для философии они проявляли хорошую старую культуру, сохранённую до советского периода благо-

даря таким профессионалам, как Валентин Фердинандович Асмус и Борис Александрович Фохт.

Несмотря на воинственное название («борьба материализма с идеализмом...»), ранние работы П.В. Копнина находились на сравнительно беспартийной периферии тогдашней советской логико-философской проблематики. Но, начиная с 1961 г., в Киеве он публикует книгу за книгой, посвящённые общим темам марксистской философии. Таковы «Диалектика как логика» (1961), «Гипотеза и познание действительности» (1962), «Идея как форма мышления» (1963), «Введение в марксистскую гносеологию» (1966), «Логические основы науки» (1968). Кроме того, П.В. руководил авторским коллективом, издавшим работы «Проблема мышления» и резонансную тогда «Логика научного познания», переведенную вскоре на немецкий язык. Несмотря на присутствие термина «логика» в названии многих из них, речь везде идёт не о собственно логике, а о философии или «диалектике как логике».

В книгах и многочисленных статьях П.В. Копнина изложено его собственное видение философии марксизма в целом. Наиболее показательна книга «Введение в марксистскую гносеологию», в которой сведены воедино развиваемые им в лекциях, других книгах и статьях основные идеи и спорные положения, относящиеся к самым важным сюжетам философии марксизма. К этому надо добавить, что П.В. Копнин был одним из авторов книги «Основы марксистской философии», официального учебника, выдержавшего издания 1958 и 1971 гг. Над текстом по общефилософским вопросам он работал, таким образом, еще в Москве, и эту работу следует считать началом создания им современной версии философии марксизма. Кстати сказать, «на Банковой» (там находилось здание ЦК КПУ) имя Копнина произносилось с некоторым трепетом не только потому, что он был залетной московской птицей, не полностью подвластной местному партийному произволу, но и потому, что он был соавтором учебника, воспринимавшегося как партийно-каноническая книга. По существу Копнин, действительно, писал о марксизме в его самых существенных общих проявлениях, о его философии, как она должна была бы выглядеть в современную эпоху. Намерение придать марксизму современный характер, вы-

сказанное Копниным, было смелостью и даже дерзостью в тех условиях, но именно этот, как сейчас говорят, *проект* составлял существо интенсивной интеллектуальной деятельности Павла Васильевича на протяжении всей его короткой творческой жизни.

Чтобы значение совершённого П.В. Копниным было понятно современному читателю, следовало бы привести здесь какую-либо статью из теоретического органа партии, журнала «Большевик» (после XIX съезда КПСС – «Коммунист») эпохи 40–50-х годов. Глаз скользит по безупречным формульным предложениям, не содержащим никаких мыслей, – пока не настораживает читателя какое-либо отклонение от стандарта или критический упрёк в чей-то адрес. Точно так же писались «теоретические» статьи в католических *Osservatore romano* или *Civiltà cattolica*, ибо такова вообще «теория» в догматических, по-своему хорошо формализованных системах, владеть которыми – значит уметь играть в соответствующие языковые игры. Так же писались партийные документы, состоявшие из «постановлений ЦК», принятых Политбюро или Секретариатом (соответственно с грифом «П/...» или «С/...»). Постановления эти были лишь вершиной айсберга, а главной бумагой был т.н. «основной документ», докладная записка отдела, готовившего вопрос; в ней-то и содержались все подробности, а также назывались фамилии критикуемых, и в зависимости от степени виновности им назначалась кара в виде более или менее жёсткой формулировки. При повторном рассмотрении вопроса о мерах по выполнению предшествующего решения следовало указать в специальной справке, что у критикуемого писателя рассыпана верстка очередной повести, ученому не разрешено присваивать искомое звание профессора и т.д. и т.п. – в зависимости от нравов эпохи, могло быть и самое страшное. Если вспомнить о практике раннехристианских Вселенских соборов, то постановления ЦК по общеидеологическим вопросам чаще всего похожи на *символы* – формулировки догматов, содержащие тщательно отредактированные ответы на богословские проблемы, – а «основной документ» – на *оросы*, содержащие также и анафематическую часть.

Таков был марксизм-ленинизм, так сказать, в действии. И были люди, которые в совершенстве владели этим сакральным язы-

ком, можно так выразиться, марксисты *конкретные*, ибо именно в этом ремесле продуцирования *правильных* текстов партийное руководство видело настоящую высокую теорию. Так, официальные философы, выращенные Сталиным ещё в начале тридцатых годов, академики М.Б. Митин и П.Ф. Юдин, отличались невероятной необразованностью в любом смысле этого слова; когда Митину в МГУ создали кафедру диалектической логики, оказалось, что он не может её занять, так как у него был документ только об окончании хедера – еврейской начальной школы. В Институте красной профессуры он не столько учился, сколько руководил разными политическими кампаниями, зато с 1939 г. был директором Института марксизма-ленинизма при ЦК ВКП(б) и действительным членом Академии наук Союза. П.Ф. Юдин, токарь по профессии, вообще непонятно, где учился, – окончил он какой-то «Ленкомвуз» в 1924г., затем оказался в том же Институте красной профессуры на тех же ролях, что и Митин, и в том же 1939 г. стал членом-корреспондентом АН, в 1938–1944 был директором Института философии АН СССР и по совместительству руководил всем книгопечатанием в качестве директора Объединённого государственного издательства (ОГИЗ СССР), а также одновременно заведовал кафедрой марксизма-ленинизма в университете. П.В. Копнин рассказывал, что в отличие от Митина Юдин обладал чувством юмора и рассмеялся, когда ему в 1939 г. сообщили, что их обоих ЦК выдвигает в академики; поэтому Митин академиком стал, а Юдину дали всего лишь члена-корреспондента (академика он получил только в 1953 г.). Зато оба мыслителя великолепно владели пером, когда надо было разоблачать чьи-то отступления от марксизма-ленинизма, идейные и методологические ошибки.

Казалось бы, стоит ли сегодня вспоминать о бесславно ушедших из истории российской мысли функционерах, способных писать лишь догматические формульные тексты и доносы явные и тайные? Но эти люди влияли на судьбы культуры страны, они-то и были воплощением той «философии», которая власти была нужна! К тому же Копнин, обращаясь к философии марксизма, не мог не считаться с людьми этого круга, так как сам с некоторых пор при-

надлежал к официальной верхушке философского мира и вынужден был строить с её представителями какие-то отношения.

Здесь интересно следующее обстоятельство. Понятно, что Митин и Юдин Копнина очень не любили. Но некоторые представители следующего поколения идеологических функционеров, ничем в сущности не отличавшиеся от героев тридцатых годов по «стилю мышления», относились к Павлу Васильевичу весьма доброжелательно. К ним относились П.Н. Федосеев и М.Т. Иовчук. Быть может, здесь сказались не только личностные взаимные оценки, но и некоторая высокая политика, о которой советские граждане тогда не могли судить, но которая стала понятной после падения коммунистической диктатуры. Упомянутые выше философы принадлежали к сотрудникам аппарата ЦК, пришедшим туда после 1944 г., когда из Ленинграда в Москву переехал А.А. Жданов и вновь возглавил идеологическую службу партии и государства. К слову сказать, Жданов сам писал свои доклады и проявлял при этом высокую культуру бюрократического письма. Правой рукой его был философ Г.Ф. Александров, первоначально первый заместитель Жданова как начальника Управления агитации и пропаганды ЦК, а затем заведующий соответствующим отделом ЦК. О нём знавшие его люди отзываются как о человеке умном, ловком и совершенно аморальном. Уже в 1947 г. он был отстранён от большой политики и стал директором Института философии АН СССР. Труды Александрова совершенно пусты по содержанию, но уже в 1946 г. этот мастер тавтологий стал академиком. Дискуссия по книге Александрова по истории философии была навязана Жданову не столько врагами автора книги, сколько его, Жданова, политическими врагами, и он вынужден был наносить удары по своим землякам-ленинградцам, чтобы уцелеть самому. Сегодня мы знаем, кто стоял за спиной врагов Жданова и его ближайших сотрудников: это были интриги на самом высшем уровне, и оттеснял Жданова от власти могущественный тандем Маленков–Берия. После смерти Жданова близкие к нему люди стали жертвами так называемого «Ленинградского дела» и были расстреляны.

Александров пересидел это время в Институте философии, но после смерти Сталина чуть было не поднялся, став на первых

порах министром культуры. Однако, недоброжелатели оборвали его карьеру, возникло некрасивое дело по моральному разложению, в котором вместе с Александровым пал бывший зав. отделом агитации и пропаганды ЦК Кружков. Александров уехал в Минск директором Института философии и вскоре умер. С П.В. Копниным Александров никак не пересекался. Но поддерживали Копнина П.Н. Федосеев и М.Т. Иовчук; Федосеев ушёл из аппарата ЦК в 1955 г. на должность директора Института философии АН СССР, там стал и академиком, и членом ЦК, в 1962–1967 гг. был вице-президентом Академии наук, позже – директором ИМЭЛ при ЦК КПСС. Интересно, что о положительной рецензии П.Н. Федосеева на книгу ленинградца Н.А. Вознесенского, получившую Сталинскую премию и после смерти Жданова расстрелянного, вспомнил М.А. Сулов в опубликованной в «Правде» статье под страшным названием «Тов. Федосеев хитрит». П.Ф. Юдин тут же опубликовал брошюру на эту тематику. Но тут умер великий вождь, и интрига осталась незавершённой. Активную поддержку П.В. Копнину оказывал академик Б.М. Кедров, но он принадлежал к совершенно иному типу философов-марксистов, их сотрудничество имело вполне программную основу.

Один из выдвинутых Сулова, Ф.В. Константинов, главный «истматчику» страны, был, по-видимому, основным идейным и личным противником Копнина. Он стал главным редактором журнала «Вопросы философии» еще будучи кандидатом наук, в порядке выдвижения новых представителей «сталинского племени» после XIX съезда КПСС; Ф.В. Константинов не отличался от «старого» поколения ни по возрасту (все упомянутые лица были примерно ровесники столетия), ни по образу мысли. В 1954–1958 гг. Константинов был зав. отделом агитации и пропаганды ЦК, затем главным редактором журнала «Коммунист» и с 1962 г. – директором Института философии АН СССР. Его-то и сменил на этом посту П.В. Копнин в 1968 году.

Надо сказать, П.В. Копнин никогда не принадлежал к каким-либо группировкам в партийном философски-бюрократическом мире и держал себя очень независимо. Павел Васильевич каким-то образом умел поставить себя так, что не он искал какие-то влия-

тельные круги, а они его искали. Это, конечно, требовали большого политического мастерства, так как надо было продуманно занять определённую позицию так, чтобы оказаться нужным кому-то в определённый момент. В 1968 году на него рассчитывали, вероятно, деятели из группы Шелепина (близкий к последнему П.Н. Дёмичев был тогда секретарём ЦК по идеологии, принимал Копнина и находил с ним общий язык). В политическом отношении П.В. был, можно сказать, оппортунистом – не в ругательном, а в буквальном значении слова, человеком, действовавшим в мире реальных возможностей, и это была продуманная политическая и жизненная позиция. Мы, его сотрудники, тогда ещё молодые, неоднократно вели с ним вполне откровенные разговоры, в ходе которых он убеждал нас, что реального успеха в демократизации и модернизации страны можно добиться только легальными путями, а, значит, только поддерживая и используя прогрессивные начинания в партии. Особенно настойчивыми эти мотивы стали в последний период его жизни, когда ему было особенно трудно.

Но, будучи настроенным на компромиссы, П.В. Копнин совершенно не шёл на уступки в своих идейных установках. Правда, он охотно признавал за оппонентом право на спор и на собственную точку зрения, но как раз этого-то права догматики за человеком не признавали.

Так можно говорить о преемственности между поколениями философов-марксистов в СССР той поры. Характеризуя руководителей философии в те годы, – наиболее влиятельных администраторов и типичных философски-политических писателей, – приходится ссылаться прежде всего на данные, характеризующих их карьеры, так как всё остальное несущественно. И это не должно смущать историков тех времён, так как к философии марксизма в том её реальном виде, в котором она существовала в тоталитарном и пост-тоталитарном обществе, не приходится относиться как собственно философии; она представляла собой разновидность политической религии.

Проведенная выше аналогия с богословием, увы, может быть продолжена. Как и во всяком вероучении, основу мировоззрения в догматическом марксизме составляют канонические «первоисточ-

ники» – сакрализованные, не подвергаемые сомнению тексты «классиков марксизма». К этому добавляются постановления ЦК и особо важные тексты докладов действующего первого лица партии и государства. Они служат источником цитат и образуют словесное пространство, в котором движется мысль верующего марксиста. Но возникает в марксизме та же проблема, что и во всякой догматике, – проблема связи «первоисточников» с сегодняшним днём и его практическими потребностями. «Первоисточники» писались в конкретной обстановке, и смысл их бывает всё менее понятным с ходом времени и потерей контекста. Цитат же можно нарезать каких угодно. Возникает потребность в *толковании*, причём таком, которое обладает столь же убедительной силой в вероучении, что и «первоисточники». Так рождается та часть вероучения, которая по-церковнославянски называется *Предание* (по-латыни *Traditio*) и стала предметом *богословия*.

Когда император Константин объявил христианство государственной религией, он пошёл на большой риск, так как взял на государство ответственность за тонкости вероучения, вокруг которых в разных христианских центрах велись ожесточённые споры. Он, в ту пору ещё некрещённый, созвал Первый Вселенский собор и предложил формулу единосущности Троицы, принятую собором. Первый Никейский собор принял «Символ веры» («Credo»), в сжатом виде формулировавший основы вероучения. Такого «Credo» в философии марксизма не было, опора на философские «первоисточники», прежде всего «Анти-Дюринг» Энгельса и «Материализм и эмпириокритицизм» Ленина, была достаточно неуверенной в связи со сложностью контекста. Даже при очень ортодоксальном Ленине, убеждённом в том, что весь марксизм монолитен, как будто он вылит «из одного куска стали», марксистские философские тексты писались весьма разнообразно. Сталин написал знаменитую четвертую главу «Краткого курса истории ВКП(б)» («О диалектическом и историческом материализме») и обязал относиться к ней как к символу веры, но этот труд в силу его ужасающей по сравнению с «первоисточниками» банальности не мог служить марксистским философским богословием и был тут же забыт после смерти «классика». Марксистская философия вернулась к состоянию по-

иска «символа верь», и появились разные версии, которые тут же приобрели индивидуальный авторский характер и даже не претендовали на сакрализацию и официальный статус. Возникла неопределённость: следовало то ли принимать философские разночтения как должное, то ли официально утвердить некий новый символ веры.

Основное направление философских и мировоззренческих поисков П.В. Копнина заключалось в истолковании основополагающих идей философии марксизма таким образом, чтобы они соответствовали духу современной науки и явно были несовместимы с догматикой политической религии.

Характеристику взглядов и проектов Копнина удобно начать с шутки, с которой он приступил к работе в Киевском университете. Павел Васильевич очень неохотно и довольно поздно поставил у себя дома телефон, а лаборанту своей кафедры, по его словам, отдал такое распоряжение: «Если меня не будет на работе и куда-то срочно меня будут вызывать, пойдите в кино или прогуляйтесь хо-рошенько и скажите, что меня не нашли. — И разъяснил дальше: — Философия наука неспешная, свой основной вопрос она решает вот уже три тысячи лет и пока не решила, и всё срочное сегодня оказывается не срочным завтра». Конечно, всем была понятна нелюбовь его к заседаниям разного рода и полная уверенность в том, что хороший администратор в науке — это прежде всего источник идей. Но вместе с тем не только в этой шутке, но и в реальной философской деятельности П.В. Копнина чувствовалась ориентация на вечные философские проблемы, образующие ось всей истории человеческой культуры.

А своё вступление в должность директора Института философии Павел Васильевич ознаменовал тем, что прочитал научный доклад о гипотезе как форме мышления, впоследствии ставший основой для статьи и книги. Почему именно о гипотезе, что привлекло Копнина в словах Энгельса о гипотезе как форме развития естествознания, «поскольку оно мыслит»?

Здесь мы подходим к так называемой «логике научного познания», с которой прежде всего связано имя П.В. Копнина.

Сегодня этот проект может показаться бесперспективным, если его понимать как попытку сконструировать некую «логику

развития знания», отличную от формальной «логики неподвижности и стабильности знания». Быть может, такая формулировка задачи философски-логических исследований на первых порах удовлетворяла П.В. Копнина, тем более что она повторяла множество высказываний «классиков» на эту тему. Именно в опоре на развитие усматривала традиционная марксистская философия сущность так называемой «диалектической логики». Но по существу у Копнина речь шла вообще не о логике, и это вскоре стало очевидно. Что касается «диалектической логики», то наиболее сильный удар по ней нанесла опубликованная в «Вопросах философии» совместная рецензия П.В. Копнина и С.Б. Крымского на книгу В.И. Черксова, одного из наиболее яростных сторонников особой всемогущей марксистской науки о мышлении. Но и в остальных работах П.В. Копнин решительно отмежёвывался от попыток конструирования некой альтернативной логической системы, таинственным образом разрешающей все трудности науки и практики, недоступные непосвященным в марксизм, идеологически беспартийным исследователям. В понимании П.В. Копнина так называемая «диалектическая логика» есть просто философия, способная понять и объяснить диалектику бытия и познания.

Здесь и потребовалось П.В. Копнину обращение к т.н. «основному вопросу философии». В исполнении марксистских догматических философов-интерпретаторов тема «основного вопроса» сводилась к тому, что «материя первична, сознание вторично». В понимании П.В. Копнина проблема «первичности» приобретала настолько всеобщий характер и многоликие конкретные формулировки, что об окончательном решении её не может быть речи. Проблема свободы, например, – это та же проблема соотношения бытия человека и его сознания, и вообще дело вовсе не сводится к проблематике знания: – есть множество других способов соотношения человека с окружающей его действительностью. «Любая проблема марксистской философии так или иначе рассматривается через основной вопрос философии, противоречие между материей и сознанием является исходным и ведущим в разрешении всех проблем мировоззрения» [1, 15].

Этот подход позволил Копнину выйти из трудного положения, в которое попала всякая философия в СССР из-за идеологических погромов в разных областях науки, в особенности агрессивных в 40–50-е годы. Исходя из понимания марксизма как вероучения, избежать подобных вмешательств философии в положительное знание было невозможно. Следует иметь в виду, что, несмотря на прагматизм Н.С. Хрущёва, в 60-х годах опасность идеологических погромов в науке отнюдь не была устранена. Более того, в биологии по-прежнему господствовал Лысенко, и только после отстранения Хрущёва от руководства страной удалось освободиться от тирании невежества в биологической науке, прикрываемого философской фразеологией. В этих условиях настойчивые призывы Копнина ограничиться в философии теми вопросами, которые принадлежат к её компетенции (т.е. относятся к основному её вопросу), не только ослабляли идеологическую агрессию, но и служили декларацией суверенитета философской культуры общества.

Вместе с тем позиция П.В. Копнина не означала поддержки собственно логических (в смысле современной формальной, т.е. символической, логики) исследований философских проблем. П.В. считал, что формальная логика давно превратилась в особую науку со своим собственным предметом и аппаратом. Правда, при этом он всячески поддерживал философов, активно овладевавших в это время средствами современной логики и пытавшихся решать философские проблемы науки с использованием логических средств. Но эта поддержка находила оправдание в общем стремлении к многообразию подходов в философии в рамках научной корректности.

Это последнее обстоятельство имело чрезвычайно большое значение для Копнина. Он неоднократно подчеркивал, что философия является наукой и даже строгой наукой, – ссылаясь при этом на «классиков», быть может, даже слегка иронически. («А философия марксизма-ленинизма такая же строгая наука, как и другие науки, и она является системой понятий, в которой отражён изучаемый ею предмет» [1, 7]). Но что значит «быть наукой»? Значит ли это, что основные положения философии могут быть выражены на языке символической логики? П.В. не считал это возможным, и, по-видимому, с ним сегодня надо согласиться. Те черты научного по-

знания, которые он выделял в т.н. «логике научного познания», и служили для него содержательной характеристикой науки – в отличие прежде всего от догматического вероучения.

Потому-то гипотеза как «форма мышления» так заинтересовала П.В. Копнина. Ведь в «марксизме-ленинизме» и его философии гипотез нет и не может быть, тогда как в науке нельзя ничего сказать нового, не проходя через стадию гипотез. Впоследствии Копнин так же интересовался как «формой мысли» вопросом или проблемой, порождающей возможные ответы-гипотезы. Конечно, с точки зрения логики науки эти содержательные представления нуждались в ясной и чёткой формулировке для того, чтобы их можно было проверить средствами, теоретически безупречными. Для того, чтобы философски интересные описания процесса исследования совместить с научными представлениями, хорошо формализованными, – например, в основаниях математики, – необходим совсем иной уровень формализации самой философии. Однако, речь шла отнюдь не только о хорошо формализованных языках и даже прежде всего не о них. О сфере общественных наук и сегодня невозможно говорить на честном, но бедном логическом языке, а сопоставлять обществоведение с общенаучными критериями необходимо ещё более, чем в «точных науках». И уже требование выдвижения альтернативных гипотез показывало, что претензии на научность некоторых сфер общественного сознания, объявлявших себя марксистскими науками, лишены оснований.

Когда П.В. Копнин пришёл в Институт философии АН Украины, он собрал из сотрудников и не из сотрудников Института небольшую творческую группу, поручив ей разработку концепции и проспекта предполагаемой книги «Логика научного познания». Чтобы подготовить проспект, нам пришлось познакомиться с обширной литературой (к счастью, каким-то чудом в Институте оказалась подборка за 40–50-е годы журнала «Journal of symbolic logic», который в то время помещал множество рецензий, аннотаций и обзоров литературы логико-философского характера). Из зарубежных концепций нам ближе всего оказалась философия Карла Поппера, но было бы неверно сказать, что она послужила основой будущей книги. В основе всего были общие размышления о харак-

тере науки как особой формы организации знаний, и стремились мы все, и молодые исполнители, и организатор работы П.В. Копнин, к противопоставлению научного знания донаучному или псевдонаучному. Впоследствии соавторы разошлись и по областям интересов, и по концепциям и способам их реализаций, но та работа навсегда осталась образцом дружного и плодотворного интеллектуального штурма. Я убеждён, что книга «Логика научного познания», получившая хорошую прессу, была очень полезной и содержит некоторые мысли и обобщения, могущие получить и сегодня плодотворное развитие.

В результате применения, скажем осторожно, некоторых критериев научности к анализу мировоззренческих проблем и ограничения философии её собственным предметом, понимаемым в конечном счёте как отношение человека к миру, П.В. Копнин выстроил общую схему марксистской философии, которая, как он полагал, «соответствует современному уровню развития философии» [1, 7]. Во «Введении в марксистскую гносеологию» эта схема выглядит следующим образом: (1) понятие мировоззрения; (2) основной вопрос философии; (3) субъект и объект познания и практики; (4) познание и отражение, информация, знак и знаковая система; (5) истина и её критерий; (6) чувство и разум, эмпирическое и теоретическое знание; (7) рассудок и разум, рождение и развитие теории; (8) истина, красота и свобода. Изложение построено – и в этой, и в других книгах – таким образом, что все затронутые автором вопросы являлись дискуссионными, и предложенные им решения были убедительны, но имели альтернативы и во всяком случае нуждались в развитии и уточнении.

Исходным пунктом изложения является пересмотр привычного для философов-марксистов положения о том, что философия или мировоззрение представляет собой характеристику «мира в целом». П.В. Копнин очень убедительно показал пустоту претензий на истолкование «мира в целом» или «мира как целого» на основе каких-то философских представлений. О мире вообще может говорить только специальная наука, в данном случае космология, но при этом космология не претендует на охват «мира в целом», она отлично осознаёт ограниченность собственных возможностей в каж-

дой конкретной ситуации. «Представить мир как целое – это стремление может быть осуществлено всей совокупностью знания в процессе бесконечного развития, и оно всегда остаётся, в силу бесконечности мира, только стремлением» [1, 12]. П.В. Копнин нашёл уязвимое место «диалектико-материалистической» догматики, безосновательно претендовавшей на положение «сверхнауки» или «науки наук» с универсальными «наиболее общими законами». Характерно, что среди основных философских проблем у Копнина нет «законов» диалектического мироустройства – речь не идёт ни о переходе количества в качество, ни об отрицании отрицания, ни о противоречиях как источнике развития. Вместо этого автор формулирует представление о философском мировоззрении как систему взглядов на *место человека в мире, или отношение человека к миру*. Согласно П.В. Копнину, произошло окончательное разделение человеческих знаний на философские и нефилософские, или *позитивные*, и с тех пор за философией остаётся именно мировоззренческая проблематика. Такая постановка вопроса полностью устраняла возможность построения некоей отдельной от науки «правильной» «марксистской картины мира» или «диалектико-материалистической онтологии» как плацдарма для идеологической оценки конкретных научных знаний. П.В. Копнин настаивает на том, что неверно делить философию на онтологию, гносеологию и иные науки или самостоятельные части – понятийный аппарат всех подобных частей философии един, как едина мировоззренческая проблематика.

Конечно, такая позиция была в ту пору весьма рискованной, так как давала повод для обвинений в позитивизме, чем противники П.В. не преминули воспользоваться. Но выглядела она безупречно и по существу предоставляла философии независимое поле для работы.

С этих позиций П.В. Копнин рассматривал так называемый основной вопрос философии, вопрос об отношении материи к сознанию. В сущности речь шла о том, в каком смысле современная философия может быть материалистической. Осторожно критикуя сведение проблемы материи к проблеме вещества или субстрата изменений в современной физике, он стремился элиминировать сам

вопрос о строении материи, так как и строение атома, и строение клетки, и любая иная структура есть «строение материи» и является предметом специальной науки. Исходя из сказанного, Копнин предлагал вернуться к понятию *вещество* в специальных науках, оставив понятие *материя* в философии для обозначения одной из двух типов реальности – *объективной* в отличие от *субъективной* реальности.

Нельзя сказать, что эти дистинкции намного облегчали понимание проблемы физического и психического, а апелляция к понятию *вещество* вряд ли вносит ясность в гносеологическую проблематику теории элементарных частиц. Но П.В. не имел других способов перейти от «основного вопроса философии» к своей подлинно исходной позиции, связанной с понятиями *субъекта* и *объекта*. Эту позицию можно характеризовать как положение об активности субъекта познания и практики.

П.В. Копнин твердо и последовательно отстаивал точку зрения, согласно которой субъектом познания является общество. Если быть более точным, то вначале он говорит о человеке как субъекте познания и действия. «Для материализма исходным является утверждение, что подлинным субъектом познания и практического действия является человек и не только со своим познанием, но и со всем тем, что ему присуще» [1, 59]. Это очень важная оговорка, так как «всё то, что ему присуще», оказывается не только сознанием, но и подсознанием, и всем чувственным миром Ego. Однако, П.В. Копнин настаивает на том, что *знание* предполагает *осознание* своего отношения к тому, что мы знаем. «Знание не тождественно всякому психическому акту, оно предполагает выделение человеком себя из окружающего мира и процесс осознания его» [1, 46]. Мы знаем нечто, если мы знаем также, что это знание истинно (умеем доказать, что дело обстоит так, а не иначе). Когда речь идёт о познавательной деятельности, процесс осознания обязательно проходит в социальных, общественно-значимых формах.

В современной философской литературе высказано так много возражений против представлений об обществе как субъекте познания и действия, что кажется почти очевидной связь этих представлений с тоталитарной идеологией и практикой. Сегодня нельзя без оговорок принимать тезис раннего Маркса о том, что человек

есть «мир человека, государство, общество» [2, 29]. Критика идеи сверх-индивидуальности субъекта, его соотнесённости с анонимными социальными силами была развёрнута ещё в конце XIX ст. в школах неокантианства, и с этими идеями русская философская публика была знакома давно. Достаточно сказать, что к марбургской школе принадлежал С.Л. Рубинштейн, выдающийся советский психолог и философ, один из немногих высококвалифицированных и интеллигентных гуманитариев, уцелевших в условиях диктатуры. В немалой степени благодаря ему идея активности субъекта, развиваемая в марбургской школе, была усвоена П.В. Копниным раньше, чем наша философская общественность увлеклась молодым Марксом. Но в защиту Копнина надо сказать, что отстаивание суверенитета индивидуальности не относится к контексту познания. Приемлемость неких интеллектуальных решений может быть для индивида обусловлена и сугубо индивидуальными, личностными, в том числе эмоциональными факторами, но только не в определении истинности. Конечно, проблема остаётся достаточно сложной, если речь идёт о смысле утверждений абстрактной теории, но во всяком случае определение этого смысла для того, чтобы стать совместимым с наукой и тем самым общепринятым, должно удовлетворять некоторым общезначимым критериям. Можно утверждать, что применительно к эпистемическим контекстам отождествление «человека» с «миром человека» вполне допустимо.

Характеристика субъекта познания как активного участника диалога человека с миром является предпосылкой для ещё более решительного шага – признания общественного характера не только субъекта, но и объекта познания.

Здесь П.В. Копнин предлагает весьма оптимистическую философию труда как взаимодействия субъекта и объекта, материальной основы процесса познания, которую он противопоставляет философии экзистенциальной заброшенности человека в чуждый ему мир. Основная идея, которую он хочет здесь обосновать, – это идея *опредмечивания* человеческих знаний и устремлений в объективном мире, и *отчуждения* как частного случая опредмечивания. Таким образом понятия опредмечивания и отчуждения вводились в основы марксистской философии. Нет нужды объяснять, насколько

ко интересной для мыслящей общественности того времени, вовсе не только философской, была концепция отчуждения, предлагавшая новые измерения теории социальных процессов.

Чтобы понять общий замысел П.В. Копнина, достаточно обратиться к самому, казалось бы, уязвимому месту – к пресловутой «теории отражения». Именно в этом пункте обнаруживалась примитивность традиционного материализма, особенно на соответствующих страницах Ленинского «Материализма и эмпириокритицизма». Но почему так упорно Копнин держался за идею отражения, хотя в спорах с ним его соратники, в частности С. Крымский, доказывали архаичность и бесперспективность представления об отражении? На это можно отвечать по-разному. Возможно, для Копнина идея отражения оставалась привлекательной потому, что она была связана с его личной философской эволюцией благодаря книге болгарского марксиста Тодора Павлова «Теория отражения», в годы его молодости казавшейся весьма нетривиальной и популярной среди советских философов. Возможно и другое: положение о свойстве отражения, общем всей материи, является единственным в марксизме, которому сам его автор, Ленин, придавал статус *предположения*, т.е. гипотезы. Как гипотезу Копнин его и обсуждает. Сопоставление гипотезы об *отражении* со специально-научным понятием *информации* для П.В. Копнина была примером различия философского и специально-научного знания, как и сопоставление понятий «*материя*» и «*вещество*». Как бы там ни было, но у самого Копнина отражение понимается уже не как чисто механическое взаимодействие, а как некий *смысл* воздействия объекта на процесс, когда воздействующий объект можно рассматривать как сигнал. Копнина можно упрекнуть в том, что он не понял значимости открытия информационного измерения природных процессов *наряду* с энергетическими. Ему очень понравилось изречение Норберта Винера «Информация есть информация, а не материя и не энергия». Однако, П.В. не до конца понял значимость сформулированного таким образом нового подхода к естественным процессам. На деле было предложено наукой новое, информационное измерение реальности, совершенно не сводимое к известным ранее. Спустя некоторое время идея информационного воздействия получила

обоснование в нелинейной картине мира, что означало существенную смену научных парадигм.

По существу П.В. Копнин был вполне прав, настаивая на том, что «информация» есть понятие специальное, что говорить слова «информация» или «сообщение» применительно к природным процессам нужно не метафорически, а только в точном смысле – там, где можно усматривать изменение неопределённости при выборе и применять количественные методы измерения. Однако, можно было бы получить более интересные философские выводы, если бы дело не ограничилось взаимной автономией философии и науки. Мы до сих пор путаемся в основных идеях, связанных с утверждением синергетической парадигмы и связанной с нею парадигмы информационной. До сих пор у нас нет такой теории семантической информации, которая в нужной мере приближалась бы к описанию интеллектуальной деятельности человека. Лучше уяснив себе точный научный смысл специальных понятий, мы сможем достичь философских результатов. Очевидно, что понятие отражения в силу его мнимой наглядности может только мешать. Но попытки уточнения исходных позиций, предпринятые П.В. Копниным, можно считать весьма полезными.

К сожалению, такая же изолированность философии от (формальной) логики не позволила добиться более интересных результатов в анализе понятия истины. Полемика по этому поводу с представителями логической семантики и аналитической философии, такими, как А. Тарский, Р. Карнап, Г. Рейхенбах, оказалась не очень убедительной. Однако, П.В. Копнин сделал важный шаг в обосновании научного эмпиризма. Истолкование эмпирического факта как продукта не только пассивного восприятия, не только как чего-то «данного», но и как чего-то активно «взятого», теоретически нагруженного, открывало возможность преодолеть конвенционализм и понять, каким образом эмпирический факт может быть аргументом и даже доказательством.

Схема, начерченная П.В. Копниным, по сути завершается понятием *идеи*. Вернувшись к рассуждениям философской классики на тему об идеях, Копнин придал им новый смысл, связанный как

с проблематикой научного познания, так и политически актуальным «дискуссиям на кухнях» шестидесятых годов.

Как и всё, о чём он писал, соображения об идее как форме мышления изложены очень просто и доступно. В слово «идея» читатель может вкладывать тот же смысл, который он вкладывает в него в выражении, например, «у меня есть идея». Можно сказать и иначе: «у меня есть мысль». Но очевидно, что идея – это не всякая мысль, а только такая, которая оказывает сильное влияние на другие мысли, организует совокупность мыслей и намечает пути к разрешению некоей проблемы в целом. В идее, согласно Копнину, «слиты воедино два момента: созданный теорией идеальный объект и план, направленный на его реализацию» [2, 243].

Не является ли само обращение к теме идеи безнадежным архаизмом? Вообще, следует ли говорить о *мысли* как объекте рассуждений, после того, как логика обратилась к анализу *языка*, а не текучей и неуловимой идеальной субстанции? В семиотических концепциях, так или иначе связанных с теорией Фреге, мысль как таковая не игнорируется, она выступает в качестве *смысла* имени, но исследователь стремится иметь дело только с (материальными или идеальными, неважно) *объектами* (значениями). Последовательно стремился к устранению из анализа мыслительного (смыслового) компонента и сведения его к определённым знаковым конфигурациям формализм, связанный с программой Гильберта. Но формализм, во-первых, не являлся единственной программой в философии математики, а, во-вторых, ему и не удалось полностью элиминировать смысл из построений и свести всё к анализу знаковых последовательностей, рассматриваемых автономно, как знаки самих себя. К тому же для основателей движения, прежде всего для Гильберта, анализ формализмов оставался дорогой от знакового инструментария к содержательной картине мира, в знаках как-то репрезентированного, и он не случайно начинал свои семинары с вопроса: «Итак, господа, кто мне скажет, что такое атом?»

П.В. Копнин обращается к содержательному представлению о мысли-идее как абстракции, то есть отвлечению от некоторых свойств объекта с целью выделения иных, самых существенных. Но – в духе идеологии раннего Маркса – он рассматривает это не про-

сто как отвлечение, а как построение нового объекта, идеального, что само по себе говорит о том, что *в реальности* такого объекта нет. Мышление как конструирование соотносимо не с реальностью, а с заключёнными в ней возможностями. «Идея – прообраз возможных вещей, которому никогда не суждено воплотиться в действительность, она остаётся никогда не разрешимой проблемой» [2, 241].

Здесь П.В. соприкасался с очень и очень деликатной проблемой, так как немедленно возникал вопрос о бессмертии идей марксизма-ленинизма и их воплощении в жизнь Коммунистической Партией. В условиях, когда оценка Сталинского тоталитаризма явно или неявно беспокоила всех в этой стране, хотя после Хрущёва к ней старались не возвращаться, Копнин вроде бы пытался даже и предложить компромисс с совестью: «Это хочется особенно подчеркнуть в связи с тем, что некоторые философы, столкнувшись с фактом, что практически жизнь идёт не совсем так, как она рисовалась в теории, начинают сомневаться либо в истинности самой теории, либо в способностях её реализующих людей. Иногда думают, что если бы люди, в особенности стоящие во главе движения, были поумнее и с лучшими моральными качествами, то не возникло бы никакого противоречия между теорией и ходом реальной жизни. Но это гносеологическая иллюзия» [2, 270]. Желавшие могли бы воспринять эти слова как оправдание Сталинского режима – дескать, идея построения социализма в отдельно взятой стране на то и идея, чтобы реализоваться как-то не так. Однако, концепция идеи у П.В. Копнина – скорее приговор всем попыткам насильственно сделать людей счастливыми, ибо утопические идеи реализуемы легче всего, но результат в данном случае всегда противоположен замыслу.

Без сомнения, предложенная П.В. Копниным концепция марксистской гносеологии (а это означало, с его точки зрения, также и концепцию диалектики и логики) построена на усвоении идей раннего Маркса, которыми увлекалась вся наша мыслящая философская общественность после публикации тома «Из ранних произведений» в 1956 году. Однако, она отличается от многочисленных версий неомарксизма, возникших на этой почве на Западе. Идеи Копнина более умеренны, так как они приспособлены к советской

посттоталитарной реальности. Та версия марксизма, которую предложил П.В. Копнин, открыта для дискуссий и развития и могла бы быть идеологией политического прогресса, исключавшего катастрофические разрывы в развитии. Увы, власть не могла отказаться от принципа однопартийной диктатуры, и никакого разнообразия она не терпела. Да и просто очень уж не хватало ума и моральных качеств тем, кто «стоял во главе движения».

Обсуждение концепции П.В. Копнина – уже после его возвращения в Москву на должность директора Института философии – приобрело чрезвычайно политически заострённый и бурный характер, для «разоблачения» его были вызваны доносчики из Киева, помалкивавшие во время его директорства в нашем городе, на защиту его выступили все, кто – каждый по-своему – искал путей прогресса в духовной культуре страны. И всё же даже доброжелательно настроенные по отношению к нему, уже в ту пору покойному, издатели его трудов во главе с ак. Б.М. Кедровым признавали во введении к книге «наличие некоторых издержек в обсуждении вопроса о специфике философского знания в последних работах П.В. Копнина» [3, 15]. Но предполагаемый разгром злокозненного «ревизиониста» не состоялся – всё суммировалось всего лишь в этой деликатной фразе о «некоторых издержках», и это была большая победа общественности.

Возвращаясь сегодня к мысли наиболее ярких людей нашей тогда ещё общей страны, мы обнаруживаем не только глубокие и нестандартные идеи, но и возможность диалога, непрерывность традиции. Надо сказать, что некоторые черты философского наследия П.В. Копнина свойственны также и западной мысли 60-х–70-х годов. Попытки построения школ со всеобщими философскими программами, определённая связанная с этим узость, даже некий склероз мышления, игнорирование «малых» проблем, беспокоящих человека в его повседневной жизни, – всё это отмечается представителями сегодняшних поколений, сложившихся после 80-х годов. Сегодня преобладают работа над конкретными темами и попытки синтезировать отдельные направления и результаты, где это возможно. И, если речь идёт о философии, индивидуальный авторский стиль исследования и письма.

Быть собой, сохранять собственную индивидуальность было очень и очень сложно в те годы, когда жил и творил Павел Васильевич Копнин. Мы не просто благодарны ему за ту атмосферу доброжелательного сотрудничества в поиске, которую он создал – мы возвращаемся к разговору с ним, ибо проблемы, над которыми он думал, вечны.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Копнин П.В.* Введение в марксистскую гносеологию. – К., 1966.
2. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 1.
3. *Павел Васильевич Копнин (1922–1971)* // Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания. – М., 1973.

Мирослав Попович. Павло Копнін і його «Логіка наукового пізнання».

У статті автор проводить аналіз основних філософських і світоглядних пошуків Павла Копніна, які мали відношення до основних ідей філософії марксизму, відповідали духу науки того часу і були несумісні з догматикою марксистсько-ленінської ідеології. Проект «логіки наукового пізнання», який був запропонований і розроблений ученим, отримав плідний розвиток в аналізі світоглядних проблем і в розумінні предмета філософії «як відношення людини до світу». Копнін вибудовує загальну схему марксистської філософії, яка, як він вважав, «відповідала сучасному рівню розвитку філософії». У його роботах ця схема виглядає наступним чином: (1) поняття світогляду; (2) основне питання філософії; (3) суб'єкт і об'єкт пізнання та практики; (4) пізнання та відображення, інформація, знак і знакова система; (5) істина та її критерій; (6) почуття та розум, емпіричне та теоретичне знання; (7) розсудок і розум, народження та розвиток теорії; (8) істина, краса та свобода. Виклад матеріалу вибудовувався ученим таким чином, що всі порушені ним питання мали дискусійний характер, а запропоновані рішення переконливі, але мали альтернативу, тобто потребували розвитку й уточнення.

Він переглядає звичне для філософів-марксистів положення про те, що філософія або світогляд представляє собою характеристику «світу в цілому». Учений переконливо показує порожнечу претензій на тлумачення «світу в цілому» або «світу як цілого» на основі якихось філософських

уявленнь, тобто він знаходить вразливе місце «діалектико-матеріалістичної» догматики, яка безпідставно претендувала на становище «наднауки» або «науки наук» з універсальними «найбільш загальними законами».

Характерно, що серед основних філософських проблем в його «схеми марксистсько-ленінської філософії» немає «законів» діалектичної світобудови, замість цього він формулює уявлення про філософський світогляд як систему поглядів на місце людини у світі, або ставлення людини до світу. З його точки зору, як тільки відбулося остаточне розділення людських знань на філософські та нефілософські, або позитивні, з того часу за філософією і закріплюється саме світоглядна проблематика. Така постановка питання повністю усувала можливість побудови якоїсь окремої від науки «правильної», «марксистської картини світу» або «діалектико-матеріалістичної онтології» як плацдарму для ідеологічної оцінки конкретних наукових знань. Він наполягав на тому, що невірно ділити філософію на онтологію, гносеологію й інші науки або самостійні частини — повнятійний апарат всіх подібних частин філософії єдиний, як єдина світоглядна проблематика. Така позиція була в ту пору досить ризикованою, оскільки давала привід для звинувачень в позитивізмі, чим противники Павла Копніна і скористалися. Але виглядала вона бездоганно і по суті надавала філософії незалежне поле для роботи.

Ключові слова: логіка, наукове пізнання, істина, світобудова, людина, світ, світогляд, філософія, відношення людини до світу.

Мирослав Попович. Павел Копнин и его «Логика научного познания».

В статье автор проводит анализ основных философских и мировоззренческих поисков Павла Копнина, которые касались основополагающих идей философии марксизма, соответствовали духу науки того времени и были несовместимы с догматикой марксистско-ленинской идеологии. Развернутый ученым проект «логики научного познания» получил плодотворное развитие в анализе мировоззренческих проблем и в понимании предмета философии «как отношения человека к миру». Копнин выстраивает общую схему марксистской философии, которая, как он полагал, «соответствовала современному уровню развития философии». В его работах эта схема выглядит следующим образом: (1) понятие мировоззрения; (2) основной вопрос философии; (3) субъект и объект познания и практики; (4) познание и отражение, информация, знак и знаковая система; (5) истина и её критерий; (6) чувство и разум, эмпирическое и теоретическое знание; (7) рассудок и разум, рождение и развитие теории; (8) истина,

красота и свобода. Изложение материала им строилось таким образом, что все затронутые вопросы являлись дискуссионными, а предложенные решения были убедительны, но имели альтернативы, т.е. нуждались в развитии и уточнении.

Он пересматривает привычное для философов-марксистов положение о том, что философия или мировоззрение представляет собой характеристику «мира в целом». Ученый убедительно показывает пустоту претензий на истолкование «мира в целом» или «мира как целого» на основе каких-то философских представлений, т.е. он находит уязвимое место «диалектико-материалистической» догматики, безосновательно претендовавшей на положение «сверхнауки» или «науки наук» с универсальными «наиболее общими законами».

Характерно, что среди основных философских проблем в его «схеме марксистско-ленинской философии» нет «законов» диалектического мироустройства, вместо этого он формулирует представление о философском мировоззрении как системе взглядов на *место человека в мире*, или *отношении человека к миру*. С его точки зрения, как только произошло окончательное разделение человеческих знаний на философские и нефилософские, или *позитивные*, с тех пор за философией и закрепляется именно мировоззренческая проблематика. Такая постановка вопроса полностью устраняла возможность построения некой отдельной от науки «правильной», «марксистской картины мира» или «диалектико-материалистической онтологии» как плацдарма для идеологической оценки конкретных научных знаний. Он настаивал на том, что неверно делить философию на онтологию, гносеологию и иные науки или самостоятельные части – повягтийный аппарат всех подобных частей философии един, как едина мировоззренческая проблематика. Такая позиция была в ту пору весьма рискованной, так как давала повод для обвинений в позитивизме, чем противники Павла Копнина не преминули воспользоваться. Но выглядела она безупречно и по существу предоставляла философии независимое поле для работы.

Ключевые слова: логика, научное познание, истина, мироустройство, человек, мир, мировоззрение, философия, отношение человека к миру.

Myroslav Popovych. Pavel Kopnin and his «Logic of Scientific Knowledge».

The author analyzes the main philosophical and worldview researches of Pavel Kopnin, which dealt with the fundamental ideas of the Marxist philosophy, corresponded to the spirit of science of that time and were incompatible

with the dogmatics of Marxist-Leninist ideology. The project of the «logic of scientific knowledge» developed by the scientist was fruitfully developed in the analysis of worldview problems and in the understanding of the subject of philosophy «as a person's relationship to the world». Kopnin is building a general scheme of Marxist philosophy, which, as he supposes, «corresponded to the contemporary level of development of philosophy». In his works, this scheme looks as follows: (1) the concept of worldview; (2) the fundamental question of philosophy; (3) subject and object of knowledge and practice; (4) cognition and reflection, information, sign and the sign system; (5) truth and its criterion; (6) sense and reason, empirical and theoretical knowledge; (7) understanding and reason, the birth and development of the theory; (8) truth, beauty and freedom. The explanation of the material was designed in such a way that all the issues raised were controversial, and the proposed solutions were convincing, but they had alternatives, i.e. needed development and refinement.

He revises the customary for Marxist philosophers sentence that philosophy or worldview is a characteristic of «the world as a whole». The scientist convincingly demonstrates the emptiness of claims for the interpretation of «the world in general» or «the world as a whole» on the basis of some philosophical ideas, i.e. he finds the vulnerable point of the «dialectical-materialistic» dogmatics, groundlessly claiming the position of «super-science» or «science of sciences» with universal «most general laws».

It is to be noted that among the main philosophical problems in his «scheme of Marxist-Leninist philosophy» there are no «laws» of the dialectical world order, instead he formulates the notion of a philosophical worldview as a system of views on the man's place in the world, or man's relation to the world. From his point of view, as soon as the final division of human knowledge into philosophical and nonphilosophical, or positive, has taken place, philosophy has been focused precisely on worldview problems. This formulation of the question eliminated completely the possibility of constructing a separate «correct», «Marxist picture of the world» or «dialectical-materialist ontology» as a springboard for the ideological evaluation of specific scientific knowledge. He insisted on that it is wrong to divide philosophy into ontology, gnoseology and other sciences or independent parts – the conceptual apparatus of all such parts of philosophy is one, as one worldview problematics. Such a position was at that time very risky, as it gave rise to accusations in positivism, which opponents of Pavel Kopnin did not fail to take advantage of. But it looked perfect and, in essence, provided philosophy with an independent field for work.

Key words: logic, scientific knowledge, truth, world order, man, world, worldview, philosophy, man's relation to the world.

ПАВЕЛ КОПНИН И ПРОБЛЕМА «САМОСОЗНАНИЯ НАУКИ»

Оценивая сегодня философию самосознания науки П.В. Копнина, важно учитывать, особенности того времени, в котором она создавалась. В его времена статус науки в культуре осмысливался совсем не так, как в культуре Античности, Средневековья, Просвещения. Для *постсократовской* Античности, *знание, мудрость, наука* не были предметом утилитарно-прагматического отношения. Наука в те времена являла собой парадигмальный образец совершенной жизни, обозначаемой словом «*theoria*». *Theoria* – это жизнь, бескорыстно пожертвованная служению Истине, Мудрости, Знанию. Такая жизнь безразлична к принципам «*позитивности*», «*полезности*» и «*эффективной приватизации познанного*».

В самосознании науки Средневековья, наука осознавалась как форма жизни, цель которой *богопознание*. Но это – не самая совершенная жизнь (не «*жизнь в Боге*»), а всего лишь ее пропедевтика. Самая совершенная жизнь – это жизнь в молении, жизнь в общении с Богом.

В Новое время типы самосознания науки, доминировавшие в античной и средневековой культурах, отодвигаются на второй план. На передний план выдвигается фаустовское самосознание науки, которое в современной литературе чаще всего выражается словосочетанием «*наука как дискурс власти*».

Время расцвета творчества П.В. Копнина – это время постепенного угасания эйфории по поводу великого Проекта Просвещения, время заката фаустовского духа науки. Трехвековая практика осуществления этого Проекта, раскола новоевропейца на две ипостаси: «*гордого властелина мироздания*» и «*брюзжащего раба своей похоти*». Сам этот раскол положил начало принципиально иному этапу развития западной цивилизации и порожденных ею образов науки и индустрии наукоемких технологий. В этот период самовластный трансцендентальный картезианско-кантовский субъект – носитель «*единственно законного*» самосознания науки –

был развенчан. Становилось все более ясно, что носитель картезианско-кантовского самосознания науки производит такое знание, которое не способно охватить действительность в ее многомерной цельности. В контексте такого знания действительность репрезентируется только в той мере, в какой человек отрывает себя от полноты своего духовно-телесного бытия. И именно поэтому, если и дальше продолжать создавать технократическую цивилизацию с помощью такого знания, она неизбежно трансмутирует в цивилизацию консюмеристского тоталитаризма, в «глобализирующееся общество рисков», своеобразное подобие бесчеловечного мира кошмаров Франца Кафки.

Мощным катализатором философских дискуссий, в которых обсуждалась возможность подобной участи цивилизации Запада, оказалась знаменитая книга Макса Хоркхаймера и Теодора Адорно – «Диалектика Просвещения» [1], описавшая завершение эпохи Нового Времени и крушения доминировавших в нем просвещенческих образов мира, науки, культуры. Предложенный в книге ответ на вопрос – «Почему трехвековая практика осуществления *Проекта Просвещения привела Европу к Освенциму?*» – побудил европейских философов активизировать поиски путей формирования самосознания науки, отличного от нововременного, ориентированного на фаустовское технологическое овладение силами природы, социума, человека. В эпицентр мирового философского дискурса сместились дискуссии о таком самосознании науки, которое гарантировало бы научно-технологическому прогрессу человеческое лицо. В русле этих дискуссий и зарождается многоликий процесс формирования *постпозитивистского, постструктуралистского, постмодернистского* самосознания науки. Участники дискуссий о путях формирования нового самосознания науки акцентируют внимание на моральной ответственности сообщества творцов «трансцендентальных идеалов Модерна», его «проективных мифов», «легитимации власти тотального». Они справедливо упрекают науку Модерна в том, что она не способна предотвратить прогрессирующее истощение ресурсов планеты, загрязнение окружающей среды, распространение опасных эпидемий, рост преступности, наркомании, деградации биологической природы человека. Укро-

ценные наукой силы природы, справедливо утверждали они, способны ускользать из-под человеческого контроля и порождать глобальные негативные последствия. Причем, чем более могущественные силы природы подчиняет себе человек, тем масштабнее оказываются экзистенциальные опасности, риски, угрозы, порождаемые ускользающими из-под контроля силами. Обосновывая свои пророчества, носители нового самосознания науки они акцентировали внимание на следующих фактах:

– Прогресс химии и овладение энергией химических процессов привел к глобальному отравлению почв, загрязнению атмосферы Земли и мирового океана.

– За освоением энергии ядра и атома последовало нуклеарное заражение среды обитания человека.

– Биомолекулярная революция угрожает загрязнениями биосферы разнообразными типами трансгенных живых существ.

– Взрывоподобное развитие компьютерных и когнитивных наук, информатики и индустрии технологий планетарных компьютерно-медийных сетей таят в себе угрозу информационного тоталитаризма.

П.В. Копнин смог принять участие лишь в самом начале этого многоголосого и все еще далекого от завершения дискурса о становлении нового самосознания науки. Предложенная им концепция самосознания науки, несомненно, преодолевала многие ограниченности сциентистского самосознания науки с его внеисторическими представлениями о природе человеческого знания, рационалистических обоснований феноменов действительности, всякого рода обобщающих теорий, претендующих на универсализм, непререкаемую «истинность». Самосознание науки, о котором он ведет речь, ориентировано на переосмысление всего многовекового опыта науки, на культивирование высокой степени толерантности, готовности к самокритике и компромиссам, на формирование категориальной базы для выявления объединяющих человечество ценностей, не привязанных к какой-либо одной центрирующей идеологии, религии, философии. Оно является важной вехой на пути к тому самосознанию науки, формирование которого началось в эпоху таких взломов природных хранилищ энергии, вещества и ин-

формации, как «взлом атома», «взлом ядра», «взлом космического антигравитирующего вакуума», «взлом молекулы жизни – ДНК», «взлом хранилища наследственной информации, закодированной в человеческих генах».

Философия «самосознания науки» в эпоху великих «взломов»

Практика применения ядерных, молекулярно-биологических, геномных, нейронных компьютерно-информационных, нанофармакологических и других свертехнологий открыла этап «рефлексивной» модернизации инфраструктуры мегасоциума. Эпитет «рефлексивный» здесь подчеркивает, что преобразованию теперь подвергается инфраструктура не премодернистского социума, а социума, порожденного эпохой простой модернизации. Иначе говоря, здесь модернизации подвергается сама модернизация. Понятно, что во времена П.В. Копнина о долговременных последствиях рефлексивной модернизации, можно было только догадываться. И, тем не менее, П.В. Копнин довольно реалистично предвидел характер грядущих изменений социального статуса науки: «Наука и возникающая на ее основе техника, – отмечал он, – могут стать (и становятся) силой, вступающей во враждебное отношение к человеку. Сейчас часто можно услышать голоса о демонических силах науки, породив которые человек сам становится рабом технических результатов, возникших на их основе. Все это и ставит социальную проблему управления наукой, овладения законами ее развития и построения системы разумного использования технических приложений научной мысли» [2, 287].

Рефлексивная модернизация инфраструктуры планетарного мегасоциума (экономической, политической, научно-технологической, культурной, электронно-коммуникативной) – это отнюдь не пресловутое восхождение по диалектической спирали к «светлому будущему». Скорее, – это переход от индустриальной фазы развития общества к его сверхиндустриальной фазе, т.е. к «обществу второго Модерна» [3, 384]. Переход подобного типа сопряжен с поступательным нарастанием вала таких последствий НТП, как вы-

работанные, засоленные, химически отравленные почвы, зловонные угольные терриконы, ядерные взрывы, радиоактивные отравления среды обитания людей, безжизненные территории...

Рефлексивная модернизация инфраструктуры социума погружает жизненный мир людей в тотально технизированную среду. Однако, как справедливо отмечает М. Хайдеггер, «страшно... не то, что мир становится полностью технизированным. Гораздо более жутким является то, что человек не подготовлен к этому изменению мира... Затормозить исторический ход атомного века или же перенаправить его не может ни один человек, ни одна группа людей, ни одна комиссия выдающихся государственных деятелей, ученых и инженеров, ни одна конференция ведущих деятелей промышленности и торговли. Ни одна человеческая организация не способна подчинить себе этот процесс» [4, 108]. Стремительно самоускоряясь, он ввергает техногенный социум в состояние, вызванное преждевременным наступлением будущего, – в состояние стресса, ошеломляющей растерянности, футурошока [5, 261].

Не только самосознание науки и культурфилософский фон всего происходящего, но и сфера научно-технологической деятельности в эпоху свертехнологий претерпевают глубокие изменения. Благодаря взлому атома, ядра, молекулы ДНК произошло гигантское расширение границ научно-технологической деятельности человека. В границах социокосмоса оказались мир высоких энергий, антигравитирующий космический вакуум, наномир, мир ДНК всех живых существ с их неисчерпаемыми ресурсами. Доминантой науки становится неутолимая страсть к «знанию-власти» над миром материи (*неживой, живой, мыслящей*), страсть к свертехнологиям, преобразующим человеческую природу. Внимание творцов науки концентрируется на разработке свертехнологий, открывающих доступ ко все более глубинным природным хранилищам энергии, вещества, информации. Эта общая ориентация отодвигает все естественное (природное) на второй план как нечто второсортное. Привилегизируя искусственную, технотворную реальность, она побуждает человека (по его усмотрению) воссоздавать с помощью нанотехнологий непосредственно из отдельных атомов любые фрагменты материального мира. Поступательно социокосмос пре-

вращается в совокупность артефактов: человек в полноте всех его измерений – от искусственного питания до его модифицируемых генов – становится частью гигантского механизма, который находится вроде бы в его подчинении, но которому он в то же время сам подчинен. Творец науки становится носителем техноцентрированного самосознания науки. Он безразличен ко всем планам и жизненным целям, кроме тех, что диктуются логикой технического прогресса. Он стремится к созданию роботов и считает их создание высшим достижением цивилизации, которые почти ничем не отличаются от человека. Вряд ли необходимо доказывать, что такое достижение вряд ли способно нас удивить больше, чем то, что наш современник сегодня сплошь и рядом похож на робота.

Все эти грандиозные драматические события, свидетельствующие о кардинальной смене стратегических целей, морально-этических ориентаций, базовых орудий цивилизации, символизируют не только «конец знакомого мира» [6, 368], – индустриального мира, порожденного простой модернизацией, но и начало новой эпохи, именуемой такими неологизмами, как «эпоха креативной де-струкции», «эпоха зловещего изменения мира», «эпоха сверхиндустриализма», «эпоха рефлексивной модернизации», «эпоха второго Модерна». Доминирующая в эту эпоху рефлексивная модернизация преобразует не только природу Земли, инфраструктуру планетарного мегасоциума, но и биогенетическую природу человека. Темпы и масштабы медико-инженерийных вторжений в био-социальную природу человека становятся столь существенными, что современные философы всерьез заговорили о «*нашем постчеловеческом будущем*» [7, 349; 8, 137; 9, 176; 10; 11].

Преображая планетарный мегасоциум в своеобразный *вулкан цивилизационных рисков*, рефлексивная модернизация наполняет прежнюю дискуссию о самосознании науки совершенно новым смыслом. За фасадом обветшавшего мира индустриализма, она обнажает контуры нового мира, – мира второго Модерна [3, 18], граждане которого не доверяют больше гранднарративам Просвещения о «всепобеждающем Разуме», о науке как «Великой спасительнице человечества», о «Светлом наукоемком будущем».

Ключевые различия между миром первого и миром второго Модерна обусловлены особенностями модернизационной практики, которая господствует в каждом из них. Практика *простой* модернизации социального космоса – это практика совершенствования способности его обитателей производить богатства и стратегические ресурсы (энергетические, вещественные, информационные). Такая практика модернизации превращает науку в важный фактор преобразования мировоззренческого сознания, в сферу морально-практических размышлений человека о наукоёмком будущем. Своими истоками простая модернизация восходит к коперниканскому перевороту, случившемуся четыре с половиной столетия назад, и оспорившему в теологии ее право монополю определять формирование мировоззренческого сознания. Упомянутый переворот оказался своеобразным прологом простой модернизации инфраструктуры премодернистского социокосмоса, проникновения научного знания и научного мышления в структуру морально-практической деятельности человека и общества. Наука здесь осознается как важнейшее средство совершенствования производства богатств, изобилия, стратегических ресурсов общества, но отнюдь не как ключ к ящику Пандоры, переполненному цивилизационными рисками, опасностями, катастрофами.

Вплоть до конца эпохи простой модернизации человечество ради своего самосохранения в мире осваивало ресурсы макромира: одомашнивало животных, культивировало растения, овладевало энергией ветра, воды, мускульной силой животных. Наука служила ему подсобным инструментом для решения упомянутых задач самосохранения. Однако к концу эпохи простой модернизации запас ресурсов макромира оказался в основном исчерпанным. Для самосохранения человеческого бытия на планете стало необходимо не только интеллектуально, но и технологически осваивать ресурсы тех миров, которые простираются за границами макромира. Речь идет о мире высоких энергий, квантовом мире, наномире, мире генов, геномов, мире живых молекул. Именно поэтому за эпохой простой модернизации последовала эпоха «великих взломов».

В финале эпохи простой модернизации наука превращается в непосредственную производительную силу общества. Эта соци-

альная функция науки становится столь самоочевидной, изначально и безальтернативной, что мы даже сегодня не можем себе представить, что культура грядущей эпохи может отдавать приоритет какой-то иной ее социальной функции. И это понятно, если учитывать беспрецедентные масштабы и темпы преобразований, которые осуществила *простая* модернизация. Результаты таких преобразований ощутимо проявляются во всех сферах жизнедеятельности человека.

Однако при диахронном рассмотрении эволюции техногенного социума картина предстает в ином свете. Процесс простой модернизации социокосмоса и его финал – превращение науки в непосредственную производительную силу – впервые были зафиксированы и проанализированы К. Марксом в середине XIX столетия, когда синтез науки, техники и производства был не столько реальностью, сколько перспективой. У Маркса природа не является *производством богатств*. На исторически ранних этапах человеческой истории природа воспринималась человеком как ристалище стихий, не подчиняющихся воле человека, – стихий, чуждых ему, порождающих опасности, угрозы, катастрофы. Укрощенные человеком силы природы, потому именовались *производительными силами общества*, что служили производству общественных богатств. По Марксу, порождаемые природой металлы, нефть, газ становятся *богатствами* не с момента их возникновения, а лишь при определенных социально-исторических условиях. Богатства – это не дары природы, а продукты производственно-технологической деятельности человека.

Во времена Маркса природные силы атома, ядра, гена, генома, молекулы ДНК, способных производить пищевые, фармакологические и другие полезные обществу вещества, еще не фигурировали в арсенале производительных сил общества. Но творческие силы людей, превращающие силы природы в производительные силы общества, Маркс считал важнейшими производительными силами общества. Общество, фигурировавшее в его анализе, развивалось как «общество нужды», устремленное к утопическому состоянию, именуемому ныне «консюмеристским тоталитаризмом». Это общество испытывало острую потребность в модернизации индустрии про-

изводительных сил. Именно поэтому мыслители этого общества осмысливали науку, прежде всего, в ее когнитивном измерении, т.е. как орудие преобразования стихийных сил природы в производительные силы общества. Все остальные измерения науки отодвигались на второй план.

В наше время многовековой процесс преобразования все более могущественных сил природы в производительные силы общества весьма далек от своего завершения. В эпоху великих «взломов» силы атома, ядра, гена начинают эксплуатироваться как производительные силы общества. На повестке XXI века стоит вопрос о «взломе» хранилища «темной энергии» и обретении доступа к «антигравитирующему космическому вакууму». Как только этот вопрос получит положительное решение, появится возможность говорить о том, что в производительную силу общества превращена не та или иная природная стихия, а сама природа во всей ее тотальности.

В эпоху *простой* модернизации человечество еще не столкнулось с такими цивилизационными опасностями, рисками, угрозами, как «Освенцим», «Хиросима», «Чернобыль», «Харисбург», «Бхопал» и др. В те времена простая модернизация еще не успела превратить узко ориентированные научные дисциплины и порождаемые ими инжиниринги в источник таких опасных для общества и человека явлений, как истощение природных ресурсов планеты, растущее химическое, радиоактивное, биогенное загрязнение почв, атмосферы, мирового океана. Фактором индустриального загрязнения и отравления, охватившего весь мир, узко ориентированные научные дисциплины становятся лишь в эпоху рефлексивной модернизации. Ориентированные на узкую специализацию, они оказались не в состоянии адекватно реагировать на цивилизационные риски, даже если косвенно и сопричастны к их возникновению. Иногда они служили даже своеобразным *легитимным прикрытием* зарождающегося индустриального загрязнения и отравления среды обитания человека.

Рефлексивная модернизация ввергает человечество в нестабильный мир сложнейших нелинейных социальных процессов, в котором сталкиваются и противоборствуют множество субъектов

действия, различным образом понимающих и реализующих смысл своего бытия. Именно поэтому рефлексивная модернизация – это эпоха становления культуры нелинейного мышления, – эпоха власти пригожинской парадигмы науки.

Обозревая мир, простирающийся за горизонтом самосознания науки Модерна, (горизонтом прежней рациональности и стереотипизованного порядка вещей), творцы культуры нелинейного мышления за последние двадцать-тридцать лет кардинально новый арсенал аналитических концептов. Прежде всего, это концепции фазового пространства и контролируемого хаоса. Далее, – это рефлексивный и матричный методы проектирования. Наконец, это сверхтехнологии, включающие системы управления, основанные на таких инновационных принципах и подходах, как деятельность в условиях неопределенности потоковые модели социума.

Концептуальный инструментарий, созданный творцами нелинейной культуры мысли (*турбулентность, динамический хаос, диссипативные структуры, бифуркации, фракталы, фазовые пространства, аттракторы* и т.п.), убедительно продемонстрировал свою эффективность в осмыслении не только естественнонаучных, но и социальных нелинейных диссипативных систем. Практика его использования убедила творцов культуры нелинейного мышления в том, что научное осмысление мегасоциума, возникающего в процессе рефлексивной модернизации, не может осуществляться по линейным модернизационным схемам.

Порождая новое самосознание науки, эпоха рефлексивной модернизации как бы погружает нашу цивилизацию в «фазовое пространство», в котором проектирование истории, «активное представление будущего» становится во все возрастающей степени задачей гуманитарных дисциплин. Подобное происходит потому, что в этом фазовом пространстве модернизации подвергается не столько мир природы, сколько социальный космос, глобальная ткань человеческих отношений, мир *практики*.

Взрывоподобное развитие культуры нелинейного мышления, выводит сообщество творцов науки за горизонт сциентистского линейного самосознания науки эпохи простой модернизации. Стремясь компенсировать дефицит нормативной, категориальной

лексики, носители нового нелинейного самосознания науки (подобно древним грекам, первохристианам или первопроходцам Нового времени) вынуждены создавать мыслеобразы, концепты, неологизмы, адекватные реалиям социокосмоса эпохи второго Модерна. В процессе этого перехода в новое когнитивное пространство появляются наукоемкие технологии, позволяющие человеку осуществлять «технологические игры» с такими диссипативными системами, как атомы, наноструктуры, молекулы ДНК, хранилища наследственной информации, закодированной в генах. Эта эпоха превращает человека в творца инжинирингов, позволяющих менять расположение атомов в природных материалах, «переписывать» геномы природных живых существ и таким образом конструировать формы жизни, не встречающиеся в природе. Перед человеком-творцом свертехнологий открывается возможность производить невероятно миниатюрные «фабрики», «машины», «роботы», обладающие способностью саморепликации, самовоспроизводства. Являясь чем-то «промежуточным» между живой и неживой материей, они могут быть запрограммированы на производство новых видов топлива, лекарств, металлических сплавов и строительных материалов, которые невозможно создать обычными способами. Но главное состоит в том, что они исполняют роль медиаторов, опосредствующих технологические взаимодействия человека с мирами, простирающимися за границами макромира.

Сегодня долговременные экономические, социальные, мировоззренческие последствия научно-технологических взаимодействий человека с упомянутыми мирами трудно предсказуемы. Именно поэтому каждая такая практика взаимодействия – это своеобразная «технологическая игра» («шахматная пария») человека с атомами, наноструктурами, молекулами ДНК, геномами живых существ.

В контексте философии рефлексивной модернизации словосочетание «технологическая игра» может означать:

- Процесс создания планетарных информационно-компьютерных сетей;
- Процесс разработки нано-био-гено-нейро-информационных инжинирингов, клонингов, компьютерингов;
- Процесс создания систем искусственного суперинтеллекта;

– Процесс проектирования нанороботов, способных исправлять человеческий организм на молекулярном уровне, создавать суперкомпьютеры объемом в кубический микрон;

– Процесс «редактирования» наследственной информации, закодированной в генах живых существ;

– Процесс конструирования трансгенных живых существ;

– Процесс создания биотехнических систем, производящих всевозможные полезные вещества;

– Процесс наномедицинских манипуляторов человеческим геномом и т. д.

Столь широкое обобщение понятия *«технологическая игра»* позволяет саму рефлексивную модернизацию осмысливать как исторически развивающуюся практику изобретения и использования все более могущественных *техноигр* человечества со сверхсложными мирами. В контексте такого осмысления рефлексивной модернизации, она охватывает не только инфраструктуру социокосмоса, но и структуру мира высоких энергий, квантового мира, мира генов, мира молекул ДНК, мира геномов, мира хранилищ наследственной информации. Такая модернизация открывает путь к весьма рискованным проектам совершенствования биосоциальной природы человека.

Само собой понятно, что нынешняя научно-технологическая экспансия человека в перечисленные выше миры, простирающиеся за границами макромира, – это не блажь постиндустриального мегасоциума, а способ самосохранить себя в мире. Главная причина, побуждающая человека вступать в *технологические игры* с упомянутыми сверхсложными мирами, – это их несметные ресурсы и стремление человека монопольно распоряжаться ими. Разумеется, создание все более могущественных сверхтехнологий повышает шансы цивилизации на победу в ее «шахматных партиях» со сверхсложными мирами атомов, наноструктур, квантовых систем, генов, молекул ДНК. Однако априори не известно, способен ли человек выиграть любые *«шахматные партии»* будущего? Тем не менее, творцы все более могущественных сверхтехнологий верят в победу, и именно эта вера стимулирует рефлексивную модернизацию.

Примечательной особенностью эпохи рефлексивной модернизации являются наукоемкие технологии, которые имеют не узко отраслевой, а *надотраслевой* смысл. Речь идет о *нано-био-гено-инфо-компьютерно-сетевых* и других сверхтехнологиях. Каждая из них охватывают все отрасли знания, промышленности, медицины, образования. Перекрывая и взаимно обогащая друг друга *надотраслевые* сверхтехнологии обладают и другими общими для них характеристиками, которые отличают их от технологий эпохи простой модернизации. Во-первых, все они являются технологиями *суперминиатюризации*, которые отодвигают границы социальной практики в глубины мира атомарных структур. Благодаря технологиям *суперминиатюризации* человек становится агентом технологических операций на молекулярном, атомарном и в конечном итоге субатомном уровне. Во-вторых, все надотраслевые сверхтехнологии *автокаталитичны* (развитие их как бы «самоподстегивает» само себя, т.е. сообщает дополнительный импульс, который ускоряет процесс своего развития).

Столь же важным свойством надотраслевых сверхтехнологий является их *синергичность*. Синергичность надотраслевых сверхтехнологий означает, что все они связаны между собой сетью таких взаимосвязей, что прогресс, достигнутый в сфере любой из них, ускоряет прогресс во всех остальных сферах надотраслевых сверхтехнологий.

Надотраслевые сверхтехнологии, таким образом, – это наукоемкие технологии манипулирования веществом и энергией на уровне отдельных атомов. Традиционные технологии производства не чувствительны к отдельным атомам. Они имеют дело с порциями вещества, состоящими из триллионов и более атомов. Это значит, что даже самые точные приборы, сконструированные человеком до сих пор, на атомарном уровне выглядят как беспорядочная мешанина. Однако переход от практики манипулирования веществом к практике манипулирования отдельными атомами – это качественный скачок, который повлечет за собой не только беспрецедентную точность и эффективность, но и нарастающий вал трудно предсказуемых цивилизационных рисков.

Нет никаких сомнений в том, что инжиниринги, клонинги, компьютеринги, порождаемые индустрией надотраслевых сверхтехнологий, будут определять наукоемкое будущее техногенной цивилизации до конца XXI века. Практика их применения существенно изменит нынешнее самосознание науки. Наука XXI века уже сегодня начинает самоосознавать себя как индустрию все более могущественных надотраслевых сверхтехнологий.

Наукоемкое будущее, к которому устремился экспресс надотраслевых сверхтехнологий, сопряжено с нарастающим потоком цивилизационных рисков, футурошоков, футуросингулярностей. Философия самосознания науки, в центре которой располагается проблематика, связанная с осмыслением потока цивилизационных рисков, кардинально отличается от философии самосознания науки, доминировавшей в эпоху первого Модерна. Предупреждая нас о том, что очень скоро проблематика происхождения, прогнозирования и предотвращения цивилизационных рисков оттеснит проблему производства богатств на второй план, приверженцы этой философии характеризуют ее ключевое понятие следующим образом. Понятие «*цивилизационный риск*» полисеманлично. *Цивилизационные риски* – это артефакты человеческой деятельности, которые порождаются искусственными факторами, созданными самой цивилизацией и которые приводят к трагическим ситуациям. Включая в себя гибель людей при терактах, антитеррористических операциях, военных конфликтах, современное понятие о цивилизационных рисках фокусируется на рисках, возникающих в сфере нано-био-гено-нейро-инфо-компьютерно-сетевых инжинирингов, в практике осуществления различных наномедицинских и молекулярно-инженерийных манипуляций – как диагностических, так и лечебных. Трудно представить нашу жизнь без достижений современной цивилизации, которые органично сопряжены с риском гибели от упомянутых выше артефактов цивилизации.

Социальные аналитики эпохи рефлексивной модернизации все чаще заявляют о сопряжённой с риском судьбе людей, с которой они рождаются и от которой невозможно избавиться никакими усилиями. Не случайно, поэтому США в эпоху рефлексивной модернизации в качестве своей внешнеполитической стратегии про-

возгласили *доктрину «неопределенной опасности»*, согласно которой невозможно предсказать, откуда следует ожидать появление цивилизационных угроз. Отсюда и стремительные темпы наращивания военной и разведывательной мощи, с целью своевременного очищения планеты от всего того, что хотя бы теоретически способно стать источником цивилизационных угроз.

Влияние цивилизационных рисков, порождаемых практикой применения надотраслевых нано-био-гено-нейро-инфо-компьютерно-сетевых сверттехнологий становится столь огромным, что игнорирование их может оказаться губительным для цивилизации. Именно поэтому в горизонте надвигающегося наукоемкого будущего задачи объяснения происхождения, прогнозирования, предотвращения цивилизационных рисков, порождаемых практикой их применения, окажутся приоритетными задачами науки.

Благодаря охарактеризованным выше особенностям надотраслевых супертехнологий производящая их индустрия в эпоху рефлексивной модернизации становится главным фактором преобразования сверхиндустриального социума, способа самовоспроизводства человечества в мире, биогенетической природы человека. К сожалению, *технологические игры*, осуществляемые с помощью надотраслевых технологий, далеко не безобидны. Участие творцов технонауки в таких *играх* изменяет самосознание науки. Самосознание науки становится все более инструментальным, инженерийным, консюмеристским, а, значит, рискованным. Ведь каждая новая *техноигра*, подобно играм человека с миром ядерной энергии, с миром генов или молекул ДНК, по-своему ставит на карту человеческое бытие.

Технологические игры биотехнологов и наномедиков с генами и геномами – это чрезвычайно ответственный процесс «редактирования» хранилищ наследственной информации. Такое «редактирование» порождает процесс конструирования трансгенных живых существ и биотехнологических комплексов по производству самых разнообразных веществ, продуктов, услуг и других полезностей. Планетарные сети таких биотехнологических комплексов очень скоро оплетут земной шар. Модернизируя практику «технологических игр» человека с названными выше мирами, творцы надотрас-

левых сверхтехнологий надеются обрести власть над миром неживой и живой материи, организовать тотальный мониторинг и техноконтроль над строением и построением материи (*причем как «неодушевленной», так и «живой материи»*). С этой целью они разрабатывают все более эффективные способы конструирования суррогатных атомов, молекул, генов и иных наноструктур, на базе которых развивается индустрия новых материалов с наперед заданными характеристиками, сверхплотные информационные носители, сверхмалые механизмы – наномашинны.

Гипертрофия роли надотраслевых сверхтехнологий в становлении сверхиндустриальной цивилизации порождает *трансгуманистическое самосознание науки*, т.е. самосознание сообщества тех интеллектуалов, которые убеждены, что научный интеллект и порождаемая им индустрия наукоемких технологий, является важнейшим фактором исторической эволюции человечества. В горизонте трансгуманистического самосознания науки, *разумным* считается все, что функционирует как непосредственная производительная сила общества. Будучи очарованными могуществом надотраслевых сверхтехнологий, носители этого самосознания науки верят, что порождающий такие технологии научный интеллект, способен справиться с любыми цивилизационными рисками. Финальная цель сообщества трансгуманистов – превратить в непосредственную производительную силу общества не только технонауку, но и природу во всей ее тотальности. Важнейшим средством превращения природы в «сферу разумности» являются научный интеллект и порождаемая им индустрия надотраслевых сверхтехнологий, которые позволяют их пользователям:

- Оплетать земной шар все более плотной тканью информационно-компьютерных сетей;
- Создавать материалы с наперед заказанными свойствами;
- Переписывать по их воле геном любого живого существа;
- Переконструировать глобальные экосистемы;
- Достичь генетически запрограммированного благополучия.

Практика применения надотраслевых супертехнологий существенно расширяет сферу т.н. *«умных» материалов*, т.е. таких, которые способны к мультимедийному общению с человеком. На ос-

нове алмазоида появятся материалы сверхпрочные, сверхлегкие и негорючие. В манипулировании всеми типами материи надотраслевые сверттехнологии осуществят, такую же революцию, какую в свое время произвели компьютерные технологии в практике манипулирования информацией. А это значит, что радикально преобразится не только все нынешнее производство богатств, но и жизненный мир людей в полноте всех его измерений.

Природа, превращенная человеком в непосредственную производительную силу общества, становится регионом социального космоса второго Модерна. Она становится средой, где все материальные конструкции начиная с атомов и молекул (включая, молекулы ДНК, являющиеся хранилищами наследственной информации всех живых существ) будут функционировать как своеобразные «фабрики» по производству полезностей. Все такие конструкции будут функционировать как «машины» (физические, биологические, социальные), исполняющие волю их конструкторов. Создавая и используя все более могущественную индустрию надотраслевых сверттехнологий, человечество получит исключительно комфортную среду обитания, в которой не будет места ни голоду, ни болезням, ни изнурительному физическому труду. Именно поэтому носители трансгуманистического самосознания науки считают природу, превращенную с помощью надотраслевых сверттехнологий в непосредственную производительную силу общества, самой «разумной средой обитания людей».

Стремительно прогрессирующая индустрия надотраслевых технологий уже в ближайшие десятилетия обещает привести не только к созданию невиданной доселе искусственной жизни, возвращаемой на благо человечества, но и к существенному возрастанию рисконасыщенности среды обитания человека. Каждая новая отрасль практики применения надотраслевых технологий по-новому подвергает риску человеческое бытие.

С учетом тенденции нарастания рискогенности рефлексивной модернизации, нетрудно понять, почему современные социальные аналитики утверждают, что общество эпохи простой модернизации противостоит обществу рефлексивной модернизации примерно так же, как «общество нужды» «обществу страха». Формирую-

щееся на наших глазах общество второго Модерна называется «*обществом страха*» не потому, что в нем прекращено или хотя бы замедлено производство богатств. Производство богатств в нем осуществляется гораздо более высокими темпами, нежели в обществе времен К. Маркса. Бренд «*общество страха*» оно приобретает потому, что в центр самосознания культивируемой им науки смещается комплекс проблем, связанных с производством, прогнозированием и предотвращением цивилизационных рисков, возбуждающих всеобщий страх.

В «обществе нужды» наука, подвергавшая все более крутым переворотам прежде всего потребительскую сферу, обещала преобразить его в общество консюмеристского тоталитаризма. В «обществе страха» спектр социальных функций науки меняется. Здесь она приобретает статус революционизирующей силы, которая в корне меняет характер не только экономической и политической, социально-культурной, коммуникативно-информационной, нравственно-этической инфраструктуры общества. Собственно поэтому в эпоху второго Модерна наука как могущественная сила общества становится ответственной не только за производство богатств, но и за производство рисков. Этого не скрывают и трансгуманисты, являющиеся энтузиастами рефлексивной модернизации. Напротив, они были в числе тех, кто первым стал подавать сигналы тревоги. Именно они увидели симптомы надвигающейся угрозы «технологической сингулярности», превращения планетарного социума в «глобализирующееся общество рисков». И именно они привлекли к этой проблематике внимание гуманитариев, политических и государственных деятелей, хозяйственных руководителей.

Носители трансгуманистического самосознания науки особо подчеркивают, что риски, порождаемые новейшими прорывами в сверхсложные миры, не идентичны тем, с которыми сталкивались «Колумбы» Нового времени, отправлявшиеся открывать неведомые страны и части света. Слово «риск» в те времена имело оттенок мужества и приключения, а не возможного самоуничтожения жизни на Земле. То были личные риски, а не глобальные угрозы для всего человечества, которые возникают при овладении, скажем, энергией атома, при складировании ядерных отходов или в процессе генно-

инженерных преобразований наследственной информацией, закодированной в человеческих генах. Глобальные цивилизационные угрозы этого типа – интегральный артефакт совместной жизнедеятельности людей определенной исторической эпохи – эпохи надотраслевых сверхтехнологий.

Эпоха *простой* модернизации была эпохой индустриализма. Социум той эпохи нуждался в стратегических ресурсах, гарантирующих ему стабильность и наука, порождаемая им, самоосознавала себя важнейшим фактором совершенствования производства таких стратегических ресурсов общества. Она была зациклена на проблематике модернизации производства именно этих богатств социума, на проблемах все более масштабных преобразований «потребительского мира». Не случайно, поэтому науку, подвергаемую простой модернизации, критики НТП сравнивали с локомотивом наукоемких технологий, который мчит планетарный социум к станции под названием «консюмеристски й тоталитаризм».

Наука той эпохи, безразличная к проблеме производства и предотвращения цивилизационных рисков, считала своей высшей миссией всемерное совершенствование производства прежде всего богатств и стратегических ресурсов. Такая наука до сих пор пребывает в числе основных приоритетов государственной политики, определяющих условия обеспечения социально-экономического развития и национальной безопасности. Грандиозные достижения этой науки все еще определяют динамику экономического роста, уровень конкурентоспособности государств в мировом сообществе, степень обеспечения их национальной безопасности, равноправной интеграции в мировую экономику. Самосознание такой науки – это сциентистское, трансгуманистическое самосознание. Оно – неадекватно оценивает цивилизационные риски. Носители такого самосознания науки оценивают любые попытки возложить ответственность за появление таких рисков на науку как невежество, антисциентизм, алармизм.

«Колумбь» XXI века, осуществляющие все более дерзкие экспедиции в мир высоких энергий, в наномир, в мир антигравитирующего вакуума, в мир генетической информации живых существ планеты, подвергают рискам не только свою личную жизнь. Риски,

с которыми сопряжена их научно-технологическая активность, носят общецивилизационный характер. Такие риски ставят под знак вопроса не только человеческое бытие во всей его тотальности, но и бытие всей живой материи. Именно поэтому в эпоху рефлексивной модернизации слово «риск» ассоциируется, прежде всего, с непоправимым ущербом, который способны причинять модернизационные инжиниринги, компьютеринги, клонинги жизни растений, животных, людей. Их нельзя уже, как это было с производственными и профессиональными рисками в XIX веке, локализовать, свести к специфическим группам населения. В модернизационных рисках присутствует тенденция к глобализации. Собственно поэтому в эпоху рефлексивной модернизации проблема преждевременного наступления наукоемкого будущего, проблема неподготовленности людей к нему, проблема негарантированности человеческого бытия, проблема нарастания неопределенности и рисков во всех сферах жизнедеятельности постиндустриального социума анализируется на широком фоне «цивилизационного перелома» и глобализации.

Стремительно развивающийся симбиоз фундаментальной науки и индустрии, наукоемких инжинирингов, сверхтехнологий, лабораторий, преобразует науку первого Модерна в «технонауку», которая теперь осмысливается не только как могущественный катализатор производства богатств, но и как главный источник опасностей, рисков, угроз почве, миру генов, геномов, молекул ДНК, растениям, воздуху, воде и животному миру. Это новое осмысление науки не ограничивает миссию науки ни ролью служанки потребительского мира, ни ролью индустрии, производящей средства для достижения целей, поставленных перед наукой извне. В этом самосознании науки эпохи рефлексивной модернизации технонаука предстает как креативная сила, преобразующая жизненный мир людей в полноте всех его измерений. Характерная для этого самосознания чувствительность к цивилизационным опасностям не является основанием для отождествления его с алармистским, анти-сциентистским сознанием «неолуддитов» XXI века. О противоположности этих двух типов самосознания науки свидетельствуют такие факты:

– нынешняя обостренная чувствительность к цивилизационным опасностям присуща, прежде всего, тем молодым людям, которые проявляют глубокий интерес к науке и технике. Именно в их кругах множатся попытки дать научное объяснение происхождению цивилизационных рисков, разработать эффективные способы их предвидения и предотвращения.

– нынешняя обостренная чувствительность к цивилизационным угрозам разрушения среды обитания порождает особую отрасль бизнеса, которая паразитирует на чувстве страха перед такими разрушениями и извлекает огромные прибыли.

Носители нового самосознания науки утверждают, что в индустриальном обществе доминирует *общность нужды*; в постиндустриальном – *общность страха*. Однако далеко не ясно, как именно действует эта сплывающая *сила страха* и в какое эволюционное состояние ввергает она общество.

Резко возросшая роль науки в *обществе страха* существенно изменяет ее социокультурный статус и порождает новые типы взаимодействий технонауки с различными слоями общественного сознания. В таком обществе отрицание, игнорирование, невосприятие рисков, порождаемых практикой применения все более могущественных свертехнологий, углубляет *объективную общность* глобальной опасности. Само оно неизбежно превращается в *глобализирующееся общество риска*, базирующееся на эксплуатации индустрии нано-био-гено-нейро-инфо-компьютерно-сетевых и других свертехнологий. В таком обществе главенствующим становится противоречие между теми, кто *производит* риски, и теми, кто их *потребляет*. Потенциал саморазрушения такого общества, возрастающий в процессе его рефлексивной модернизации, делает все более реальной утопию мирового сообщества. В условиях такой модернизации проблемы предотвращения глобальных цивилизационных рисков могут быть осмысленно и по-деловому решаться только на основе международных переговоров и соглашений. Соответственно путь к ним ведёт через международные форумы и переговоры, осуществляемые поверх военно-политических блоков.

В *обществе страха* совершенно по-новому актуализируется проблематика, касающаяся *самосознания науки* и ее взаимосвязей

с такими сферами жизнедеятельности, как сфера морали, искусства, обыденного сознания и т.д. Эта проблематика, будучи философской по своему характеру, в то же время имеет большую социально-практическую значимость. Осмысление трансформаций самосознания науки в условиях рефлексивной модернизации является необходимой предпосылкой внедрения научных методов в управление социальными и культурными процессами.

Парадоксально, но рефлексивная модернизация, которая возникла, чтобы дать людям свободу выбора, избавить их от зависимости от природы, в XXI веке превращается в фактор углубления глобальной зависимости от рисков. Перед нарастающей угрозой такой зависимости индивидуальные возможности выбора не имеют силы хотя бы уже потому, что производство вредных и ядовитых веществ, смертоносных энергий, трансонов в нашем социуме вплетено в элементарный процесс жизни.

Рефлексивная модернизация изменяет не только спектр социальных функций науки, но ее облик, ее самосознание, характер ее взаимосвязей со всеми сферами жизнедеятельности общества. В эпоху рефлексивной модернизации выделяются следующие группы социальных функций, выполняемых наукой:

— наука как непосредственная производительная сила общества, т. е. как фактор коренных преобразований его производственной и потребительской сфер;

— наука как средство предотвращения цивилизационных рисков, которые она сама же и производит;

— наука как фактор преобразований планетарного коммуникативного праксиса;

— наука как социальная сила, преобразующая все сферы жизнедеятельности общества — сферу культуры, политики, здравоохранения, образования, экономики и др.

— наука как источник гуманитарных технологий (*human engineering*), практика применения которых способна в будущем кардинально преобразовать природу человека в полноте всех его биологических, социальных и духовных измерений.

Несмотря на то, что философия рефлексивной модернизации, т.е. философия трансгуманизма, признает, что стремительно уско-

ряющийся НТП является источником цивилизационных рисков, она не идентична ни философии *неолуддизма*, ни философии *алармизма*. Трансгуманисты согласны с М. Хайдеггером в том, что нет сил, которые способны остановить или хотя бы замедлить темпы рефлексивной модернизации. А это значит, что человечество обречено выживать в условиях преждевременного наступления будущего, к которому они не подготовлены. Подвергая анализу нынешнюю фазу модернизации инфраструктуры планетарного социума, они показывают, что новейший шквал революций, сотрясающий космофизику, молекулярную биологию, нанонауки, компьютерсайенс, гено-инженерийные науки о человеке, превращает технауку в нечто неизмеримо более могущественное, нежели «производительная сила общества». Ведь технаука XXI века производит не только богатства, но и опасности, риски, угрозы, катастрофы. Образ науки как «непосредственной производительной силы общества», утверждают носители трансгуманистического сознания, – это образ вчерашнего дня. Они убеждены, что рефлексивная модернизация переводит НТП в неизмеримо более сложную фазу его развертывания. Эта новая фаза НТП сопряжена с резким усилением темпов роста рисконасыщенности среды обитания человека. Самосознание науки, которое возникает на этой фазе, превращается в орудие рефлексивной модернизации не только науки, но и самого самосознания. Своими идейными истоками это самосознание науки восходит к таким течениям философской мысли, как философия креативной деструкции М. Хайдеггера, философия деконструкции Ж. Деррида, философия нарративистской агонистики Ж.Ф. Лиотара, философия симулякров Бодрийяра и др. При всех разногласиях названных мыслителей, они единодушны в том, что роль субъекта рефлексивной модернизации могут исполнять: творческая личность, профессиональное, конфессиональное, языковое сообщество людей, нация, человечество, планетарный мегасоциум.

У рефлексивной модернизации два лика. Первый лик – это лик разрушителя. Рефлексивная модернизация разрушает набор уже существующих форм жизни, мысли, действия, которые успели доказать свою жизненную важность, стать «*общепризнанными и излюбленными позитивами*» [12, 38]. Ни одна из таких форм не спо-

собна доказать свою эффективность для всех последующих эпох. Поэтому со временем она превращается в препятствие для появления новых форм жизни, мысли, действия (*«общепризнанных и любимых позитивов»* следующей эпохи).

Второй лик – это лик креатора. Освобождая жизнь, мышление, человеческую деятельность из-под гнета тех форм, которые успели окаменеть и превратиться в «мертвящие клише», рефлексивная модернизация предоставляет простор для возникновения новых форм, расширяя тем самым горизонты свободы.

Эта двуликость рефлексивной модернизации вызывает неоднозначное отношение к ней в среде интеллектуалов. У консервативно настроенных интеллектуалов, акцентирующих внимание на том, что рефлексивная модернизация подрывает доверие к непостижимо эффективным формам жизни, мышления, деятельности, она вызывает неприязнь. Усматривая в ней источник рисков, опасностей, угроз, они объявляют энтузиастов рефлексивной модернизации нигилистами, иррационалистами, разрушителями святынь.

В среде *«революционаристски»* настроенных интеллектуалов отношение к рефлексивной модернизации едва ли не противоположное. Гипертрофируя способность рефлексивной модернизации порождать новые наборы форм жизни, мышления, действия, которые более адекватно отвечают духу времени, они испытывают такую же эйфорию, какая сопровождала, скажем, возникновение неевклидовых геометрий, неаристотелевых логик, неейнштейновских теорий гравитации, нефридмановых космофизик, различных версий постметафизики, постструктурализма, постпозитивизма и т.п.

Рефлексивная модернизация, применяемая к самому *самосознанию науки*, также вызывает амбивалентные чувства. Объясняется это тем, что *самосознание науки* каждой эпохи – это ценность. Рефлексивная модернизация, которая ставит эту ценность под знак вопроса, может разрушить ее и тем самым ввергнуть самосознание науки в состояние неуверенности, неопределенности, хаоса. И как источник подобного рода интеллектуальных рисков рефлексивная модернизация самосознания науки кажется неприемлемой для многих философов науки. Однако, для таких методологов социальных и естественных наук, как М. Хайдеггер, П. Фейе-

рабанд, Ж. Деррида, Ж.Ф. Лиотар, Ж. Бодрийяр, И. Валлерстайн, У. Бек, рефлексивная модернизация, расчищающая простор для формирования качественно нового самосознания науки, имеет непреходящее значение.

Итак, философия рефлексивной модернизации – это не философия алармистов, неолудитов, скептиков, нигилистов. Осуществляемая ею критика стратегии простой модернизации не идентична алармистской, антисциентистской критике НТП. Стремление энтузиастов рефлексивной модернизации предотвратить цивилизационные риски не означает отказ от стратегии ускорения НТП. Предлагаемая ими стратегия ускорения НТП более радикальна, нежели ее предшественница.

Ни религия сциентизма, ни религия антисциентизма не совместимы с методологией рефлексивной модернизации. Приверженцев методологии рефлексивной модернизации не устраивают в религии сциентизма амбиции науки на такие монополии, как монополия на Истину, монополия на непререкаемую Рациональность, монополия на Просвещение и др. Реакции носителей самосознания науки эпохи рефлексивной модернизации на эти ускользающие от них монополии многообразны и противоречивы. Диапазон разногласий простирается от полного непонимания до «затягивания гаек профессионализации» и попыток либерализации. Некоторых из них не устраивает то, что наука становится не только «делом без Истины», но и «делом без Просвещения». Крушение упомянутых выше монополий они оценивают не иначе как «угрозу глубинным устоям мира Модерна», как наступление эпохи «разгула иррационализма». При этом диапазон и размах осуществляемой ими критики НТП не отличается от давно известной дилетантской критики, с которой науки издавна сталкиваются в своем внутреннем многообразии. Подобная критика не является серьезным препятствием развитию науки. Напротив, она стимулирует прогресс самосознания главных особенностей науки эпохи рефлексивной модернизации. Такая критика убеждает нас, что не только сама наука, но и ее самосознание – это всегда «незавершенный проект».

Наука как «незавершенный проект» – это образ такого познания, которое открывает доступ лишь к относительным истинам. Со-

знательно ослабляя свои метафизические притязания, такая наука создает *бесконечный рынок* научно-технологических инжинирингов, компьютерингов, клонингов и других практик преобразования социального космоса. И именно такая (а не воображаемая метафизиками) наука становится институционализированной естественной жизненной потребностью постиндустриального общества. Удовлетворение этой жизненной потребности столь же важно для грядущей эволюции общества, как и потребность каждого из нас в пище, питье, сне. Наука, ставшая такой жизненной потребностью общества, превращает человеческое бытие в сложнейший и весьма неустойчивый *комплекс антропогенных процессов*. Современные интеллектуалы довольно часто сравнивают этот комплекс антропогенных процессов с грандиозной *«горой»*, с вершины которой в любой момент может обрушиться лавина, т.е. нарастающий вал антропогенных угроз, рисков, катастроф.

Главными причинами, способными породить такую «лавицу цивилизационных рисков», являются все более дерзкие научно-технологические вторжения человека в фундаментальные первоосновы неживой и живой материи, осуществляемые с помощью все более могущественных нано-био-гено-нейро-информационных и других свертехнологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Хоркхаймер М., Адорно Т.В.* Диалектика просвещения. – М., 1997. – 312 с.
2. *Копнин П.* Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
3. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М., 2000. – 384 с.
4. *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге // Отрешенность. – М., – 1991. – 192 с.
5. *Тоффлер Э.* Третья волна. – М., – 2002. – 261 с.
6. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: социология XXI века. – М. – 2004. – 368 с.
7. *Фукуяма Ф.* Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции. – М., 2004. – 349 с.

8. *Хабермас Ю.* Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? // *Весь Мир*. – М., 2002. – 137 с.
9. *Глэд Дж.* Будущая эволюция человека: Евгеника двадцать первого века. – М., 2005. – 176 с.
10. *Юдин Б.Г.* О человеке, его природе и будущем // *Вопросы философии*. – 2004. – № 2.
11. *Хен Ю.В.* Теория и практика усовершенствования человеческой «породы» // *Вопросы философии*. – 2006. – № 4.
12. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме // *Бытие и время*. – М., 1993. – 447 с.

Валентин Лук'янець. Павло Копнін і проблема «самопізнання науки».

У статті розкриті ключові особливості концепції «самосвідомості науки» П.В. Копніна, висвітлено її філософське значення для розуміння прийдешніх змін соціального статусу науки. Показано, що ця концепція з'явилася на самому початку доби таких грандіозних «зламів», як «злам атома», «злам ядра» «злам геному», «злам сховища спадкової інформації, закодованої в людських генах». Всі ці «злами» привели до перетворення науки Нового часу в науку, прогресуючу під такими брэндами, як «Mega-Science», «Big-Science», «Big data-Science» і ін.

Оновлена наука породила індустрію могутніх High-tech і High-hum, які надали людині технологічний доступ до сховища спадкової інформації, закодованої в людських генах, до індустрії технологій маніпулювання «середовищем існування людей», до штучного суперінтелекту, до інжинірінгів, котрі дозволяють змінювати психосматику людей. Завдяки цьому практика використання High-tech і High-hum перетворилася на джерело надзвичайно складного комплексу гносеологічних, світоглядних, морально-етичних, аксіологічних проблем, пов'язаних з передбаченням, оцінкою та запобіганням глобальних загроз людському буттю.

Еволюціонуючи в небезпечних умовах, планетарний соціум став відчувати гостру потребу в такому розумінні феномену «наука», яке відображало б не тільки когнітивні виміри науки, а й всю повноту її соціально-духовних вимірів. Відповідаючи на цю потребу, філософський дискурс про соціально-культурний статус науки змінює не тільки свій склад учасників, а й новочасову парадигму. У новому складі учасників цього дискурсу (крім спільноти творців науки і її істориків, філософів, методологів) з'явилися спільноти інтелектуалів, які спеціалізуються в таких дисциплінах, як соціологія науки, психологія науки, наукознавство, семіологія

науки, теорія науки, культурологія та ін. Завдяки цьому новочасовий дискурс про науку перетворився на своєрідну агоністику відкритої мультидисциплінарної спільноти інтелектуалів. Будучи активним учасником цієї агоністики, П.В. Копнін одним із перших побачив у ній зародження нової самосвідомості науки. Сьогодні ця агоністика розвивається як «трансдисциплінарний дискурс про науку». Пропонуючи своє розуміння «самосвідомості науки», П.В. Копнін ніколи не ототожнював його з будь-якою окремою «єдиною науковою дисципліною», подібною, скажімо, «наукознавству», «теорії науки», «науці про науку» тощо. На думку Копніна, тільки «полілог», в якому беруть участь творці науки, історики науки, філософи, логіки, соціологи, психологи, семіологи, культурологи, в змозі здійснити багатомірне, трансдисциплінарне осмислення феномену «наука». Успішність майбутнього поступу у вивченні феномену «наука» буде залежати від того, як скоро її творці навчаться аналізувати процес розвитку науки у всіх її різноманітних зв'язках і опосередкуваннях. Саме для цього необхідно те органічне злиття історико-наукового, філософського, економічного і психологічного підходів, яке здійснюється в концепції «самосвідомості науки» П.В. Копніна.

Ключові слова: самосвідомість науки, наука про науку, наукомістке майбутнє, меганаука, велика наука, високі технології, високі гуманітарні технології.

Валентин Лукьянец. Павел Копнин и проблема «самосознания науки».

В статье раскрыты ключевые особенности концепции «самосознания науки» П.В. Копнина, освещено ее философское значение для понимания грядущих изменений социального статуса науки. Показано, что эта концепция появилась в самом начале эпохи таких грандиозных «взломов», как «взлом атома», «взлом ядра», «взлом генома», «взлом хранилища наследственной информации, закодированной в человеческих генах». Все эти «взломы» привели к преобразованию науки Нового времени в науку, прогрессирующую под такими брендами, как «Mega-Science», «Big-Science», «Big data-Science» и др. Обновленная наука породила индустрии могущественных High-tech и High-hum, которые предоставили человеку технологический доступ ко всему тому, что затрагивает самые фундаментальные основы человеческой личности: к хранилищу наследственной информации, закодированной в человеческих генах, к индустрии технологий манипулирования «средой обитания людей», к искусственному сверхинтеллекту, к инжинирингам, позволяющим изменять психосоматику людей.

Развивая свою концепцию «самосознания науки», П.В. Копнин показал, что практика использования High-tech и High-hum является источником чрезвычайно сложного комплекса гносеологических, мировоззренческих, морально-этических, аксиологических проблем, связанных с предвидением, оценкой и предотвращением глобальных угроз надвигающегося наукоемкого будущего. Концепция «самосознания науки» П.В. Копнина сыграла важную роль в выяснении причин, в силу которых нынешний планетарный социум стал испытывать острую потребность в таком понимании феномена «наука», которое отображало бы не только когнитивные измерения науки, но и всю полноту ее социально-духовных измерений. Согласно Копнину, именно эта потребность привела к существенным изменениям прежнего философского дискурса о науке, в контексте которого формируется современное самосознание науки. В составе участников нового дискурса (помимо сообщества творцов науки и ее историков, философов, методологов) появились сообщества интеллектуалов, специализирующихся в таких дисциплинах, как социология науки, психология науки, науковедение, семиология науки, теория науки, культурология и др. В итоге прежний дискурс о науке превратился в своеобразную агонистику открытого мультидисциплинарного сообщества интеллектуалов.

Будучи активным участником этой агонистики, П.В. Копнин одним из первых усмотрел в ней зарождение нового самосознания науки, которое в современных терминах можно выразить как «трансдисциплинарный дискурс о науке». Развивая это понимание «самосознания науки», П.В. Копнин никогда не отождествлял его с какой-то отдельной «единой научной дисциплиной», подобной, скажем, «Науке о науке», «Науковедению», «Теории науки» и т.п.

Всесторонний, трансдисциплинарный охват феномена «наука» в необозримой его диахронии, по его мнению, возможен лишь в многовековом «полилоге», в котором участвуют творцы науки, историки науки, философы, логики, социологи, психологи, культурологи и др. Успешность продвижения вперед в изучении науки как целостной системы и особой формы деятельности, по мнению П.В. Копнина, будет зависеть от того, как скоро ее творцы научатся анализировать процесс развития науки во всех его многообразных связях и опосредованиях. Для этого необходимо органическое слияние историко-научного, философского, экономического и психологического подходов.

Ключевые слова: самосознание науки, наука о науке, наукоемкое будущее, меганаука, большая наука, высокие технологии, высокие гуманитарные технологии.

Valentin Lukyanets. Pavel Kopnin and the problem of «self-knowledge of science».

The article reveals the key features of the concept of «self-consciousness of science» P.V. Kopnin, illuminated its philosophical significance for understanding the future changes in the social status of science. It is shown that this concept appeared at the very beginning of the era of such grandiose «breakthroughs» as «breaking the atom», «breaking the nucleus», «breaking the genome», «breaking the repository of hereditary information encoded in human genes». All these «evils» have led to the transformation of the science of modern times into science, which is progressing under such brands as «Mega-Science», «Big-Science», «Big data-Science», and others.

The updated science bare industry powerful High-tech and High-hum, who provided human technological access to the repository of genetic information encoded human genes, to industry technologies manipulation «habitat people», to artificial superintellekt, to inzhiniring that allow you to change psychosomatics people. This practice of using High-tech and High-hum turned into a source of extremely complex set of epistemological, philosophical, ethical, axiological problems associated with a prediction, assessment and prevention of global threats to human existence.

Evolving under dangerous conditions, the planetary society began to feel the urgent need for such an understanding of the phenomenon of «science», which would reflect not only the cognitive dimensions of science, but also the fullness of its social and spiritual dimensions. In response to this need, the philosophical discourse on the socio-cultural status of science changes not only its members, but also the contemporary paradigm. The new composition of the participants in this discourse (except community and its creators science, historians, philosophers, methodologists) appeared intellectuals community specializing in such disciplines as sociology of science, psychology of science, science of semiotics, theory of science, cultural and others. Due to this new-day discourse science turned into a peculiar agonistic of an open multidisciplinary community of intellectuals. Being an active participant in this agonistic, P.V. Kopnin one of the first saw in it the emergence of a new self-consciousness of science. Today, this agonistic develops as a «transdisciplinary discourse on science». Take this understanding of «self-consciousness studies» P.V. Kopnin it never identified with any individual «single scientific discipline» like, say,

the «science of science», «theory of science» «science of science» and so on. According P.V. Kopnin only «polylogue», which involves creators of science, historians of science, philosophy, logic, sociologists, psychologists, semeiologist, able to perform multidimensional, transdisciplinary understanding of the phenomenon of «science». The success of the future advancement in the study of the phenomenon of «science» will depend on how soon its creators will learn to analyze the development of science in all its various connections and mediations. It is for this that the organic merger of the historical, scientific, philosophical, economic and psychological approaches, which is carried out in the concept of «self-consciousness of science» P.V. Kopnin.

Key words: «self-consciousness of science», «science of science», «science-intensive future», «mega-science», «big-science», «big data-science», «high-tech», «high-hum».

ВІД ВИВЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЗИКИ ДО ФІЛОСОФСЬКОГО МОДЕЛЮВАННЯ НАУКОВИХ ПОНЬЯТЬ І ТЕОРІЙ: ПІД ВПЛИВОМ ПАВЛА КОПНІНА ТА ЙОГО ШКОЛИ

Початки

Павла Васильовича Копніна я бачив лише один раз в житті, якщо не помиляюсь, в 1965 році. Але він не міг би стверджувати, що бачив мене. Справа ось у чому. Я був одним із численних слухачів диспуту, присвяченому взаємодії філософії та науки в жовтому корпусі Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, де в ті часи розташовувався філософський факультет. Зараз він зайняв місце в червоному корпусі фізичного факультету, на якому я навчався. На виході із цього корпусу й висіла ліворуч об'ява, яка спонукала мене відвідати цей диспут. Мені запам'яталася емоційна, напружена та цікава інтелектуальна атмосфера цього диспуту, яким вмiло модерував ПВ: миттєва відповідь на критику, вміння знайти несподівані та дотепні аргументи, жива реакція присутніх.

Тоді у мені не вистачило сміливості підійти до ПВ та його співтоваришів. Та й чим студент другого курсу фізфаку міг би бути цікавим для такого видатного філософа та його шановних учнів та колег. Однак пасивна присутність на цьому диспуті зумовила моє більш шанобливе, ніж у більшості моїх співкурсників, ставлення до суспільно-гуманітарних дисциплін. Серед них були філософія, етика, естетика, політекономія соціалізму та капіталізму. Особливо захоплюючими були лекції з етики та естетики, які з блиском та шармом викладала Олександра Фортова. Зауважу, що політекономія капіталізму виявилася значно цікавішою, ніж політекономія соціалізму. Мабуть тому, що перша була осмисленням природних реалій, а друга – ідеологічно зашореним описом реалій неприродних. До речі, було б значно краще, якби замість 4-семестрової історії КПРС, де нас навчали знанням цитат з праць Володимира Леніна як абсо-

люотної зброї у будь-якій суспільно-політичній дискусії, нам читали, наприклад, історію філософії та основи юриспруденції. *O tempora! O mores!*

Після отримання диплому фізика-теоретика у галузі теорії елементарних частинок, тобто початківця у сфері побудови теоретико-математичних моделей частинок та їхніх взаємодій, я несподівано для себе (хоча й передбачено, як мені розповіли мої однокурсники), замість аспірантури Інституту теоретичної фізики, до вступу до якої я мав факультетську рекомендацію (керівником того дипломного проекту був академік НАНУ Остап Парасюк), був призваний до лав Радянської армії у званні інженер-лейтенанта.

Два роки, проведені в Туркменії, різко вплинули на мої життєві плани. Знову доля мене звела з ПВ, точніше з двома його працями «Гипотеза и познание действительности» [45] та «Основные вопросы теории диагноза» (співавтор І. Осипов) [77], які я знайшов у бібліотеці м. Красноводська Туркменської РСР! (До царювання Туркменбаші залишалося близько двадцяти років). Я з подивом зрозумів, що багато моїх тодішніх знань з фізики та її історії упорядковуються на ґрунті ідей, викладених у першій книжці. Вона також слугувала для усвідомлення ситуації в фізиці 60–70 років ХХ століття, де відбувалася калейдоскопічна зміна гіпотез щодо будови елементарних частинок. Читання другої книжки дало мені уявлення про специфіку філософського аналізу складного конкретно-наукового матеріалу та підштовхнуло мене до думки, що у певному сенсі філософія схожа на теоретичну фізику. Обидві будують певні моделі світу і намагаються його пояснювати в термінах притаманних ним мов. Філософія оперує категоріями як найбільш загальними поняттями, а фізика – математичними та фізичними абстракціями, універсальними відносно не всього світу як тотальності, а лише його «підсвітів/предметних галузей» з їхніми однотипними матеріальними реаліями (макроскопічний світ, світ молекул, світ атомів, світ живих організмів, світ органічних клітин тощо). Виникла думка спробувати свої сили у філософії науки, яка тоді мала назву «філософські питання сучасного природознавства». Книгою, яка також підштовхувала до цього, була монографія Адольфа Грюнбаума «Философские вопросы пространства и времени» [43]. Вона й досі за-

лишається для мене одним зі зразків, на моє переконання, справжнього філософського та історичного аналізу актуальних наукових проблем. Урок, який я виніс із цієї книги, був наступний. Щоб філософськи осмислювати конкретно-науковий матеріал потрібно мати про нього адекватні ґрунтовні уявлення, а не спиратися лише на вторинні джерела, тобто твори інших філософів і навіть рефлексії та інтроспекції самих науковців.

Однак я відчував недостатність своїх філософських знань, тому в умовах дуже обмеженого часу офіцера, під команду якого було шестеро солдатів та дві машини з обладнанням для ремонту радіолокаційних станцій, почав занурюватися в історію філософії. Я став єдиним читачем бібліотеки моєї військової частини, який вивчав та конспектував історико-філософські праці (8 зошитів по 96 аркушів), володіння якими було необхідною умовою здачі кандидатського іспиту з філософії. Парадоксальним було те, що майже всі праці, знання яких вимагалося тодішньою програмою кандидатського мінімуму з філософії кафедри філософії АН УРСР, були в цій бібліотеці. Платон і Спіноза разом з Гоббсом та Монтеск'є у середині пустелі на дні колишнього Сарматського моря!

Здавши цей іспит під час відпустки, я остаточно вирішив вступати до філософської аспірантури, тобто перетворитися з фізичного Савла у філософського Павла. На цьому мої метаморфози не закінчилися, тому що, як з'ясувалося після спілкування зі знавцями філософсько-ідеологічних таємниць, шансів вступити в аспірантуру у мене майже не було. Філософської освіти немає. Безпартійний в головну академічну «ідеологічну» установу? Прийшлося вирішувати моральну дилему, з якої стикалися майже всі мої майбутні колеги. Для підвищення шансів вступу до аспірантури потрібно було вступити до лав КПРС. Отримавши рекомендації своїх товаришів по службі – кадрових офіцерів – я став кандидатом у члени КПРС. Після цієї події я опинився під тиском начальника політвідділу військової частини, який наполегливо «рекомендував» мені почати кар'єру кадрового військового. На щастя, після тривалої розмови і обговорення моїх філософських (в його інтерпретації ідеологічних, тобто компартійних) планів, він мене зрозумів.

Знову на моєму шляху з'являється ПВ в особі його колег. Я вступаю до аспірантури відділу філософських питань сучасного природознавства, який тоді очолював Петро Дишлевий, один з його соратників. Він докладає неабияких зусиль, щоб відділ науки та вищих учбових закладів ЦК КПУ дав «добро» на моє зарахування до аспірантури. Ситуацію ускладнювали ще інші обставини, Я отримав четвірки з історії КПРС (екзаменатор Іван Головаха) та з реферату з філософії (рецензент Вадим Свириденко). Крім того, користуючись тезою, що дозволено все, що не заборонено, я поступав одночасно ще до аспірантури кафедри філософських питань природознавства філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У ті часи це було досить незвичайно. Але це, як з'ясувалось, відіграло за законом заперечення позитивну роль. Моїм екзаменатором в університеті був завідуючий кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Олексій Бородин. Він був настільки вражений моїми «знаннями» деталей історії цієї організації, що запропонував поступати в аспірантуру його кафедри. Мабуть це й вирішило мою долю: у ЦК КПУ прийшли до висновку, що більш об'єктивною є оцінка моїх знань з історії КПРС професіонала у цій галузі, а не відомого знавця з марксистсько-ленінської філософії, здатного, як потім мені казали, написати за ніч статтю на будь-яку тему.

На моє подальше формування як філософа також вплинули численні обговорення онтологічних і гносеологічних проблем різних наук зі старшими колегами по Інституту. Серед них були Надія Депенчук, Валентин Іванов, Валентин Лук'янець, Олександр Кравченко, Сергій Кримський, Олексій Мороз, Людмила Озадовська, Вікторія Храмова, Володимир Шинкарук та Мирослав Попович, у відділі якого я працюю з 1979 року. Це моя провина у тому, що я не став тим, кого кожний з них сподівався побачити.

Моя філософська позиція

На моє переконання, ПВ щиро та відверто дотримувався як визнання матеріальності, пізнаванності та змін світу, так і відносній істинності систем знання про нього, був переконаний у можли-

вості досягнення науками відносних істин про людину, суспільство і світ¹. Якщо це є головними постулатами діалектико-матеріалістичної філософії, то я її прибічник і у певному сенсі намагаюся продовжувати цю традицію, вважаючи себе духовним нащадком ПВ у третьому поколінні. Інша справа, що розуміти під такими «звичайними» термінами як «світ», «матеріальність», «пізнання», «знання», «теорія», «поняття», «наука», «істина», «відносність» тощо. Уявлення про деякі онтологічні та гносеологічні поняття, котрі позначаються цими термінами, з тих часів перетерпіли значну трансформацію. Так що ПВ залишив своїм учням, прихильникам та нащадкам багато праці.

Філософія фізики

В умовах, коли єдино правильною та незаперечною філософією вважалась її марксистсько-ленінська версія, мій науковий керівник Петро Дишлевий та я бачили перспективною спробу «вкласти» мої сучасні на той час знання про стан теорії та фізики елементарних частинок у систему категорій діалектичного матеріалізму. Інакше кажучи, потрібно було «довести», що розвиток найсучаснішої фізичної дисципліни «підтверджує» онтологію діамату. Певною реалізацією цього плану була кандидатська дисертація «Філософський аналіз оснований фізики елементарних частиц» (1974), серія пов'язаних з нею статей та монографія [62; 68]. В цих працях висунута та обґрунтована теза про історичну спрямованість ідейної трансформації фізики від концептуалізації категорій спочатку незмінності, затим руху і потім взаємодії.

Спроба поставити у центр фізики того часу концептуальне опредметнення категорії взаємодії ледве не закінчила моє філософське буття. Догматично та по-начотницькі використовуючи одну з «математичних» формул у ленінських «Філософських зошитах» («лише «взаємодія» = порожнеча»), мої доброзичливці намагалися довести у головному «ідеологічному часописі» УРСР «Комуніст України» нематеріалістичність, тобто ідеалістичність тези про центральність категорії взаємодії у тогочасній фізиці. Мене врятувала перша рецензія на мої монографії у «Вопросах філософії» (1978),

написана співробітником Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні Владленом Барашенковим, заступником директора цього інституту Дмитра Блохінцева, та співробітником Інституту філософії СРСР Рафіком Курбановим.

Хочу підкреслити ще раз, що я був та залишаюся прихильником матеріальності світу, інша справа, що сучасні наукові уявлення про світ, які продовжують розвиватися, різко відрізняються від картини світу часів написання Фрідріхом Енгельсом «Діалектики природи» і «Анти-Дюрінга» та Володимиром Леніним «Матеріалізму та емпіріокритицизму». Але всі сучасні науки поки ще не знайшли і, я переконаний, не знайдуть духовної чи ідеальної основи матеріального світу. Однак для розуміння та філософського усвідомлення того, що кожна з сучасних наук стверджує про свою предметну галузь, як аспект матеріального світу, потрібен більш складний і нетрадиційний для діалектико-матеріалістичної філософії категоріальний та понятійний інструментарій.

Пошуки такого інструментарію спрямовувалися у двох напрямках: понятійному опредметненні не окремих категорій, а їхніх категоріальних структур (піонером їхнього вивчення був рано померлий Анатолій Артюх), та включення категорій, які раніше не застосовувалися у традиційній діалектико-матеріалістичній філософії.

Перший напрямок був реалізований у докторській дисертації «Формы и уровни функционирования универсального в физическом познании» (1987) та у серії пов'язаних з нею статей [48; 50; 52; 59] і монографії «Проблема универсалий в физическом познании» (1987) [56]. В них аргументувалося положення, що у центрі категоріальних структур, що опредметнювало природознавство кінця 20-го сторіччя знаходилися категорія саморозвитку та споріднені до неї категорії матерії, існування, взаємодії, самоорганізації, *causa sui* тощо. В цих працях також проаналізовані місце та роль категорії порожнечі (вакууму), актуального та потенціального, спостережуваного та неспостережуваного, віртуального та прихованого типів існування у сучасній картині світу. Одне з можливих рішень проблеми універсальних категоріальних структур фізичного пізнання пов'язувалося з розробкою специфічних для фундамен-

тальних теорій засобів і методів ототожнення, індивідуалізації та розрізнення об'єктів із їхніх предметних областей.

Другий напрямок категоріального аналізу йшов у руслі світоглядної тематики, яка в 80-х роках була однією з центральних в Інституті, і був асоційованим з виявленням в природознавстві філософських категорій, що виконували світоглядні функції [79]. В серії праць та монографії [46] у співавторстві з Сергієм Кримським виокремлені евристичні та регулятивні функції категорій субстанції, світу в цілому, відносного та абсолютного, антропного принципу та принципу саморозвитку.

Філософія науки як аналіз наукових теорій

Перехід у 1979 році до відділу логіки науки спонукав мене поступово перейти від онтологічної до гносеологічної тематики з акцентом на дослідження будови та зв'язків систем наукового знання, зокрема наукових теорій. Свого часу мій інтерес до цієї тематики був серйозно «підірваний» критичним ставленням співробітника цього відділу Євгена Леднікова до замовленої мною у бібліотеку книги (була така можливість у радянські часи) Джозефа Сніда «Логічна структура математичної фізики» [111]. Не побачивши в ній традиційної логічної символіки (в книзі використовувалася теоретико-множинна мова), він ультимативно порадив мені (тоді аспіранту першого року навчання) забути цю книгу як не вартої уваги. Я підкорився ще тому, що не розумів перспектив застосування викладених в ній ідей та конструкцій до теми майбутньої кандидатської дисертації. Ось який наслідок невміння початківця побачити перспективи та який сильний вплив кандидата наук з філософської логіки на аспіранта з філософії науки!

Однак на початку 80-х років до мене потрапив мікрофільм з книгою «Структура та динаміка наукових теорій» німецького логіка та філософа науки Вольфганга Штегмюлера [112], в якій він популяризував ідеї Дж. Сніда. Я був захоплений нею тому, що, замість трактування наукових теорій як більш-менш організованих систем пропозицій (так звана *standard conception or statement view of theories*) та застосування для аналізу наукових теорій логічної техніки

для оперування з пропозиціями, він досить просто виклав суть ідей Сніда та застосував їх до прояснення точок зору на наукову теорію та науку інших філософів, зокрема Томаса Куна². Крім пропозицій, конститутивними складниками наукових теорій є також теоретичні моделі реалій та феноменів з їхніх предметних галузей. Якщо до опису пропозицій та зв'язків між ними пасує логіка, то для аналізу моделей як структур теорії – теорія множин. Снід фактично реалізував у філософії науки методи теоретичної фізики, у центрі яких математичне моделювання матеріальних реалій та феноменів. Він та його послідовники (нові структуралісти) фактично на мові теорії множин побудували метамодель або реконструкцію теорії [1]. В її термінах вони досліджують структури теорії, які по'язані з моделями. Причому моделі розуміються не як моделі формальної системи (у дусі математичної логіки), а як внутрішні складники теорії, що відображають реалії та явища з її предметної галузі.

Застосовуючи теоретико-множинну мову, пропагандистом якої у філософії науки був Патрик Суппес [113], Снід започаткував, а Штегмюллер зі своїми учнями Вольфгангом Бальцером та Карлосом Мулінесом, які також співпрацювали зі Снідом [83], сформулювали та розвинули головні положення структуралістської концепції філософії науки та застосували її для численних досліджень реальних наукових теорій, їхнього розвитку та мереж.

Я зробив спробу застосування структуралістської реконструкції теорій до проблеми виникнення нового знання, асоціювавши оцінку «новизна» з конструюванням у теорії раніше відсутніх моделей, з формулюванням у їхніх термінах нових проблем та з пошуками вирішення цих проблем [53].

Потім в моє життя знову втрутився пан Випадок. С. Кримський запросив математика Марка Бургіна прочитати у відділі курс лекцій з історії розвитку теорії множин. Наприкінці цього курсу була викладена запропонована лектором теорія іменованих множин, яка узагальнювала теорії звичайних множин, теорії нечітких множин та теорії мультимножин [2; 25; 84]³. Обговоривши з ним перспективи її застосування у філософії науки, ми впродовж восьми років підготували та оприлюднили біля ста публікацій в українських [9; 31; 32], англійських [89; 92; 93; 95; 96] та російських [3;

14; 29] журналах, колективних монографіях і збірниках [6; 7; 10; 11; 13; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 25; 27; 28; 30; 33; 85; 90] та матеріалах міжнародних конференцій [24; 27; 80; 86; 87; 88; 91; 94], у тому числі дві наукові монографії [4; 16], посібник [5]⁴ та науково-популярну книжку [12].

У співавторстві з Бургінім була побудована об'єднуюча структурно-номінативна реконструкція систем наукового знання. Згідно якій, окрема наукова теорія включає ієрархічно побудовані та складні підсистеми, які частково та окремо вивчалися стандартним, структуралістським, інструменталістським, еротетичним, ціннісним та іншими напрямками сучасної західної методології науки.

1) Логіко-лінгвістична підсистема представляє та упорядковує за допомогою різних, у тому числі математичних, мов та логічних числень наявну інформацію про досліджувані об'єкти. 2) Модельно-репрезентативна підсистема відповідає за притаманні відповідній системі способи моделювання та розуміння досліджуваних об'єктів. 3) Прагматико-процедурна підсистема містить загальні та характерні для відповідної теорії операції, методи, процедури, алгоритми та застосування. 4) З точки зору проблемно-евристичної підсистеми окрема система знання розглядається як унікальний засіб формулювання та розв'язування запитань, проблем, задач та завдань пізнання досліджуваних за її допомогою об'єктів. До її складу входять також різні евристики та оцінки (істинність, краса, несуперечність, ефективність, адекватність, прогностичність та інші) компонентів та структур системи знання. 5) Підсистема зв'язків фіксує відношення між перерахованими вище компонентами, структурами та підсистемами.

Самі теорії розрізняються за рівнями розвитку цих підсистем, а їхнє філософське тлумачення залежить від рівня усвідомленості цих підсистем. Таким чином, структурно-номінативна реконструкція поглиблює та уточнює початкові уявлення про системну природу наукових теорій, яку одним з перших в СРСР вивчав Петро Йолон [44]. Однак більш реалістичним є тлумачення наукових теорій не як однотипових систем, а як багатотипових полісистем, кожній підсистемі яких притаманний особливий тип системності.

Структурно-номінативна реконструкція застосовувалася до методологічного порівняльного аналізу математичних, фізичних, економічних, політичних, педагогічних, соціальних та соціологічних теорій [4; 12; 13; 17; 23; 26; 29; 55; 58]. Вона поширила уяви про раніше відомі структури розвинутих систем наукового знання, пов'язані, наприклад, з рівнями теоретичності [24; 27] та застосуванням різних математичних мов; поглибила уявлення про відношення між існуючими напрямками аналізу систем знання як такими, що переважно розглядають окремі підсистеми системи знання; виявила багато раніш невідомих структур, наприклад, асоційованих з принципами симетрії та суперсиметрії та існуванням законів різних порядків [26; 33]. Відповідні публікації знаходили підтримку не лише у філософських, але й у фахових фізичних та математичних виданнях [8; 26; 99].

Застосування Бургіна і моїх філософсько-наукових досліджень в галузі філософії науки було поширено навіть на аналіз деяких складних філософських питань соціальних та соціологічних теорій [29; 58; 90]. Знайдена структурна подібність наукових теорій незалежно від їхньої приналежності математичним, природничим, соціальним та гуманітарним наукам, якщо не спростовує тезу про їхню принципову відмінність, то принаймні ставить її під сумнів. У всякому випадку потрібно конкретно аналізувати та порівнювати будову реальних систем знання з цих наук, а не обмежуватися повторенням висловлених багато років тому безапеляційних гіпотетичних опіній, коли ці науки були ще у зародковому стані.

Таким чином, структурно-номінативна реконструкція систем наукового знання виявилася спробою поглиблення та деталізації правильних, але достатньо загальних і недиференційованих уявлень про наукове знання, які були типовими за часів ПВ та формування Київської школи логіки наукового пізнання. В цьому сенсі, на мою думку, вона є продовженням філософсько-наукової традиції, що була закладена ПВ.

Концептуальний аналіз

З від'їздом Бургіна до США мої інтереси переключилися на аналіз наукових понять, що призвело до побудові їхньої триплетної моделі. Вона тлумачить будь-яке наукове поняття як динамічне, багатофункціональне, залежне від пізнавальної ситуації формоутворення мислення, знання та пізнання [47; 49; 54; 60; 61; 65; 67; 75; 76; 81; 86; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108]. Поняття моделюється як єдність трьох взаємопов'язаних структур. База характеризує об'єкти, що підпадають під поняття, а також їхні різнопорядкові властивості та відношення. Частково база викривається логічним моделюванням поняття за допомогою його обсягу/об'єму та змісту. Репрезентативна частина поняття містить форми та засоби репрезентації об'єктів у відповідній системі знання (імена, мовні вирази, абстрактні властивості, кількісні значення властивостей, математичні рівняння та їхні системи, теоретичні моделі тощо). Зауважу, що лише імена та мовні вирази привертають увагу більшості дослідників понять. Зв'язка поняття забезпечує структури та процедури, які асоціюють компоненти та підструктури перших двох структур поняття.

Частковими випадками триплетної моделі є численні логічні, когнітивні, стандартні, екземплярні, прототипні, інформаційні та інші моделі понять [109; 110]. Запропонована триплетна класифікація, яка охоплює декілька сотень типів понять [54]. Виокремлено види нечіткостей понять [108]. Навіть найточніші наукові поняття в тому чи іншому триплетному аспекті є нечіткими [67]. Значно поширені уявлення про зв'язки між реальними науковими поняттями, зокрема, йдеться про визначення та аналіз таких відношень між ними, як формалізація, редукція, специфікація, квантифікація, математизація, узагальнення різних видів, різноманітні ідентичності тощо [105; 106; 107]. Встановлені нетривіальні філогенетичні та онтогенетичні зв'язки між системою наукового знання та її поняттями [65]. За допомогою триплетної моделі досліджувалися деякі аспекти фізичних понять «ПЛАНЕТА» та «ЕЛЕМЕНТАРНА ЧАСТИКА» та їхні метаморфози [65].

Філософія, історія філософії та філософія права

Переклад на російську мову відомого у всьому світі підручника Гуннара Скирбекка та Нілса Гільє «История философии» [78] поглибив моє розуміння філософії та її історії, яке я більш п'ятнадцяти років намагався розділити зі студентами Київського університету права (спочатку Вищої школи права) при Президії НАНУ [64].

Знову в моє життя втрутився випадок. А почалося все з прохання керівництва ВШП підготувати декілька статей з філософії права для «Юридичної енциклопедії» [69] та розробити курс з філософії права. Написанням статей з філософії права обмежилася також моя участь в створенні «Філософського енциклопедичного словника» [66].

Знайомство з наявними на той час українськими джерелами з філософії права виявило, що, незважаючи на національно-патріотичну риторику, вони залишалися радянськими за суттю та формою. Відсутність в Україні англійських джерел підштовхнула мене подати проект на конкурс, який щорічно організує фонд Уільяма Фулбрайта в Україні. Унаслідок отримання стипендії в 1999–2000 роках, перебування в Школі права Мічиганського університету з її багатого бібліотекою з права і філософії права та опрацювання головних джерел, дискусій з американськими колегами була запропонована певна концепція філософії права. Вона тлумачиться як постійно змінювана розробка розуміння, обґрунтування, оцінки та критики також змінюваного права. В її межах були введені до вітчизняної філософії права уявлення про сучасні напрямки західної філософії права (правовий реалізм, фемінізм, критицизм, постмодернізм, економізм та інші), розвинуті принципи класифікації більш ніж п'ятдесяти напрямків західної філософії права [55; 66; 72; 74].

Організація академічної науки у світлі європейських цінностей

Після помаранчевої революції 2004 року під час зустрічі випускників 1969 року фізичного факультету я записував відео з однокурсниками, яких не бачив майже сорок років. Одним з них був

Олександр Габович, доктор фізико-математичних наук, співробітник Інститут фізики НАНУ. З'ясувалося, що як фізики, так і філософи працюють в обставинах, котрі не відповідають тим умовам, які ми бачили під час наших численних наукових відряджень (участь у конференціях, стажування за кордоном на ґрунті виграних наукових проєктів і отриманих грантів).

Природно виникало бажання розібратися у причинах незадовільного стану української науки, яке було спочатку реалізовано у статті газети «День» [41] та серії статей у журналі Економіст [35; 36; 38; 39; 40]. В 2006 році Габович та я були також двома з трьох фундаторів (третім був математик, доктор фізико-математичних наук Роман Черніга) Всеукраїнської асоціації за європейські цінності в науці (ВУАЄЦН) [34]. На жаль, вона не була підтримана науковою спільнотою України (налічувала аж до 20 членів!). Внаслідок розходжень стосовно подальшої стратегії та тактики дій (написання численних листів до Президента Віктора Ющенка та Прем'єра Юлії Тимошенко, статей у наукових журналах та засобах ЗМІ [97; 98] виявилось марним, а стратегія звернення до судів з метою оскарження чинних законів про науку та її організацію як таких, що суперечать Конституції України, не отримала підтримки більшості членів ВУАЄЦН та й не мала фінансового підґрунтя), Габович та я вийшли з Асоціації.

Наше критичне ставлення до організації української академічної науки та законодавства про науку було підсумовано у двох виданнях книги «Українська фундаментальна наука і європейські цінності». У книгу також включені інші автори, які визнають багато існуючих проблем та пропонують різні реалістичні шляхи виходу з існуючого стану [42]. Поки не буде проведений всебічний аудит української науки та освіти за світовими стандартами та зроблені належні організаційні, кадрові, фінансові, інформаційні та інші висновки, всі розмови про їхнє реформування залишаться трясінням повітря.

Серед переліку питань, поставлених у цій книжці є наступні.

Чи є сьогоднішня організація української академічної науки найкращою з можливих? Чи сприяє вона відродженню українського суспільства? Чи на часі проведення всебічного аналізу стану укра-

їнської науки із застосуванням загальноприйнятих у світовій науці критеріїв? Яке місце в системі організації науки мають посідати європейські цінності? Автори книги пропонують відповіді на ці запитання, усвідомлюючи при цьому, що вони не є остаточними. Монографія презентує важливу інсайдерську інформацію про стан речей, даючи можливість читачеві зробити свої висновки і включитися в обговорення цієї вкрай актуальної теми. Зокрема, в книзі розглянуті певні концептуальні аспекти дослідження науки: ціннісний, термінологічний, філософсько-правовий, когнітивний і наукометричний. Думка авторів: для збереження та розвитку української науки потрібні: об'єктивне бачення ситуації, політична воля і продумані активні дії як влади, так і самих науковців.

Деякі результати та перспективи продовження філософсько-методологічного аналізу наукових теорій

Ще один щасливий випадок. Завідуючий кафедрою фізико-математичних дисциплін Національного університету «Кієво-Могилянська академія», мій колишній однокласник Петро Голод (на жаль помер у 2013 році) запросив мене прочитати курс з філософії фізики. Розробка та читання з 2009 року магістерських курсів лекцій з філософії фізики та філософії математики, жваве та дружнє спілкування з дотепними, розумними та відвертими студентами-могилянцями, присвячені сучасній фізиці та філософії науки дискусії з професійним фізиком-теоретиком Габовичем підштовхнули до необхідності, по-перше, уточнення уявлень про наукову теорію, що знайшло свій вираз у виокремленні більш однорідних її підсистем. «Мікроскопічне» дослідження внутрішньої будови конкретних систем наукового знання виявило в кожній із них, принаймні, тринадцять підсистем. Це – називна, онтична, мовна, модельна, номічна, апроксимаційна, проблемна, операційна, процедурна, оцінна, евристична, координаційна (єднальна) та організаційна підсистеми [37; 63]. Всі ці підсистеми, які, власне, в сукупності та взаємодії й утворюють конкретну систему знання, мають однакову ієрархічну побудову та переплетені між собою. Завдяки взаємному перетину та узгодженню, зосередженню уваги на одній

із підсистем дає неповне та доволі однобічне бачення наукової теорії, що суттєво обмежує горизонт її розуміння. В певному сенсі системи наукового знання є голографічними, де частини/підсистеми містять певні відомості про ціле/систему.

Взявши, наприклад, операційну підсистему наукової теорії, потрібно виокремити в ній, принаймні: 1) назви операцій; 2) самі операції (тобто описи дій, що виконує науковець!), як певні процеси/трансформації/перетворення/зміни будь-якого іншого компонента та структури теорії; 3) символічні/знакові/програмні репрезентації компонентів та структур у вигляді, придатному для здійснення над ними операцій; 4) мови, за допомогою яких конструюються, описуються і реалізуються операції; 5) певні організаційні схеми впорядкування операцій (прості/елементарні та складні/комплексні, загальні та часткові, точні та наближені, формальні та інтуїтивні тощо); 6) логічні та математичні дії, які зіставляються з операціями; 7) засоби розрізнення та розмежування того, що в операціях репрезентує результати дослідження предметної галузі від того, що стосується використовуваних компонентів теорії; 8) припущення стосовно огрубінь та спрощень, на базі яких конструюються операції; 9) проблеми, питання та завдання, які пов'язані з конструюванням операцій, з'ясуванням відношень між ними, удосконаленням операцій; пристосуванням операцій до нової інформації про компоненти, до яких застосовуються операції; 10) процедури побудови операцій, їхнього перетворення, удосконалення та дослідження; 11) різноманітні оцінки операцій; 12) перспективні та корисні змістовні, хоча іноді не повністю обгрунтовані евристичні міркування, пов'язані з операціями; 13) осмислені координатійні зв'язки між указаними та іншими елементами операційної підсистеми.

По-друге, на рівні більш «дрібних» підсистем наукової теорії стають наочними диференціації, які випадали з поля зору первинної «макроскопічної» структурно-номінативної реконструкції. Наприклад, виникає необхідність розрізнення назв реалій з предметної галузі теорії та назв структур самої теорії [51], а також розрізнення зовнішніх проблем, які торкаються пояснення та дослідження її предметної галузі, і внутрішніх проблем, які пов'язані з конструю-

ванням, удосконаленням і застосуванням її внутрішніх структур [37]. В цьому плані одна із особливостей сучасного стану українських соціальних та гуманітарних наук полягає у їхній зосередженості на постановці та спробах вирішення переважно внутрішніх проблем. Навпроти, у природничих теоріях постановка та розв'язання внутрішніх проблем майже завжди спрямовані на вирішення зовнішніх проблем опису їхніх предметних галузей [99].

По-третє, у межах модифікованої структурно-номінативної реконструкції стають більш прозорими і доступними аналізу різні нетривіальні співвідношення між теоріями.

В-четвертих, відкриваються можливості дослідження різних типів розвитку наукової теорії, кожний з яких починається зі змін в окремій підсистемі та з часом породжує зміни у решті підсистем.

Таким чином, можна зробити висновок, що системи наукового знання виявляються значно складнішими, ніж вони виглядають на кожному окремому історичному етапі їхнього філософського аналізу⁵. Але ми завжди маємо бути вдячними тим піонерам, які зробили перші в Україні плідні спроби такого аналізу. Серед них беззаперечно чільне місце займає Павло Копнін та видатні представники започаткованої ним Київської школи філософії, логіки та методології науки.

ПОСИЛАННЯ⁶

¹ За дотепними словами засновника українського наукознавства Геннадія Доброва, одна з безспірних заслуг ПІВ у добу партійно-тоталітарної держави і панування метафізичної догматичної трактовки діалектики та матеріалізму, полягала у тім, що ПІВ позбавив науку від страху бути кастрованою філософією.

² Цікаво відмітити, що у всьому корпусі праць цього вельми популярного серед більшості філософів науки історика науки немає викладання його розуміння наукової теорії, на місце якої він поставив досить нечітке та багатозначне поняття «парадигми».

³ У філософії науки одна з переваг теорії іменованих множин полягає у тім, що вона дозволяє аналізувати будь-яку систему наукового знання в термінах її реальних складників та їхніх зв'язків.

⁴ На превеликій жаль, по незалежним від Бургіна і мене обставинам, нам не вдалося офіційно виграти організований на початку 90-х років минулого століття фондом Сороса конкурс на розробку українського підручника з філософії науки, хоча за свідомством членів експертної комісії знаного українського логіка Анатолія Ішмуратова та відомого російського логіка Олександра Івіна, висловленим відразу після її засідання, на наш проєкт були отримані позитивні відгуки. Такий несподіваний випадок змусив мене орієнтуватися на підтримку моїх досліджень з боку іноземних фондів Німеччини, Австрії, Франції, Великої Британії, Норвегії та США.

⁵ Я сам був вражений тим, наскільки більш розвиненими та детальнішими стали мої сучасні уявлення про наукові теорії у порівнянні з тими, які я виклав в одній з перших своїх статей [70].

⁶ Бібліографія праць див. www.filosof.com.ua/Kuznetsov.htm. Більшість праць, перелічених у списку, є у вільному доступі на наступних сайтах: <http://filosof.academi.edu/VladKuznetsov>;

https://www.researchgate.net/profile/Vladimir_Kuznetsov;

<https://philpapers.org/s/Vladimir%20Kuznetsov>.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бальцер В., Снід Дж.* Новий структуралізм // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №10. – С. 81–95.
2. *Бургин М., Калужний Л.* Именованные множества и их подмножества // VI Всесоюзная конференция по математической логике. – Тбилиси, 1982. – С. 25.
3. *Бургин М., Дмитрик И., Кузнецов В.* Нормативно-структурный анализ педагогических теорий // Советская педагогика. – 1989. – № 3. – С. 59–64.
4. *Бургин М., Кузнецов В.* Аксиологические аспекты научных теорий – К., 1991. – 184 с.
5. *Бургин М., Кузнецов В.* Введение в современную точную методологию науки. Структуры систем знания. – Москва, 1994. – 304 с. (Видана за підтримки російського відділення фонду Дж. Сороса.).
6. *Бургин М., Кузнецов В.* Деятельностные аспекты научной теории // Рациональность, рассуждение, коммуникация (Логико-методологический аспект. – К., 1987. – С. 126–141.
7. *Бургин М., Кузнецов В.* Задачи как компоненты проблемно-эвристической подсистемы научной теории // Научное знание: логика, понятия, структура. – Новосибирск, 1987.

8. *Бургин М., Кузнецов В.* Закономерности структуры научных теорий // Вычислительные системы: Методологические и технологические проблемы информационно-логических систем. – Новосибирск, 1988. – № 125. – С. 104–125.
9. *Бургин М., Кузнецов В.* Значимость научных законов и красота научной теории // Наука и науковедение. – 1993. – № 1–2. – С. 48–54.
10. *Бургин М., Кузнецов В.* Математическое моделирование развития и формирования научных понятий // Знания – Диалог – Решение. – К., 1990. – С. 185–201.
11. *Бургин М., Кузнецов В.* Методологические модели когнитивных систем науки и история науки. Методологические вопросы науковедения. – К., 2001. – С. 227–250.
12. *Бургин М., Кузнецов В.* Мир теорий и могущество разума – К., 1991. – 231 с.
13. *Бургин М., Кузнецов В.* Модельный аспект эволюции геометрии // Методологический анализ математических теорий. – Москва, 1987. – С. 205–213.
14. *Бургин М., Кузнецов В.* Научная теория и ее логико-лингвистическая подсистема // Философские науки. – 1987. – № 5. – С. 36–45.
15. *Бургин М., Кузнецов В.* Научная теория и ее модельно-репрезентативная подсистема / В.И. Кузнецов, М.С. Бургин // Вопросы методологии. – 1992. – № 3–4. – С. 34–45.
16. *Бургин М., Кузнецов В.* Номологические структуры научных теорий – К., 1993. – 219 с.
17. *Бургин М., Кузнецов В.* О системно-математическом моделировании развития математики // Философские проблемы современного естествознания. – Вып. 66. – К., 1988. – С. 47–54.
18. *Бургин М., Кузнецов В.* Проблема единого понимания логико-математических реконструкций научных теорий // Доказательство и понимание. – К., 1986. – С. 298–310.
19. *Бургин М., Кузнецов В.* Рефлексия знания и познания // Философия рефлексивного мышления. – Новосибирск, 1992. – С. 28–46.
20. *Бургин М., Кузнецов В.* Системный анализ научной теории на основе концепции именованных множеств // Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник 1985. – Москва, 1986. – С. 136–160.
21. *Бургин М., Кузнецов В.* Системный анализ проблемных аспектов научной теории // Системные исследования: Методологические проблемы: Ежегодник 1991. – Москва, 1991. – С. 162–183.

22. Бургин М., Кузнєцов В. Структурно-номинативное направление методологии науки (1984–1991) // Методологические концепции и школы в СССР (1951–1991). – Том 2. – Новосибирск, 1994. – С. 111–132.
23. Бургин М., Кузнєцов В. Теоретико-структурные основания единства социального и естественнонаучного познания // Социальное познание: Принципы, формы и функции. – К., 1989. – С. 90–107.
24. Бургин М., Кузнєцов В. Теоретичність, конструктивність і структурність як свойства елементів наукових теорій // Теорія, логіка познання: Препринти доповідей радянських учених к Вісімнадцатому Всесвітньому філософському конгресу «Філософське розуміння людини». Велика Британія, Брайтон, 21–27 серпня 1988 р. – Москва, 1988. – С. 46–52.
25. Бургин М., Кузнєцов В. Теорія іменованих множин як інструментарій логіко-методологічного аналізу // Методологічне свідомство в сучасній науці – К., 1989. – С. 135–171.
26. Бургин М., Кузнєцов В. Типи симетрій в фізичній теорії // Теоретико-групові методи в фізиці. – Т. 2. – Москва, 1986. – С. 362–371.
27. Бургин М., Кузнєцов В. Рівні теоретичності в естественнонаучному познанні // Дослідження по логіці наукового познання. Матеріали міжнародного симпозиуму. – Москва, 1990. – С. 31–42.
28. Бургин М., Кузнєцов В. Функціональні розширення наукових теорій // Некласическі логіки. – Москва, 1985. – С. 119–127.
29. Бургин М., Кузнєцов В. Що повинно входити в склад спеціальної соціологічної теорії // Вестник МГУ. – Сер. 18. Соціологія і політологія. – 1996. – № 1. – С. 11–24.
30. Бургин М., Кузнєцов В. Евристическі процедури в науковій теорії // Інтуїція, логіка, творчість. – Москва, 1987. – С. 139–148.
31. Бургін М., Кузнєцов В. Наукова теорія і її підсистеми // Філософська думка. – 1987. – № 5. – С. 34–46.
32. Бургін М., Кузнєцов В. Нові виміри наукової теорії // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 10. – С. 26–30.
33. Бургін М., Кузнєцов В. Теоретико-номологічні структури соціального знання // Суспільні закони та їх дія. – К., 1995. – С. 142–154.
34. Габович А., Кузнєцов В. За європейські цінності в науці // Всеукраїнська технічна газета. – 2006. – 27 листопада.
35. Габович О., Кузнєцов В. Корупційні фактори в науці: спроба аналізу // Економіст. – 2006. – № 11. – С. 78–81.

36. *Габович О., Кузнецов В.* Наука та еліта // *Економіст*. – 2006. – № 1. – С. 66–73.
37. *Габович О., Кузнецов В.* Проблеми як внутрішні структури систем наукового знання // *Філософські діалоги* 2015. До 85-річчя академіка Мирослава Поповича. Філософія. Культура. Суспільство. – К., 2015. – С. 132–154.
38. *Габович О., Кузнецов В.* Таємниці вітчизняної неприродної науки // *Економіст*. – 2007. – № 1. – С. 65–71.
39. *Габович О., Кузнецов В.* Українська наука: від сьогоднішньої кульги вості до майбутнього паралічу // *Економіст*. – 2008. – №1. – С. 60–71.
40. *Габович О., Кузнецов В.* Хто і як захищає академіків? // *Економіст*. – 2005. – № 8. – С. 16–25.
41. *Габович О., Кузнецов В., Кашуба І., Ольховський В., Єрмаков В., Брижик Л., Єремко О., Хомра О., Шкода В.* Симптоми тяжкої хвороби, або Що являє собою вітчизняна наука // *День*. – 2005. – 10 березня.
42. *Габович О., Кузнецов В., Семенова Н.* Українська фундаментальна наука і європейські цінності. – К., Видання 2-ге, доповнене. – 2016. – 284 с. (Видана за підтримки Посольства Норвегії в Україні).
43. *Грюнбаум А.* Философские проблемы пространства и времени. – Москва, 1969. – 591 с.
44. *Йолон П.* Системність наукових знань і дійсність. Проблема системного аналізу наукових знань і поняття теоретичної системи. – Київ, 1967. – 100 с.
45. *Копнин П.* Гипотеза и познание действительности. – К., 1962. – 184 с.
46. *Крымский С., Кузнецов В.* Мировоззренческие категории в современном естествознании. – К., 1982. – 223 с.
47. *Кузнецов В.* Двухместные и трехместные отношения между научными понятиями // *Logical Studies*. – 2004. – № 12. – Р. 1–24.
48. *Кузнецов В.* Категориальные композиции как форма мировоззренческого осознания содержания физического знания // *Гносеологический анализ структуры физико-математического знания*. – К., 1981. – С. 215–235.
49. *Кузнецов В.* Композиционный анализ понятий // *Наука и науковедение*. – 1995. – № 1–2. – С. 13–21.
50. *Кузнецов В.* Мировоззренческий смысл и категориальные композиции научного знания // *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. – К., – С. 336–350.
51. *Кузнецов В.* Названия в системах научного знания: от именованія реалій до роли в репрезентации и продуцирования знаний о реальных //

- Логико-методологический анализ языка науки и проблема представления знания. – *Філософські діалоги*'2014. – Випуск 8. – К., – С. 148–175.
52. *Кузнєцов В.* Особенности эксперимента и развитие теоретических средств физики элементарных частиц // *Теоретическое и эмпирическое в современном научном познании* – Москва, 1984. – С. 271–289.
53. *Кузнєцов В.* Понимание как конституирующий фактор развития физической теории // *Понимание как логико-гносеологическая проблема*. – К., 1982. – С. 43–69.
54. *Кузнєцов В.* Понятие и его структуры: *Методологический анализ*. – К., 1997. – VII, 238 с. (Видана за підтримки президента Вітгенштейнівського товариства А. Хюбнера, Австрія).
55. *Кузнєцов В.* Правовые теории и правоведение // *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: Матеріали міжнародної наукової конференції / Міжнародна асоціація філософії права і соціальної філософії (IVR), Академія правових наук України, Лундський університет (Швеція), Ягеллонський університет (Польща), Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого / За заг. редакцією В.Я. Тація / Упорядники: О.В. Петришин, О.В. Скрипнюк, Відповідальний координатор проекту від України Н.О. Семенова*. – Харків, 2006. – С. 108–121.
56. *Кузнєцов В.* Проблема универсалий в физическом познании. – К., 1987. – 172 с.
57. *Кузнєцов В.* Реконструктивный подход в методологии науки // *Философия науки*. – 2004. – № 2. – С. 18–31.
58. *Кузнєцов В.* Социальное метатеоретизирование и его значение // *Вестник МГУ*. – Сер. 18. Социология и политология. – 1997. – № 4. – С. 22–42.
59. *Кузнєцов В.* Структура физического эксперимента и концепция относительности к средствам наблюдения // *Материалистическая диалектика и структура естественнонаучного знания*. – К., 1980. – С. 313–334.
60. *Кузнєцов В.* Типы совместности научных понятий: триплетный подход // *Язык и культура*. – Вып. 4. – Т. II. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 149–159.
61. *Кузнєцов В.* Триплетный анализ системной природы понятий // *Системные исследования. Ежегодник 2000*. – Москва, 2002. – С. 47–67.
62. *Кузнєцов В.* Философский анализ оснований физики элементарных частиц. – Киев, 1977. – 164 с.

63. *Кузнецов В.* Языковые средства физической теории и проблема представления реальности // *Логико-методологический анализ языка науки и проблема представления знания. Філософські діалоги*'2014. – Випуск 8. – К. – С. 39–60.
64. *Кузнецов В.* Вступ до історії філософії. Навчальний посібник. – К., 2008. – 140 с.
65. *Кузнецов В.* Поняття як формоутворення систем наукового знання // *Вимір раціональності як чинник європейської інтеграції України.* Відп. ред. М.В. Попович. – К., 2014. – С. 174–235.
66. *Кузнецов В.* *Натуралізм правовий.* – С. 409–410; *Правовий економізм.* – С. 508; *Правовий критицизм.* – С. 509; *Правовий критицизм расової зорієнтованості.* – С. 509; *Правовий позитивізм.* – С. 509; *Правовий постмодернізм.* – С. 509–510; *Правовий прагматизм.* – С. 510; *Правовий реалізм.* – С. 510; *Правовий фемінізм.* – С. 510; *Юриметрика.* – С. 731–732 // *Філософський енциклопедичний словник.* – К., 2002. – 744 с.
67. *Кузнецов В.* Нечіткі поняття та відношення між ними // *Проблеми теорії ментальності / Відп. Ред. М.В. Попович.* – К., 2006. – С. 163–197.
68. *Кузнецов В.* Особливості гносеологічної ситуації у фізиці елементарних частинок // *Філософська думка* – 1977. – № 1. – С. 53–63.
69. *Кузнецов В.* *Правовий економізм.* – С. 41; *Правовий натуралізм.* – С. 41–42; *Правовий позитивізм.* – С. 43–44 // *Юридична енциклопедія.* – Т. 5. – К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. – 734 с.
70. *Кузнецов В.* Про один підхід до аналізу структури фізичних теорій // *Філософська думка.* – 1973. – № 4. – С. 57–66.
71. *Кузнецов В.* Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки // *Філософська думка.* – 2005. – № 6. – С. 3–31.
72. *Кузнецов В.* Розуміння права: методи та моделі права (Ст. друга) // *Філософська думка.* – 2004. – № 1. – С. 120–136.
73. *Кузнецов В.* Українські аналітичні дослідження науки в пошуках смислу свого існування // *Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках.* Відп. ред. М.В. Попович. – К., 2012. – С. 116–168.
74. *Кузнецов В.* *Філософія права. Історія та сучасність.* – К., 2003. – 382 с. (Видана за підтримки фонду У. Фулбрайта).
75. *Кузнецов В.* *Формалізація наукових понять // Філософія. Антропологія. Екологія*'2001: Ноосферна альтернатива та нові пізнавальні стратегії: Сімдесятиліттю Сергія Кримського присвячується. – К., 2001. – С. 255–264.

76. *Кузнецов В.* Що таке поняття? // Генеза. – 1995. – № 3. – С. 29–42.
77. *Осипов И.Н., Копнин П.В.* Основные вопросы теории диагноза. – Москва, 1951. – 215 с.
78. *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии. – Москва, 2000. – 800 с. (Перевидання 2001, 2003, 2008); російський переклад узбецькою мовою: Скирбекк Г., Гилье Н. Фалсафа тарихи. – Ташкент, 2002. – 720 с.; російський переклад таджицькою мовою: Скирбекк Г., Гилье Н. Таърихи фалсафа. – Самарканд, 2004. – 578 с.
79. *Шинкарук В., Кузнецов В.* О мировоззренческих основаниях математического отражения действительности // Гносеологический анализ математизации науки. – К., 1985. – С. 4–13.
80. *Balzer W., Burgin M., Kuznetsov V.* Reduction and the Structure–Nomina-tive View of Theories // Abstracts of the Ninth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science. – Uppsala, Sweden, 1991. – Vol. II. – P. 6.
81. *Balzer W., Kuznetsov V.* Die Tripelstruktur der Begriffe // Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie. – 2010. – Band 41. – № 1. – S. 21–44.
82. *Balzer W., Kuznetsov V.* From Philosophy of Science to Theories of Knowl-edge Systems // Volume of Abstracts of 14th International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science. – Nancy, 2011.
83. *Balzer W., Moulines C.U. and Sneed J. D.* The Architectonic for Science. The Structuralist Program. – Dordrecht, 1987. – 431 p.
84. *Burgin M.* Theory of Named Sets. – New York, 2011. – 681 p.
85. *Burgin M., Kuznetsov V.* A Formal Aesthetic for Scientific Discourse. The Beauty Measures of a Scientific Theory // Anglo-Ukrainian Studies in the Analysis of Scientific Discourse. Reason and Rhetoric / Ed. by R. Harre. – Lewiston/Queenston/Lampeter, 1993. – Pp. 69–93.
86. *Burgin M., Kuznetsov V.* Informal and Formal Analysis of Concepts // Law-Politics-Society: Reports of the Twelfth International Wittgenstein–Symposium 7th to 14th August 1987, Kirchberg am Wechsel (Austria). – Vienna, 1988. – P. 163–166.
87. *Burgin M., Kuznetsov V.* Laws and Forms of Their Representation in Phys-ical Theories // Abstracts of the Ninth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science. – Uppsala, Sweden, 1991. – Vol. III. – P. 10.
88. *Burgin M., Kuznetsov V.* Models, Laws and Principles in Physical Theories // Abstracts of the Eighth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science. – Moscow, 1987. – Vol. 2. – P. 67–69.

89. *Burgin M., Kuznetsov V.* Model Part of a Scientific Theory // *Epistemologia*, 1992, Vol. XV. – P. 95–118.
90. *Burgin M., Kuznetsov V.* On Methodological Analysis of Sociological Theories // *Die Verschmelzung der Untersuchungsbereiche. Formen des Dialogs zwischen Kulturwissenschaften und Wissenschaftstheorie* / Ed. by D. Ginev. – Frankfurt am Main, 1993. – S. 49–61.
91. *Burgin M., Kuznetsov V.* On Structural Unity of Mathematical and Physical Theories // *Reports of the San Sebastian International Symposium «Structures in Mathematical Theories»*, September 25–29, 1990. – San Sebastian, 1990. – P. 19–22.
92. *Burgin M., Kuznetsov V.* Properties in Science and Their Modelling // *Quality and Quantity*. – 1993. – vol. 27. – Pp. 371–382.
93. *Burgin M., Kuznetsov V.* Scientific Problems and Questions from a Logical Point of View // *Synthese* – 1994. – Vol. 100. – № 1. – Pp. 1–28.
94. *Burgin M., Kuznetsov V.* Scientific Theory and Its Axiology // *Abstracts of the Eighth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. – Moscow, 1987. – vol. 4, part 1. – P. 116–118.
95. *Burgin M., Kuznetsov V.* The Structure and Development of Mathematical Theories // *Modern Logic, USA*. – 1991. – Vol. 2. – № 1. – P. 3–28.
96. *Burgin M., Kuznetsov V.* The Structure–Nominative Reconstruction of Scientific Knowledge // *Epistemologia*. – 1988. – Vol. XI. – P. 235–254.
97. *Gabovich O., Kuznetsov V.* Is Corruption in Scholarship Possible? // *The Fulbright Program in Ukraine, Yearbook, 2006–2007*. – Pp. 88–90.
98. *Gabovich O., Kuznetsov V.* Is the Personal-Member Institution of the Ukrainian National Academy of Sciences Justified in the Light of Scientometric Indicators? // *Sociology of Science and Technology*. – 2011. – Vol. 2. – № 2. – Pp. 47–68.
99. *Gabovich O., Kuznetsov V.* What Do We Mean When Using the Acronym ‘BCS’? The Bardeen–Cooper–Schrieffer Theory of Superconductivity // *European Journal of Physics*. – 2012. – Vol. 34. – № 2. – Pp. 371–382.
100. *Kuznetsov V.* Conditions and Features of Unity Concept in Science // *World Views and the Problem of Synthesis. The Yellow Book of ‘Einstein Meets Magritte’* / Ed. by D. Aerts, H. Van Belle, J. Van der Veken. – Berlin, 1999. – Pp. 217–228.
101. *Kuznetsov V.* Decomposition of Scientific Concepts // *Проблеми викладання логіки та перспективи її розвитку. VII міжнародна науково-практична конференція (13–14 травня 2016 року). Матеріали доповідей та виступів*. – К., 2016. – С. 33–34.

102. *Kuznetsov V.* On Representing Relations between Physical Concepts // Communication and Cognition. – 2004. – Vol. 37. – № 2. – P. 105–135.
103. *Kuznetsov V.* On the Triplet Frame for Concept Analysis // *Theoria*. – 1999. – Vol. 14. – № 34. – P. 39–62.
104. *Kuznetsov V.* Theories and Concept Metamorphoses // *Cogita humana – Dynamik des Wissens und der Werte. XVII Deutscher Kongreß für Philosophie / Hrsg. von C. Hubig und H. Poser. – Workshop-Beiträge. – Band 1. – Leipzig, 1996. – Pp. 568–575*
105. *Kuznetsov V.* The Triplet Modeling of Concept Connections // *Philosophical Dimensions of Logic and Science. Selected Contributed Papers from the Eleventh International Congress of Logic, Methodology, and Philosophy of Science / Ed. by A. Rojszczak, J. Cachro and G. Kurczewski, Kraców, 1999. – Synthese Library. – Vol.320. – Dordrecht, 2003. – Pp. 317–330.*
106. *Kuznetsov V.* The Triplet Modeling of Representing Relations between Object Concepts // *Proceedings of The Twelfth European-Japanese Conference on Information Modeling and Knowledge Bases, May 2002. – Krippen, 2002. – Pp. 14–23.*
107. *Kuznetsov V.* Variables of Scientific Concept Modeling and Their Formalization // *Философия математики: актуальные проблемы. Тезисы второй международной конференции. МГУ, ГУВШЭ. 28–30 мая 2009 г. Москва, 2009. – Pp. 268–270.*
108. *Kuznetsov V., Kuznetsova E.* Types of Concept Fuzziness // *Fuzzy Sets and Systems, Elsevier. – 1998. – vol. 96. – № 2. – P. 129–138.*
109. *Margolis E., Laurence S.* Concepts: Core Readings. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – 652 p.
110. *Murphy G.* The Big Book of Concepts. – Cambridge, Massachusetts, 2002. – 555 p.
111. *Sneed J.D.* The Logical Structure of Mathematical Physics. – Dordrecht, 1971. – 311 p.
112. *Stegmüller W.* The Structure and Dynamics of Theories. – New York, 1976. – 284 s.
113. *Suppes P.* Models and Methods in the Philosophy of Science. Selected Essays. – Dordrecht, 1993. – 510 p.

Володимир Кузнєцов. Від вивчення теоретичної фізики до філософського моделювання наукових понять і теорій: під впливом Павла Копніна та його школи.

У світлі ідей Копніна та його спадщини висвітлені етапи філософської еволюції автора.

Ґрунтуючись на розумінні Копніним категорій діалектичного матеріалізму, розроблена концепція щодо направленості категоріальної трансформації фізики від концептуалізації незмінності/покою до змінності/руху, а потім до взаємодії, еволюції та виникнення досліджуваних матеріальних реалій. Розв'язання проблеми універсальї фізичного пізнання пов'язано з розробкою конкретної системи засобів та методів ідентифікації, індивідуалізації та розрізнення реалій із предметної галузі наукової теорії. Проаналізовано роль концепції вакууму та ідеї типів (дійсні та потенційні, спостережувані та неспостережувані, віртуальні та приховані) існування.

У співпраці з С. Кримським виділені світоглядні та регулятивні функції категорій субстанції, світу в цілому, принципів відносності і абсолютності, антропності та саморозвитку.

Розвиваючи розуміння Копніним наукової теорії як практично ефективного та відносно істинного відображення її предметної галузі, автор разом із М. Бургіним запропонував уніфіковану структурно-номінативну реконструкцію (модель) теорії як системи наукового знання. Згідно якій кожна система наукових знань вкпочає ієрархічно організовані та складні підсистеми, які частково та окремо вивчалися стандартним, структуралістським, операціоналістським, еротетичним, аксіологічним та іншими напрямками філософії науки. Ця реконструкція була використана у філософських та порівняльних тематичних дослідженнях математичних, фізичних, економічних, правових, політичних, педагогічних, соціальних та соціологічних теорій; розширила набір структур знань, наприклад, пов'язаних з множиною теоретичних рівнів, застосуванням численних математичних мов, принципами симетрії та суперсиметрії, а також із законами різних рівнів та ступенів; поглибила розуміння відношень між основними напрямками сучасної філософії науки.

У співпраці з фізиком Олександром Габовичем розробляється модифікована структурно-номінативна реконструкція.

Ідеї та поняття також були центром пізнавальної діяльності Копніна.

Автор запропонував і розробляє триpletну модель понять, яка глумачить будь-яке наукове поняття як комплексне формоутворення, залежне від когнітивної ситуації, динамічного, багатofункціонального мислення

вченого та існуючої системи знань. Поняття моделюється як складене з трьох взаємопов'язаних структур: бази, репрезентативної частини та зв'язки. Частковими випадками триплетної моделі є логічні, інформаційні, двоярусні, стандартні, екземплярні, прототипічні та інші моделі понять. Запропонована класифікація понять, яка охоплює декілька сотень їхніх типів; розрізнені різні види нечіткості; з'ясовано, що навіть точні поняття є нечіткими у деякому своєму аспекті; суттєво розширені уявлення про відношення між реальними науковими поняттями; запропонований аналіз формалізації, квантифікації, оцінювання, математизації, узагальнення, фазифікації та різних видів ідентичності понять.

Методологія та гносеологія Копніна використовувалася для створення концепції філософії права як вироблення розуміння, обґрунтування, оцінювання та критики системи права. Вперше представлена українській аудиторії інформація про основні напрямки сучасної західної філософії права (правовий реалізм, фемінізм, критицизм, постмодернізм, економічний аналіз права тощо). Запропонована класифікація більш ніж п'ятдесяти напрямків у сучасній юридичній філософії.

Подано інформацію про деякі результати історичних, лінгвістичних, наукознавчих та філософсько-правових досліджень сучасного стану української академічної науки.

Ключові слова: Копнін, наука, категорії, поняття, теорія, філософія науки, філософія права, організація науки.

Владимир Кузнецов. От штудирования теоретической физики к философскому моделированию научных понятий и теорий: под влиянием Павла Копнина и его школы.

В статье рассматриваются этапы философской эволюции автора в свете идей и наследия Копнина.

Исходя из творческого понимания Копниным диалектического материализма, разработана концепция о направленности категориальной трансформации физики от концептуализации неизменяемости/покоя к изменчивости/движению, а затем к взаимодействию, эволюции и возникновению познаваемых материальных реалий. Решение проблемы универсалий физического познания было связано с разработкой конкретной системы способов и методов идентификации, индивидуализации и выделения объектов из предметной области научной теории. Проанализирована роль в науке концепции вакуума и идеи типов (действительное и потенциальное, наблюдаемое и не наблюдаемое, виртуальное и скрытое) существования.

В співпраці з С. Крильським виділені мировоззренчісні та регулятивні функції категорій субстанції, світа в цілому, а також принципи відносності та абсолютності, антропності та саморозвитку.

Розробляючи погляди Копніна на наукову теорію як практично ефективною та відносно істинною зображенням її предметної області, автор у співпраці з М. Бурґиним запропонував єдину структурно-номінативну реконструкцію (модель) системи наукових знань. Згідно неї, кожна система наукового знання включає ієрархічно організовані та складні підсистеми, які частково та окремо вивчалися стандартним, структуралістським, операціоналістським, естетичним, аксіологічним та іншими напрямками філософії науки. Ця реконструкція використовувалася в філософських та тематичних дослідженнях реальних математических, фізических, економіческих, правових, політических, педагогіческих, соціальних та соціологіческих теорій; розширила набір структур систем знання, які, наприклад, пов'язані з множиством рівнів теоретичності, застосуванням багаточисленних математических мов, принципами симетрії та суперсиметрії та законами різних рівнів та ступенів; углибила уявлення про відносини між основними напрямками сучасної філософії науки.

У співпраці з фізиком Александром Габовичем розробляється модифікована структурно-номінативна реконструкція наукових теорій.

Ідеї та концепції також були в центрі творчої діяльності Копніна.

Запропоновано та розробляється триплетна модель, що трактує будь-яке наукове поняття як комплексне формоутворення, яке залежить від когнітивної ситуації, динамічного, багатифункціонального мислення вченого та існуючої системи знання. Поняття моделюється як складене з трьох взаємопов'язаних частин: бази, що представляє частину та зв'язки. Особливими випадками триплетної моделі є логіческі, інформаційні, стандартні, екземплярні, прототипні та інші моделі понять. Введено триплетну класифікацію понять, яка охоплює декілька сотень їх типів; розрізняються різні види понятійної нечіткості/розмитості; встановлено, що навіть точні поняття є нечіткими в певному своєму аспекті; суттєво розвинуто уявлення про відносини між реальними науковими поняттями; пропонується аналіз формалізації, квантифікації, математизації, узагальнення, фазифікації та різних видів ідентичності понять.

Методология и эпистемология Копнина использовались для создания концепции философии права как разработки понимания, обоснования, оценивания и критики правовой системы. Впервые представлена украинской аудитории информация об основных направлениях современной западной философии права (правовой реализм, феминизм, критицизм, постмодернизм, экономический анализ права и т. д.). Предложена классификация более чем пятидесяти направлений в современной правовой философии.

Изложены некоторые результаты исторических, лингвистических, научно-технических и философско-правовых исследований современного состояния украинской академической науки.

Ключевые слова: Копнин, наука, категории, понятия, теория, философия науки, философия физики, философия права, организация науки.

Volodymyr Kuznetsov. From the study of theoretical physics to philosophical modeling scientific theories: Under influence of Pavel Kopnin and his school.

The paper explicates the stages of the author's philosophical evolution in the light of Kopnin's ideas and heritage.

Starting from Kopnin's understanding of dialectical materialism, the author has stated that category transformations of physics has opened from conceptualization of immutability to mutability and then to interaction, evolvment and emergence. He has connected the problem of physical cognition universals with an elaboration of the specific system of tools and methods of identifying, individuating and distinguishing objects from a scientific theory domain. The role of vacuum conception and the idea of existence (actual and potential, observable and non-observable, virtual and hidden) types were analyzed.

In collaboration with S. Crymski heuristic and regulative functions of categories of substance, world as a whole as well as postulates of relativity and absoluteness, and anthropic and self-development principles were singled out.

Elaborating Kopnin's view of scientific theories as a practically effective and relatively true mapping of their domains, the author in collaboration with M. Burgin have originated the unified structure-nominative reconstruction (model) of scientific theory as a knowledge system. According to this reconstruction, every scientific knowledge system includes hierarchically organized and complex subsystems that partially and separately have been studied by standard, structuralist, operationalist, problem-solving, axiological and other directions of the current philosophy of science. 1) The logico-linguistic subsystem represents by means of different, including mathematical, languages and nor-

malizes by means of various logical tools the knowledge available on objects under study. 2) The model-representing subsystem comprises peculiar to the knowledge system ways of modeling and understanding these objects. 3) The pragmatic-procedural subsystem contains general and unique to the knowledge system operations, methods, procedures, algorithms and programs. 4) From the viewpoint of the problem-heuristic subsystem, the knowledge system is a unique way of setting and resolving questions, problems, puzzles and tasks of cognition of objects into question. It also includes various heuristics and estimations (truth, consistency, beauty, efficacy, adequacy, heuristicity etc) of components and structures of the knowledge system. 5) The subsystem of links fixes interrelations between above-mentioned components, structures and subsystems of the knowledge system.

The structure-nominative reconstruction has been used in the philosophical and comparative case-studies of mathematical, physical, economic, legal, political, pedagogical, social, and sociological theories. It has enlarged the collection of knowledge structures, connected, for instance, with a multitude of theoreticity levels and with an application of numerous mathematical languages. It has deepened the comprehension of relations between the main directions of current philosophy of science. They are interpreted as dealing mainly with isolated subsystems of scientific theory. This reconstruction has disclosed a variety of undetected knowledge structures, associated, also, for instance, with principles of symmetry and super-symmetry and with laws of various levels and degrees.

In cooperation with the physicist Olexander Gabovich the modified structure-nominative reconstruction is in the processes of development and justification.

Ideas and concepts were also in the center of Kopnin's cognitive activity.

The author has suggested and elaborated the triplet model of concepts. According to it, any scientific concept is a dependent on cognitive situation, dynamical, multifunctional state of scientist's thinking, and available knowledge system. A concept is modeled as being consisted from three interrelated structures. 1) The concept base characterizes objects falling under a concept as well as their properties and relations. In terms of volume and content the logical modeling reveals partially only the concept base. 2) The concept representing part includes structures and means (names, statements, abstract properties, quantitative values of object properties and relations, mathematical equations and their systems, theoretical models etc.) of object representation in the appropriate knowledge system. 3) The linkage unites structures and procedures that connect components and substructures from the first two concept structures.

The partial cases of the triplet model are logical, information, two-tired, standard, exemplar, prototype, knowledge-dependent and other concept models. It has introduced the triplet classification that comprises several hundreds of concept types. Different kinds of fuzziness are distinguished. Even the most precise and exact concepts are fuzzy in some triplet aspect. The notions of relations between real scientific concepts are essentially extended. For example, the definition and strict analysis of such relations between concepts as formalization, quantification, mathematization, generalization, fuzzification, and various kinds of identity are proposed. The concepts «PLANET» and «ELEMENTARY PARTICLE» and some of their metamorphoses were analyzed in triplet terms.

The Kopnin's methodology and epistemology of cognition was being used for creating conception of the philosophy of law as elaborating of understanding, justification, estimating and criticizing legal system. The basic information on the major directions in current Western philosophy of law (legal realism, feminism, criticism, postmodernism, economical analysis of law etc.) is firstly introduced to the Ukrainian audience. The classification of more than fifty directions in modern legal philosophy is suggested.

Some results of historical, linguistic, scientometric and philosophic-legal studies of the present state of Ukrainian academic science are given.

Key words: Kopnin, science, categories, concepts, theory, philosophy of science, philosophy of physics, philosophy of law, organization of science.

LA NOTION DE VERIFACTEUR CHEZ ALEXANDRE D'APHRODISE

Aujourd'hui la notion de verifacteur (truthmaker)¹ est largement utilisée dans la métaphysique et logique² Dans cette notice on essaye de montrer que cette notion est déjà présente dans l'Antiquité chez Alexandre d'Aphrodise qui fait la distinction explicite entre les vérifacteurs et les conditions de vérité, visiblement héritée de son maître Sosigène qui avait fait la distinction entre «ce qui est énoncé (*to legomenon*)» et «ce qui produit la vérité ou la fausseté (*to poiouîn to pseudos kai to alētes*)» (Dexippe *in Cat.* 7, 25–6).

Ammonius introduit la notion de 'matière de la proposition' au tout début du deuxième livre de son commentaire sur le *Peri hermeneias*. Du point de vue de la relation du sujet et du prédicat, les propositions s'organisent selon que leur matière est nécessaire, impossible ou contingente. Selon Ammonius, le terme «matière» provient du fait que les relations du sujet et du prédicat apparaissent en même temps que les réalités, elles-mêmes substrats des propositions, et ne sont pas prises de notre pensée ou de notre action de prédiquer, mais de la nature même des réalités (*tēs tōn pragmatōn phuseōs*, *in PH* 88, 20–23). Pour Ammonius, ce sont les choses mêmes qui possèdent un statut modal (88, 24–6):

Nous disons que ce qui est tel qu'il appartient toujours produit la matière nécessaire, et ce qui toujours n'appartient pas l'impossible et ce qui est partagé entre le fait d'appartenir ou de ne pas appartenir [la matière contingente].

Cette division entre les différents états des choses fournit la sémantique aux propositions modales chez Ammonius. Celui-ci classe les propositions modales en fonction de leur sémantique (*in PH* 215, 7–28)³.

En fait Ammonius développe les idées d'Alexandre, en particulier, de son commentaire perdu sur le *Peri hermeneias*⁴ C'est Alexandre qui introduit la notion de matière de la proposition indiquant parmi les principes de la division des propositions celle «selon la matière qu'elles trai-

tent». (*kata tēn hulē peri ēn eisin, in Top. 2, 5*)⁵. Selon Alexandre, les syllogismes suivants possèdent une même matière représentée par trois figures différentes: «chaque homme possède la capacité de rire, rien de ce qui possède la capacité de rire est un cheval», «chaque homme possède la capacité de rire, aucun cheval ne possède la capacité de rire», «tout ce qui possède la capacité de rire est un homme, rien de ce qui possède la capacité de rire est un cheval». En ce sens, la matière est un état de choses représenté de manières différentes. Selon la même idée, Alexandre fait la distinction entre l'assertion et la proposition: deux propositions «la justice est le bien» et «l'injustice est le mal» – relèvent de la même assertion représentant différemment un même état de choses (*Alex. in An. Pr. 10, 13–25*)⁶.

Une idée semblable se trouve dans la sémantique des propositions modales: les syllogismes démonstratifs, dialectiques et sophistiques diffèrent selon leur matière (*in Top. 2, 15 f.*)⁷ tout comme la proposition assertorique et apodictique (*Simpl. in Caelo, 344, 14–17*)⁸. Selon Alexandre, le fait qu'une chose soit inséparable d'une autre fonde la vérité des propositions apodictiques, mais le fait qu'elles soient séparables fonde la vérité des propositions contingentes ou assertoriques (*in An Pr. 26, 18 f.*).

Alexandre transpose aux propositions modales cette distinction entre «proposition et assertion» (*in An. Pr. 27, 5–13*). Il rappelle dans ce passage que l'assertion est liée à la vérité ou à la fausseté en se référant aux états de choses, c'est-à-dire à ses vérifacteurs. Il est de même pour les propositions modales en tant qu'assertions. Alexandre souligne que ce n'est pas à cause de son vérifacteur que la proposition doit être considérée comme nécessaire ou contingente. La modalité est un trait syntaxique propre à la structure de la proposition: une proposition, par exemple, sera dite nécessaire si elle contient un élément suggérant qu'une chose appartient à l'autre de façon nécessaire. Cela dit, la proposition en tant que proposition est caractérisée par ses conditions de vérité, c'est-à-dire par ce qu'elle dit, mais en tant qu'assertion par ses vérifacteurs, c'est-à-dire par matières ou états de choses qui la rendent vraie ou fausse. La proposition possède donc une nature bidimensionnelle.

Alexandre remarque (*in An. Pr. 27, 6–7*):

Il n'existerait aucun énoncé erroné, si l'on entend par «énoncé» seulement ce qui signifie la nature des objets étant du même type que les objets signifiés.

La question qui sous-tend cette remarque est la suivante⁹. La proposition non modale -par exemple «Socrate est blanc»- distingue clairement les conditions de vérité (que Socrate soit blanc) de son vérificateur (le fait contingent: Socrate étant blanc). Mais dans le cas de propositions modales, les conditions de vérité et les vérificateurs se ressemblent. A titre d'exemple, la proposition «il est contingent que Socrate soit blanc» suppose la condition de vérité qu'il soit contingent que Socrate est blanc: cela ressemble à son vérificateur, à savoir le fait contingent, à savoir que Socrate est blanc. Du point de vue de son vérificateur, donc, la proposition «Socrate est blanc» est une proposition contingente, tandis que du point de vue de ses conditions de vérité, elle est assertorique. Dans le cas de la proposition «il est contingent que Socrate soit blanc», elle est contingente des deux points de vue.

En quel sens la syllogistique utilise-t-elle la notion de proposition contingente (nécessaire)? Selon Alexandre, seule l'interprétation liée aux conditions de vérité lui convient: s'appuyer sur la notion de vérificateur dans cette classification est aussi absurde que l'utiliser pour définir la notion d'énoncé en général, car il n'existerait alors aucun énoncé erroné.

La nature bidimensionnelle de la proposition implique sa double analyse logique, car la proposition peut être évaluée selon ses vérificateurs ou bien selon ses conditions de vérité. Par exemple, la proposition «il est nécessaire que le soleil se meuve» (Philopon, *in An. Pr.* 126, 12) est vraie selon le vérificateur qui est un fait nécessaire: le soleil en mouvement. D'un autre côté, du point de vue des conditions de vérité, cette proposition dit que le mouvement appartient toujours au soleil et celle-ci s'avère exacte, si c'est le cas (*Alex. in An. Pr.* 26, 1 f.). En ce sens, la vérité de cette proposition s'appuie sur l'idée qu'il est impossible de séparer un élément de l'autre ainsi que sur l'appartenance éternelle d'un élément à l'autre¹⁰. On peut dire que cette proposition est toujours vraie dans la matière nécessaire. Selon Alexandre, par ailleurs, la proposition «il est nécessaire que Socrate soit un homme» est vraie dans la matière nécessaire, mais pas toujours: seulement quand Socrate existe (Philopon, *in An. Pr.* 126, 14)¹¹.

La différence entre les conditions de vérité et les vérificateurs se manifeste dans le cas du syllogisme disjonctif (Alex. *in Top.* 10, 10–13, 10, *in An. Pr.* 19, 17–20, 10), où A et B représentent un couple de propositions contradictoires:

$$\frac{A \vee B, A}{A}$$

Selon les stoïciens, cet argument possède peu de sens, car il suppose déjà comme prémisse ce qu'il faut prouver (A). Pour répondre à cette objection, Alexandre établit la distinction entre la structure (la forme) de l'argument et sa matière: pour que l'argument soit correct, sa forme doit être appliquée à la matière correcte. Selon Alexandre, la conclusion du syllogisme disjonctif n'est pas une de ses prémisses, mais la proposition contradictoire à son alternative. La proposition A se trouve dans la conclusion non du fait qu'elle est identique à la prémisse A, mais parce qu'elle se trouve en contradiction avec son alternatif (B). C'est par hasard qu'elle se trouve avoir la même forme qu'A. En général, vis-à-vis de la disjonction $A \vee B$, il faut distinguer le fait d'avoir la même proposition qu'A et d'être en contradiction avec B. Cela dit, avec les mêmes vérificateurs, la conclusion A possède comme condition de vérité non-B, tandis que la prémisse A possède comme condition de vérité A¹¹.

Alexandre propose l'exemple de la disjonction avec les éléments qui ne sont pas contradictoires du point de vue formel:

soit il fait jour, soit il fait nuit.

La contradiction à «il fait nuit» – «il ne fait pas nuit» – signifie (*sēmainen* 12, 8) qu'il fait jour. Mais comme il ne s'agit pas de sa principale signification, cette proposition diffère de la proposition «il fait jour». Selon Alexandre (*in Top.* 12, 10–3).

Ce n'est pas parce qu'il existe une différence entre les termes (*tēi leksei*) des <propositions> «il ne fait pas nuit» et «il fait jour» que celles-ci ne sont pas les mêmes <en tant qu'assertions>, car les énoncés qui diffèrent selon les termes, mais semblables dans leur représentation de la même chose, produisent une même proposition <en tant qu'assertion>, même s'ils s'expriment par des mots différents.

Les propositions en tant que propositions diffèrent selon les conditions de vérité et non selon leurs termes ou leurs vérificateurs (*in Top.* 12, 16–24):

Si la proposition «il ne fait pas nuit» signifie qu'il fait jour, au même titre qu'«il fait jour», la différence de terme ne suppose pas que les propositions «il fait jour» et «il ne fait pas nuit» soient différentes <en tant que propositions>. Mais du fait que le couple – «il fait jour» / «il ne fait pas nuit» – ne possède pas de signification première, on ne peut en conclure qu'elles ne sont pas identiques, mais différentes: la proposition «il fait jour» affirme d'emblée qu'il fait jour et nie seulement par hasard qu'il fait nuit, tandis que «il ne fait pas nuit» nie d'abord qu'il fait nuit, et affirme seulement par hasard qu'il fait jour du fait qu'il fait jour nécessairement, s'il ne fait pas nuit.

En fonction de la distinction entre vérificateurs et conditions de vérité, la question d'Alexandre trouve son fondement¹³. Du fait qu'elles sont non modales, les propositions simples au sens de Porphyre et de Boèce sont «incomplètes» dans la mesure où leurs vérificateurs dépassent leurs conditions de vérités¹⁴: ce que dit la proposition de façon explicite n'est pas en fait son vérificateur¹⁵. Le programme syntaxique de Porphyre établit la complétude de la logique des propositions simples – les affirmations et les négations – selon leurs conditions de vérité vis-à-vis de l'ontologie «substance / accident». Mais il n'est pas possible de fixer ainsi la notion d'assertion, car, selon Alexandre, cette notion renvoie aux vérificateurs et non aux conditions de vérité. Pour représenter les vérificateurs dans la proposition, on peut élargir la notion de proposition simple jusqu'aux propositions modales en suivant Ammonius. Mais dans ce cas aussi la notion d'assertion ne renverra pas à un genre à cause de l'homonymie des notions modales.

LES RÉFÉRENCES

¹ Le terme «vérificateur» a été introduit par A. de Libera comme traduction du terme «truthmaker» [6].

² Voir: [2], [3], [7].

³ Cf. J. [4, 47], [5, 118 sq.] («matter as “stuff”»).

⁴ Cf. [5, 104].

⁵ [4, 43].

⁶ La notion de matière au sens de «l'état de choses» propre au contexte du *Peri hermeneias* possède une autre signification dans le contexte des *Analytiques* (voir: [4 43 sqq.], [5, ch. III].

⁷ Cf. Ammonius, in *An. Pr.* 19, 15–17.

⁸ [5, 118].

⁹ Pour une autre interprétation de ce passage voir: Flannery, *op. cit.* p. 96 sq.

¹⁰ Cette distinction enlève le problème concernant l'interprétation temporelle et non temporelle des modalités chez Alexandre indiquée dans [1, 80, n. 158].

¹¹ Pour l'interprétation de ce passage de Philopon, je suis [5, 62 sqq.]: la distinction de deux types de nécessité chez Alexandre vient de son maître Sosigène. Cela correspond à notre hypothèse selon laquelle la distinction «vérités / conditions de vérité» vient également de là.

¹² Pour une analyse différente de l'argument du dédoublement, voir: [1, 68, n.96].

¹³ Sur la question d'Alexandre voir [8].

¹⁴ Il faut remarquer que Porphyre reprend partiellement cette distinction en séparant la vérité *ex significatione* et *ex eventu*. Selon lui (B. 383, 5–384, 10), les propositions apodictiques et assertoriques possèdent la vérité *ex eventu*, lorsque l'on voit un cas d'immutabilité ou bien un événement présent. Mais les propositions du possible sont vraies *ex significatione* selon les «promesses» qu'elles contiennent.

¹⁵ Cf. [4, 43].

LITTERATURE

1. *Alexandre of Aphrodisias*, Commentary on Aristotle's Prior Analytics A 1–7 (ed. J. Barnes et al.) – London, 1991. – 312 p.
2. *Armstrong D.M.* A World of States of Affairs, Cambridge, 1997. – 186 p.
3. *Armstrong D.M.* *Universals*. An Opinionated Introduction (Focus Series), Boulder-San Francisco-London, 1989. – 247 p.
4. *J. Barnes*, «Logical form and logical matter» // (ed.) A. Alberti, *Logica, Mente et Persona*, Florence, Leo S. Olschki Editore, 1990. – P. 1–119.
5. *Flannery K.* *Ways into the Logic of Alexandre of Aphrodisias*. – Brill, 1995. – 286 p.

6. *Libera de A.* La référence vide, Théories de la proposition. – Paris, 2002. – 260.
7. *Mulligan K., Simons P., Smith B.* «Truthmaker» // *Philosophy and phenomenological research*, 44, (1984), P. 287–321.
8. *Omelyantchik V.* «Воєсе et Ammonius sur la question d'Alexandre d'Aphrodisias (Peri hermeneias 16 a 1–2)» // Воєсе ou la chaîne du savoir (ed. A. Galonnier). – Peeters, 2003. – P. 241–56).

Валентин Омелянчик. Поняття фактора істинності у Олександра Афродізійського.

Виходячи з аристотелевих коментарів Олександра Афродізійського та коментарів Аммонія Гермія, Симпліція, Філопона, стаття реконструює поняття фактора істинності та висвітлює його роль в теорії модальних висловлювань Олександра Афродізійського.

Автор обґрунтовує гіпотезу, згідно з якою Великий коментар Аммонія Гермія на аристотелів твір «Про витлумачення» представляє позицію, викладену у втраченому коментарі Олександра на цей аристотелів твір, стосовно класифікації модальних висловлювань з огляду на «матерію пропозиції» – термін, що вводиться Олександром та широко використовується в коментарі Аммонія.

Автор класифікує олександрів підхід до аналізу модальних понять, про що свідчить коментар Аммонія, як реалістичний, оскільки він пов'язує модальні відношення суб'єкта та предиката пропозиції не з нашим мисленням або нашим способом предикації, а з самою природою реальності (*tēs tōn pragmatōn phuseōs*): самі речі мають модальний статус необхідності, неможливості, випадковості та ін., складаючи матерію пропозиції (так наприклад, стан речей *притаманність руху планетам* складає матерію необхідності для пропозиції «планети знаходяться в русі»).

В статті підкреслюється засаднича важливість для розуміння логічної концепції Олександра розрізнення двох сторін судження, його *двовимірної* природи, а саме *судження як пропозиції та судження як висловлювання*: висловлювання отримує своє значення істинності у відповідності зі станами справ у світі, які, як би ми сказали сьогодні, є його факторами істинності, тоді як пропозиція отримує свою оцінку істинності у відповідності до своїх умов істинності. Саме це розрізнення вводить ідею фактора істинності в логічну концепцію Олександра.

В статті реконструюється олександрів аналіз редублюкативного диз'юнктивного силогізму (якщо «А або В» та «А», отже «А», де «А» та «В» є парою контрадикторних суджень). Нетривіальність цього силогізму,

яку заперечували стоїки, стає зрозумілою з врахуванням *двовірної* природи судження: судження А знаходиться у висновку не тому, що воно редублює або є тотожним судженню А у засновку, а тому, що воно контрадикторне до судження В. Це тільки випадково, що судження А у висновку має ту саму форму, що і судження А у засновку. В якості висловлювань ці судження однакові, бо мають той самий фактор істинності – стан справ, що А. Але в якості пропозицій вони відмінні, бо А у засновку має умовою істинності той факт, що А, тоді як А у висновку має умовою істинності той факт, що не В (заперечення В).

В статті демонструється яким чином розрізнення факторів істинності умов істинності пов'язане зі славетним питанням Олександра, чи ствердження та заперечення є видами всилування.

Ключові слова: модальні судження, пропозиція, висловлювання, Олександр Афродизійський, умови істинності, фактор істинності.

Валентин Омелянчик. Поняття фактора істинності у Олександра Афродизійського.

Исходя из аристотелевских комментариев Александра Афродизийского и комментариев Аммония Гермия, Симплиция, Филопона, статья реконструирует понятие фактора истинности и освещает его роль в теории модальных суждений Александра Афродизийского.

Автор обосновывает гипотезу, согласно которой Большой комментарий Аммония Гермия на аристотелевский трактат «Об истолковании» представляет позицию, изложенную в утерянном комментарии Александра на это произведение Аристотеля, касательно классификации модальных суждений, исходя из «материи пропозиции» – термин, который вводится Александром и широко используется в комментарии Аммония.

Автор классифицирует подход Александра к анализу модальных понятий как реалистический, поскольку он связывает модальные отношения субъекта и предиката пропозиции не с нашим мышлением или нашим способом предикации, а с самой природой реальности (*tēs tōn pragmatōn phuseōs*): сами вещи имеют модальный статус необходимости, невозможности, случайности и т.д., конституируя материю пропозиции (например, состояние дел *присущность движения планетам* составляет материю необходимости пропозиции, выраженной суждением «планеты находятся в движении»).

В статье подчеркивается принципиальная важность для понимания логической концепции Александра различение двух сторон суждения, его двухмерной природы, а именно *суждения как пропозиции* и суждения как

высказывания: высказывание получает свое значение истинности в соответствии с состояниями дел в мире, которые, как бы мы сказали сегодня, есть его факторами истинности, тогда как пропозиция получает свою оценку истинности в соответствии со своими условиями истинности. Именно это различие вводит идею фактора истинности в логическую концепцию Александра.

В статье реконструируется анализ Александром редубликативного дизъюнктивного силлогизма (если «А или В» и «А», то «А»), где «А» и «В» есть пара контрадикторных суждений). Нетривиальность этого силлогизма, которую оспаривали стоики, становится понятной с учетом двухмерной природы суждения: суждение А находится в заключении не потому, что оно тождественно с суждением А в посылке, а потому, что оно контрадикторно суждению В. Чисто случайно в заключении суждение А имеет ту же форму, что и суждение А в посылке. В качестве высказываний эти суждения имеют тот же самый фактор истинности – состояние дел, что А. Однако, в качестве пропозиций они различны, потому что А в посылке имеет условием истинности тот факт, что А, тогда как А в заключении имеет условием истинности тот факт, что не В (отрицание В).

В статье демонстрируется, каким образом различение факторов истинности и условий истинности связано со знаменитым вопросом Александра, являются ли утверждение и отрицание видами высказывания.

Ключевые слова: модальные суждения, пропозиция, высказывание, Александр Афродизийский, условия истинности, факторы истинности.

Valentin Omelyantchik. The notion of truthmaker in Alexandre Aphrodisias.

Proceeding from Alexandre's commentary on Aristotle as well as commentaries of Ammonius Hermias, Simplicius, Philoponus, the article reconstructs the notion of truthmaker and its role in Alexandre's theory of modal assertions.

Author argues in favor of the hypothesis that Ammonius' major commentary on *Peri hermeneias* reflects Alexandre's position articulated in his lost commentary on *Peri hermeneias* concerning a classification of modal judgments which is based on the idea of «a matter of proposition» that was introduced by Alexandre and was widely used by Ammonius.

Alexandre's approach to the analysis of modal notions is classified as *realist*, bearing in mind that he considers modal connections between subject and predicate of proposition not as a part of our mind or our capacities of predication, but as a part of the nature of things (*tēs tōn pragmatōn phuseōs*): things as such have a modal status of necessity, impossibility, contingency etc. con-

stituting «a matter of proposition» (for example, the state of affairs *planets' being in movement* constitutes necessary matter of the proposition «the planets are in movement»).

Author shows the importance for the logical conception of Alexandre a distinction of two faces of judgment, namely *judgment as proposition* and *judgment as assertion*. Assertion obtains its truth evaluation according to states of affairs in the world that can be considered as its truthmakers, while proposition according to its truth conditions. Just this distinction introduces the notion of truthmaker into the logical conception of Alexandre.

In this way each judgment have bi-dimensional nature, because it can be considered according its truthmaker as assertion or according its truth conditions as proposition (for example, the judgment «Socrates is white» as assertion is contingent having as truthmaker the contingent state of affairs *Socrates being white*, but as proposition that is from the point of view of its truth conditions, it is assertoric. At the same time, the judgment «it is contingent that Socrates is white» is contingent as assertion and as proposition).

The article reconstructs Alexandre's analysis of the reduplicative disjunctive syllogism (namely, if «A or B» and «A», than «A» where «A» and «B» is a pair of contradictory judgments). Non-triviality of this syllogism, that was questioned by Stoics, can be seen bearing in mind *two-dimensional nature* of judgment: the judgment A is the conclusion of the syllogism not as reduplication of the judgment A in the premise, but as the opposite to the judgment B. It is only contingently that A in the conclusion has the same form as A in the premise. As assertions these two judgments are identical having as truthmaker the same state of affairs that A. But as propositions they are distinct, because A in the premise has as its truth conditions the fact that A, while A in the conclusion the fact that non B.

The article concludes with a remark about the role of the distinction *truthmakers / truth conditions* in the discussion around the famous Alexandre's question whether assertion is a genus for affirmation and negation as its species.

Key words: modal judgment, proposition, assertion, Alexandre Aphrodisias, truth conditions, truthmakers.

РАЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Категорії реального світу

Наукова картина світу з розвитком теоретичного і духовно-практичного освоєння об'єктивної реальності постійно змінюється та оновлюється. Вона збагачується змістовно, доповнюється новими елементами та ускладнюється у своїй будові. З переходом наукового пізнання на вищий рівень в її структурі закономірно з'являються якісно нові формоутворення, які відображають неповторні особливості щойно відкритих видів наявної реальності, що стали доступними для дослідження засобами, виробленими наукою. Нові формоутворення за певними раціональними параметрами впорядковуються в цілісну систему, яка адекватним чином репрезентує дійсність, що оточує людину, і принципи її членування відповідно до набутих знань. Так, скажімо, за параметрами органічного в науковій картині світу здавна виділяються жива і нежива природи, які вирізняються своїми сутнісними характеристиками і властивими їм законами функціонування. Жива природа своєю чергою членується на рослинний і тваринний світи, в особливу категорію виділяються людина, суспільство та ін.

Особливо важливе місце в науковій картині світу займає членування навколишньої дійсності за масштабом її існування і здатністю людини до її сприйняття. Після «Землеопису» Гекатея Мілетського у стародавні часи набуло широкого вжитку поняття Ойкумени, яке представляло заселену людством частину земної поверхні. Розширюючись за рахунок залучення нових природних об'єктів і просторів, досяжних спостереженню, поняття Ойкумени слугувало формуванню фундаментального та фактично безмежно місткого поняття Всесвіту, яке поширилося на всю видиму земну і небесну сферу, що стала невід'ємною частиною укладу людського життя, особливо з появою монотеїстичних релігій. Уявлення про

Всесвіт теж постійно розвивалося, поповнюючись новими відкриттями та диференціюючись на нові структурні форми. На цій основі сформувалися поняття макросвіту, що характеризується наявністю та безпосередньою доступністю сприйняття, та мегасвіту, для досягнення якого вже були потрібні спеціальні технічні пристосування і приладдя.

Ще в античний період зародилася ідея про існування особливого невидимого світу, що перебуває за межами людського відчуття, але безпосередньо впливає на формотворення видимого світу і зумовлює дискретність матерії. Інакше ніяк не можна було зрозуміти та пояснити багатьох очевидних природних речей. Ця ідея розвинулася в атомістиці Демокрита, Епікура та Лукреція Кара, хоч упродовж століть атомістика сприймалася навіть не як гіпотеза, а лише на рівні натурфілософської концепції. І тільки з відкриттям електрона, інших елементарних частинок, найменшої частки речовини – атома, законів їхнього існування і перетворення сформувалося поняття мікросвіту, доступного спостерігачеві за допомогою надзвичайно складної і витонченої апаратури. Особливістю мікросвіту є не тільки надзвичайно малий масштаб, а й істотна залежність його властивостей від взаємодії зі спостерігачем.

Величезним досягненням у дослідженнях Всесвіту, що розгорнулися з другої половини минулого століття, стало відкриття астрофізичних об'єктів і космічних процесів, існування і функціонування яких не зовсім вкладаються у парадигми макро- і мегасвіту. Досить лише нагадати про таємничі темну енергію і темну матерію, силу, протилежну до гравітації, і компактні зірки, що мають масу Сонця і розмір Землі, прискорення розширення Всесвіту, що загрожує йому розривом, та інші феномени, справжню природу яких і роль у космогонічних процесах науці ще належить з'ясувати. Це спонукало до вичленування у структурі Всесвіту нового різновиду астрофізичної реальності та введення в науковий обіг на її позначення категорії гігасвіту, масштабність якого граничить із безкінечністю, а концептуальний зміст – із віртуальною реальністю. У той же час на мікрорівні теоретичного і практичного освоєння дійсності в останні десятиріччя теж відбулися кардинальні зміни. Зусиллями науковців відкриті нові галузі знання і відповідні їм технології, що

надають можливість перетворювати матеріальні форми на найдрібнішому рівні та в результаті цього створювати предмети й речовини з наперед заданими властивостями, що самі по собі у природі не існують. Постає нова фізична реальність – наносвіт, який за своєю суттю є рукотворним, але має всі перспективи стати структурним компонентом світобудови.

З урахуванням сучасних досягнень природничих і гуманітарних наук окреслена наукова картина світобудови, яка включає гіга-, мега-, макро-, мікро- і наносвіти, не може вважатися повною відповідно до прийнятого виміру, оскільки в об'єктивній дійсності насправді існує різновид реальності, специфіка і сутність якого не можуть бути репрезентовані за допомогою властивих їм параметрів. Мова йде про той різновид об'єктивної реальності, який слід назвати соціосвітом. Зрозуміло, що соціосвіту притаманні ознаки, спільні для всіх світів. Для опису його та окремих його проявів цілком можна використати поняття, що представляють параметри інших світів. Так, економісти оперують поняттями макроекономіки і мікроекономіки, соціологи досліджують соціальні макроструктури і мікроструктури, історичний процес членується на великі, можна сказати, мегаперіоди і метафази. Властивості та структури людської свідомості та психіки, мислення і розуму аж ніяк не можна адекватно передати без категорій безконечного, трансцендентального, не чуттєвого та позачуттєвого, потойбічного тощо. Але за всієї єдності з іншими світами соціосвіт характеризується лише йому притаманними властивостями, які роблять його своєрідною і неповторною реальністю. У цьому плані фундаментальними визначеннями соціосвіту, безперечно, є належна тільки йому спільність, предметна діяльність і духовність людей.

На перший погляд може скластися враження, що введення категорії соціосвіту цілком зайве, оскільки вона є фактично синонімом поняття суспільства, яке широко й повсюдно використовується наукою та у повсякденному житті. Однак це враження відразу відступає, якщо зважити на те, що навіть у своєму самому широкому трактуванні, за якого суспільство постає як «сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання..., в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність лю-

дей»[1], це поняття не охоплює ряд істотних ознак соціосвіту. Воно зосереджене на винятково важливій сутнісній характеристиці суспільства як спільноти, спільності, спілкування людей, але ігнорує низку інших, не менш важливих для розуміння соціосвіту, характеристик, зокрема, його біологічну складову, місце в системі світів, контекст земної і неземних цивілізацій тощо.

Соціосвіт постає перед дослідником і практичним дієвцем в образі соціальної реальності в її об'єктивному і суб'єктивному вимірах. Проте обмежитись лише констатацією цього очевидного факту недостатньо в силу надзвичайної складності та виняткової плинності соціосвіту. У своїй безпосередній даності соціосвіт акумулює в собі у знятому вигляді всі основні попередні стани і напрацювання історичного процесу, а також виношує у власному лоні тенденції і зародки своїх наступних форм. Тим самим соціосвіт як соціальна реальність в її об'єктивному і суб'єктивному вимірах у цілому репрезентується через своєрідні феномени, а саме: історична реальність (минувшина, історія), актуальна реальність (сьогодення, сучасність), віртуальна реальність (прийдешнє, майбуття). Всі вони тісно пов'язані між собою, визначають один одного, перебувають у постійних переходах і тим самим демонструють плинність соціосвіту. В історичному часі актуальна, наявна соціальна реальність неминуче трансформується, з одного боку, в історичну реальність як процес творення власної історії, а з другого – за всіляких умов, свідомо чи несвідомо, сплановано чи стихійно актуалізує віртуальну реальність як процес будування свого майбутнього. У зворотному зв'язку актуальна соціальна реальність також не може існувати сама по собі, поза історичною і віртуальною реальностями. Ці реальності через відповідні суспільні механізми присутні в усіх сферах суспільної діяльності, істотно впливають на неї та її форми, спрямовують суспільний розвиток у нові річища.

Однак, що стосується методології, відправною точкою теоретичного та практичного освоєння всеосяжного і різнобічного соціосвіту виступає теперішня, безпосередньо дана соціальна реальність. Її стан, закони функціонування, стратегії формування, вдосконалення і модернізації складають основу побудови моделей історичного процесу в його спрямованості від минулого до майбут-

нього, створення потрібних історичної та віртуальної соціальної реальностей, визначають їхнє місце в діяльності суспільства і підпорядковують їх його інтересам. З урахуванням цієї закономірності виробилась методологія пізнання історичної реальності, стрижнем якої є ретроспективний спосіб відтворення минулого з позицій сучасності. Теза про дослідження історичної реальності як її реконструкції з позицій сучасності має для історичної науки значення важливої методологічної настанови. Її рішуче відстоює й історик Станіслав Кульчицький, який стверджує, що «на те історія й існує, щоб інтерпретувати події минулого з точки зору сучасності», для цього використовується навіть таке поняття як «презентизм» [2]. У популярній формі проблему автентичного відтворення історичної реальності досить образно сформулював філософ Петро Кралюк: «...Історичний опис так чи інакше ідеалізується, схематизується, моделюється у світлі тієї чи іншої ідеї. Так було, так є, так буде... Історія писання – не тільки (і не стільки!) для осмислення минулого тієї чи іншої спільноти, скільки ідеологічне утвердження її потрібності у світі та відображення сучасного стану її існування» [3].

Згідно із цим методологічним підходом історія не знає «умовного способу» свого розгортання і є однозначно тотожною собі, автентичною – такою, якою вона відбулася в дійсному історичному процесі. Це означає, що автентична історична реальність фактично залишається незмінною при всіх формах її конституювання. Постійно змінюються лише методи її дослідження і, відповідно, отримані результати, з'являються відмінні варіанти її подання аж до взаємовиключних, формуються різні суспільне бачення і розуміння, приймаються адекватні їм способи монтування в реалії сьогодення. З огляду на це доводиться визнати достеменний факт, що всі освоєні людством феномени історичної реальності можна віднести до об'єктів, які, за словами британського філософа Ернеста Геллнера, мають характер «старанно спланованих та спроектованих» згідно з «чітко визначеною метою» [4, 84]. Тому її реконструкція сучасниками приводить до створення різних ідентифікацій історичної реальності, що визначаються потребами і запитамі соціального суб'єкта, завданнями формування і цілеспрямованого розвитку су-

спільства. Очікувана соціальна реальність закладається в надрах сьогодення.

Розвиваючи цю тезу в методологічному аспекті, в кінцевому підсумку можна дійти висновку про доцільність розмежовувати категорію історичної реальності та категорію сучасної реальності як об'єкти дослідження. Об'єкти, що фіксуються цими категоріями, відрізняються один від одного, але ця відмінність відносна, оскільки абсолютної границі між ними не існує. Де, коли і за яких умов розмежовуються ці реальності? Перш за все, історична і сучасна реальності відрізняються за часовим параметром, коли найчастіше умовно приймається п'ятдесятирічний часовий вимір, відповідно до якого все, що відбувалося 50 років тому і більше, складає історичну суспільну реальність. Сучасною суспільною реальністю вважається історичний процес, що є даністю для поколінь, які його безпосередньо переживають і сприймають. Нерідко цей часовий вимір набуває правової норми при розв'язанні гострих питань пошуку історичної правди. Відмінність форм або видів суспільної реальності встановлюється не тільки за часовими вимірами, а й за способами даності та наукового опису, формами історичної обізнаності суб'єктів історичного процесу. Історичну реальність мають вивчати і реконструювати у цілісний процес історико-аналітики на основі документів і артефактів, що збереглися і дісталися людству від минулого. Сучасну суспільну реальність, або просто сучасність, мають фіксувати історико-літописці у вигляді фактів, документальних і наочних свідчень, які належить систематизувати, синтезувати і конструювати в цілісну картину подій.

Процеси реконструювання історичної і сучасної реальностей тісно переплітаються між собою. Процес теоретичної реконструкції та практичного препарування історичної реальності керується засадами і потребами сучасності, інтерпретується у вигляді передумови й підстави стану, в якому перебуває суспільство сьогодні. Теоретичне конструювання і практичне складання сучасної суспільної реальності здійснюються з урахуванням особливостей минулого, яке детермінує і пояснює особливості сьогодення. Без такого взаємозв'язку результати обох процесів не можуть претендувати на адекватність. Вимога повноцінності адекватного й об'єктивного ре-

конструювання історичної реальності має важливе методологічне значення, оскільки її втілення здатне вивільнити притаманну історії позитивну потенційну енергію та спрямувати її на побудову й динамічний розвиток сучасного суспільства. Однак такий методологічний підхід передбачає використання не тільки об'єктивних, а і суб'єктивних настанов, що може призвести і фактично призводить до відмінних, нерідко взаємовиключних реконструкцій історичного процесу, часто-густо на чисто суб'єктивних, ідеологічних засадах, що виявляють інтереси і настрої окремого політичного угруповання і заангажованих щодо нього істориків. Наочним прикладом можуть бути версії спотвореного бачення російської і світової історії на догоду імперським устремлінням російських політичних верств і панівного політичного режиму. Такий методологічний підхід і здійснені на його основі реконструкції історичної реальності вивільняють негативну потенційну енергію історії, що стає джерелом застою, регресії, збочення і відходу від закономірного історичного процесу у стан поза історією.

Наскільки актуальною і затребуваною є розробка методології реконструкції історичної реальності, свідчить складна проблема осмислення та відтворення історії України, а відтак – її правдиве висвітлення у шкільних та вишівських підручниках. За нинішніх умов ця проблема ще більше ускладнюється і набуває драматичного звучання через ідеологічний та політичний натиск із боку певних деструктивних не державницьких організацій і заангажованих впливових діячів, у зв'язку з наполегливим нав'язуванням російських великодержавних історичних стандартів та імперських стереотипів мислення. Як наслідок, маємо ряд задекларованих підходів і концепцій власної історії, різних у науковому відношенні й антагоністичних в ідеологічному та політичному спрямуванні. Серйозно обговорюються проблеми написання чи переписування історії, державницького, етноцентричного, антропоцентричного чи соціоцентричного підходів, історії національної чи спільної з іншими народами, зокрема російським, «правильної» історії чи історії за вподобаннями. Світовий досвід свідчить, що відтворення власної історії того чи іншого народу починається зі створення концепції національної історії. Інші варіанти об'єктивно не проходять, що й

відбувалося в країнах Західної Європи. Так, щоб уникнути суперечливих моментів у трактуванні історичних подій у різних європейських країнах, Рада Європи почала виробляти відповідні рекомендації, «була навіть думка викладати історію європейську, а не національні», але із цього нічого не вийшло, оскільки кожна із країн Євросоюзу продовжувала опиратися на свою національну традицію в розумінні власної історії.

Проблема реконструкції українського історії вийшла далеко за межі чистої науки і власне історико-освітнього процесу. Вона стала ареною ідеологічної і політичної боротьби з антиукраїнським присмаком, що ставить під сумнів самобутність української нації та її право на власну історію, а тому є справою не тільки наукових розвідок і педагогічних настанов, а й справою націотворення, продукування історичної пам'яті, самопізнання і самоствердження української нації, формування критеріїв національної ідентичності. За цих умов розробка методологічної бази, яка б розставляла реалістичні пошукові орієнтири, набуває першочергового значення.

Одним із вирішальних чинників нормального функціонування соціосвіту є тісний взаємний зв'язок наукової теорії та соціальної практики. За філософського формулювання питання це можна подати як особливий зріз проблеми співвідношення теоретичного і практичного. Їхня взаємодія з кожним значним зрушенням у розвитку науки і соціальної практики набуває специфічного змісту та адекватних форм, розширює свої межі, ускладнює й урізноманітнює механізми реалізації. У принципі вся історія науки і суспільства демонструє різні форми та фази розгортання взаємовідношень теоретичного і практичного. У сучасних умовах цей феномен стає важливим чинником соціального і науково-технічного прогресу, який обертається безперервною модернізацією всіх сфер суспільного життя.

Теоретичне і практичне.

Внутрішній і зовнішній аспекти

Намагаючись змалювати картину безпосередніх і опосередкованих взаємовідношень теоретичного і практичного, розкриваючи механізми їхньої взаємодії, ми неминуче натрапляємо на

широкий діапазон варіантності проблеми. Вона постає при конституюванні виробничої і споживчої сфери, осмисленні культурно-освітньої і художньо-творчої діяльності, здійсненні організаційно-управлінських і регулятивних функцій, аналізі процесу пізнання та наукового дослідження, реалізації соціально-політичних та екологічних рішень, запровадженні технічних і технологічних нововведень, задоволенні інформаційно-комунікативних потреб, розв'язанні дидактичних завдань тощо. Одним словом, сфера взаємодії теоретичного і практичного розкривається перед нами як достатньо об'ємна і така, що охоплює всю множину багатоманітних видів і форм людської діяльності, набуваючи разом із тим у кожній із них своєї специфічності.

Однак усі ці якісно відмінні прояви синтезу теоретичного і практичного можуть бути певним чином упорядковані та зведені до спільних груп. По-перше, оскільки проблема теоретичного і практичного генетично й логічно пов'язана перш за все з виникненням і розвитком наукової діяльності, то цілком закономірно, що точкою відліку при визначенні її суспільної архітекτονіки має бути саме наука. По-друге, маючи цю точку відліку, можна виділити дві підмножини окремих форм взаємозв'язку теоретичного і практичного. Перша стосується власне науки та її розвитку, функціонування властивих їй основних компонентів, а друга визначається місцем науки в житті суспільства, взаємодією наукової теорії та соціальної практики. Тому, за аналогією з постановкою Рудольфом Карнапом проблеми існування в логіці, проблему інтеграції теоретичного та практичного можна розглядати і як внутрішню, і як зовнішню щодо науки. Зміст внутрішньої проблеми теоретичного і практичного та її предметне поле окреслюються зорієнтованістю на потреби самого наукового пізнання. В цьому ракурсі предметом філософсько-методологічного осмислення стає відношення наукового знання до реальності, яку воно репрезентує, або відношення теорії до своєї онтології, відношення вивідного знання до знання фактичного як наділеного безпосередньою достовірністю, тобто взаємодія теорії та емпірії, відношення наукового знання і способів його генерування, зокрема, взаємодія наукової теорії, спостереження та експерименту; відношення концептуальних схем та онтологічних струк-

тур, що задає багаторівневу систему опосередкувань між науковою теорією та її об'єктами. Ці та інші такого роду аспекти впливають з іманентної логіки дослідницького процесу і закономірностей розвитку науки як особливої форми людської діяльності.

Актуальність філософсько-методологічного аналізу внутрішньої проблеми теоретичного і практичного не викликає жодних заперечень чи сумнівів. Однак не можна лишати поза увагою інші, не менш важливі ракурси взаємодії теоретичного і практичного, які виникають у зв'язку із соціогуманітарним призначенням науки, її місцем і роллю в житті суспільства. В загальному цей ракурс окреслюється як сфера взаємодії науки з окремими видами діяльності суспільства – матеріальним виробництвом, способом життя та побутом людини, культурою та освітою, охороною здоров'я та фізичним і духовним відтворенням людини, політикою та мораллю, управлінням і комунікацією тощо. У цьому ракурсі інтеграція теоретичного і практичного та її філософсько-методологічне осмислення може окреслюватись як зовнішня стосовно науки проблема. Спільним між зовнішньою і внутрішньою проблемами теоретичного і практичного є те, що в першому, як і в другому, випадку також іде мова про прагматичні або інструментальні функції наукового знання, однак із тією лише різницею, що тут вони спрямовуються не на власні потреби науки, а на її служіння суспільству. В історичному та логічному планах зовнішня проблема теоретичного і практичного відбиває складність і багатовекторність взаємодії науки з іншими сферами діяльності суспільства. Ця обставина зумовлює відповідну структурну складність і динамічну багатовекторність і самої зовнішньої проблеми, а разом із тим – її модифікації для кожного конкретного рівня суспільного розвитку. Цілком зрозуміло, що постановка і розв'язання зовнішньої, як і внутрішньої, проблеми теоретичного і практичного в наш час істотно відрізняються від її трактування у попередні історичні епохи.

Слід також зазначити, що в кожній зі згаданих сфер взаємодії теоретичного і практичного має специфіку, яка може бути предметом філософсько-методологічного аналізу. Разом із тим у них можна виявити наскрізні зрізи, які дають можливість побачити в різних варіаціях спільні в деякому відношенні риси та провести розмежу-

вальні лінії предметного поля за логічними та якісними ознаками. Тут серед інших можна, у першу чергу, виділити гностичну або когнітивну, прогностичну або футурологічну, керувально-управлінську та конструювальну форми інтеграції теоретичного і практичного. Вони притаманні будь-якій сфері людської життєдіяльності, однак логічно та історично чергуються у своїй пріоритетності залежно від характеру цільових функцій, які реалізуються в конкретних умовах.

Гностична форма

Як уже зазначалось, проблема теоретичного і практичного означилась тоді, коли пізнання світу відокремилось від повсякденної людської життєдіяльності, яка носила синкретичний характер і була спрямована на задоволення життєво важливих проблем людини та забезпечення умов її виживання. Звісно, саме усвідомлення проблеми теоретичного і практичного відноситься до пізніших періодів історії людства і не втратило своєї актуальності і за сучасних умов.

Процес виробництва знань поступово набирав рис окремого виду людської діяльності, яка функціонує і розвивається на власній основі та за своїми об'єктивними законами. Становлення пізнавальної діяльності супроводжувалося формуванням її специфічного суб'єкта. Виокремлювалася спеціальна соціальна група людей, або наукове співтовариство, для якого розкриття таємниць природи і відкриття її законів стало професійною справою. Склавшись навіть у загальних рисах, наука виступила вже і як особливий спосіб предметної діяльності, і як особлива форма суспільної свідомості, і як певна соціальна інституція, що взаємодіє з іншими складовими компонентами соціуму й окремою особистістю.

Одним із перших наслідків виокремлення наукового пізнання із синкретичної форми діяльності стала гностична диференціація суспільства, де одні його члени – співтовариство науковців – володіють усією сумою наукових знань, а переважна більшість населення перебуває у полоні невігластва. Це обумовлювало неоднаковість соціальних позицій як окремої особи, так і окремої соціальної верстви. На ранніх етапах диференціації суспільства ця обставина мала чи не найвирішальніше значення. Каріна Баранцева, досліджуючи

процеси «елітного виокремлення» та формування еліти як суспільного прошарку, стверджує, що у період ранньої античності це «не пов'язувалося із суто соціальними підставами». Такими виступали «природні особливості людини, які на етапі ранньої античності зводилися до здатності до істинного пізнання» [5, 50–51]. Володіти знаннями завжди означало мати набагато більші соціальні можливості та перспективи, вагоміші стартові переваги в усіх сферах суспільного життя. Тому гностична нерівність повсюдно породжувала нерівність соціальну. В цьому відношенні проблема взаємозв'язку теоретичного і практичного набула вигляду потреби у гностичному вирівнюванні різних соціальних груп і верств населення, а також у професійній підготовці людей для зайнятості на важливих для суспільства ділянках роботи. Свідченням важливості цього аспекту проблеми в сучасну епоху є значна увага, яку приділяють члени Римського клубу подоланню розриву в рівні освіти людей. З одного боку, ставилося завдання посилювати подолання повсюдного незнання, невігластва або неосвіченості переважної більшості членів суспільства. Його реалізація склала зміст такого суспільного процесу і явища, як просвіта. Історично просвіта виникла і початково здійснювалася у формі подвижництва передових та освічених людей суспільства, коли вчений ставав одночасно просвітителем. Найвищого розвитку воно досягало в епохи Просвітництва, через яке у своїй історії пройшов кожний народ Європи. Згодом народна просвіта перетворилася на справу всього суспільства, трансформуючись у систему шкіл, університетів та інших навчальних закладів, і стала предметом турботи держави в кожній країні. З другого боку, постійно існувала потреба у відтворенні інтелектуальної еліти народу – високоосвіченого прошарку населення, наукового, просвітнього та інженерного корпусу суспільства, який разом із постійно зростаючим освітнім та культурним рівнем усього народу складає інтелект нації, який є дієвим, нічим не замінним рушієм суспільного розвитку. «Інтелект нації, набутий упродовж століть, – наголошує Борис Патон, – є чи не найважливішою продуктивною силою суспільства. Без перебільшення можна стверджувати, що примноження науково-інтелектуального потенціалу є одним із вирішальних стратегічних і соціально-політичних чинників динамічного роз-

витку кожної нації» [6, 8]. Інтелект нації покликаний забезпечувати безперервний економічний, соціальний, культурний, моральний, технічний прогрес. На нього покладається місія розвивати, розширювати та поглиблювати пізнання світу, збагачувати самотутню культуру та систему наукових знань про природу, суспільство і саму людину, забезпечувати відтворення інтелігенції через якісне функціонування просвітньої сфери та професійну підготовку спеціалістів у всіх галузях практичної діяльності.

Формування інтелекту нації проходить не лише стадію народної просвіти, а й стадію фахової освіти. На відміну від народної просвіти, призначення якої полягає у постійному піклуванні про зростання загального освітнього та культурного рівня народу, фахова освіта спрямована на засвоєння всієї суми знань, вироблених науковим, просвітянським та інженерним співтовариством і необхідних для проведення конкретної практичної діяльності. Таке завдання на ранніх етапах суспільного розвитку було цілком реальною і посиленою справою. Тому на той час представник інтелектуальної еліти був всебічно обізнаною, енциклопедичною особистістю. Однак у процесі історичного розвитку пізнання відбувалося поступове нагромадження й ускладнення системи наукового знання – настільки, що зробило її незорою для кожного окремого представника наукового та освітянського співтовариства. Ця обставина, а також диференціація системи наукового знання і формування окремих наукових дисциплін, спеціальних наук спричинили професійну спеціалізацію члена наукового й освітянського співтовариства, а саме співтовариство перетворилося на своерідну корпорацію, коли науковий і освітянський прогрес став досягатися здебільшого поєднанням індивідуальних і колективних зусиль. На початкових ступенях суспільно-історичного розвитку сфера професійної освіти й наукової підготовки формувалась і діяла переважно через виникнення і функціонування наукових шкіл, що були розгортанням і продовженням наукової та інженерної діяльності видатної особистості, коли в одній особі нерозривно поєднувалися вчений, інженер і вчитель. Зростання ролі науки та освіти, їхній істотний, а згодом вирішальний вплив на всі сфери соціогуманітарної практики перетворили розширене відтворення інтелектуального потенціалу народу на най-

важливішу справу всього суспільства. Осмислення проблеми просвіти, фахової (професійної) освіти, наукової підготовки кадрів, що разом забезпечують формування суспільного інтелекту, як особливої форми трансформації теоретичного в практичне, наукового знання в предметне діяння, теорії в практику заслуговує на пильну увагу науковців і в багатьох аспектах досягається завдяки спеціальним дослідженням у філософії та соціології науки та освіти, наукознавства, логіки та методології науки. Справедливо буде послатися на фундаментальну наукову розробку, виконану колективом українських вчених. Вона є спробою розв'язати складне теоретичне і практичне завдання – з'ясувати природу та соціальну роль особливого феномену, яким є нація [6, 8]. Розвинута концепція, що обстоюється і подається як доктрина Леоніда Кравчука, розгортає систему складових інтелектуального потенціалу, яка охоплює творчу, системно-інтеграційну, комунікативну, інформаційну, пілеспрямовувальну, інноваційну, випереджувальну (як раціональна основа суспільного прориву вперед, в майбутнє) функції національного інтелекту. Простежується зв'язок функціонування інтелекту з ментальністю та духовністю народу, з національною ідеєю, незалежністю і гідністю нації, почуттям відповідальності української інтелектуальної еліти. Як практичний вихід розробленої теоретичної моделі пропонується на рівні стратегічного завдання проект інтелектуалізації українського суспільства через запровадження комплексу програм розвитку національної культури, науки й освіти, розгортання професійного, морального та естетичного виховання.

Прогностична форма

Прогностична форма синтезу теоретичного і практичного проявляє себе у використанні наукового знання для вироблення, побудови та обґрунтування уявлень про можливі напрями розгортання і розвитку об'єктивних процесів, подій, дій і протидій, практичної діяльності, включно з науковою, їхні можливі наслідки, кінцевий стан, сприятливі чи несприятливі впливи на суміжні об'єктивні процеси та події, а часто і на умови існування та виживання людини і, навіть, усього людства. При цьому знання властивостей предметів

і явищ речей, законів природи, минулого і теперішнього стану об'єкта зазнає відповідної логічної трансформації й екстраполюється на майбутнє. Таким чином відбувається проекція дійсного буття в гада-не прийдешне. Сформовані образи майбутнього мають не лише споглядальне значення. Вони мають дійсовий характер, активно впливаючи на сучасний стан речей і вибір адекватного способу діяльності, стають важливим чинником цілепокладання. Проекція буття у майбутнє може стати вирішальним чинником реалізації передбаченого варіанту прийдешнього серед явно чи неявно можливих інших. Таким чином прийдешне включається у практику сьогодення.

Футурологічні побудови можуть мати багато спільних ознак і рис. Перш за все доцільно відзначити однакову їхню внутрішню структурну визначеність. У цілому можна погодитися з російським дослідником Володимиром Лисичкіним [7, 111], що в загальному вигляді конституюванню футурологічних побудов за необхідністю буде притаманна тричленна структура, хоча саме членування потребує істотного уточнення. У прогнозуванні перш за все виділяються: а) прогностична база, яка охоплює сукупність вихідних даних, фактів, законів, теоретичних положень, що характеризують дійсний об'єкт, тенденції його змінювання; б) футурологічний образ, або власне прогноз, який змальовує, описує, моделює і подає загадане прийдешне; в) набір засобів, методів і прийомів, операцій, за допомогою яких прогностична база пов'язується з футурологічним образом таким чином, щоби вихідні дані про наявний об'єкт трансформувалися у параметри прийдешнього буття, тобто майбутнє логічно виводилося з теперішнього і минулого.

У повсякденному практикуванні основні компоненти прогностичного процесу істотно варіюються за якісними ознаками, внаслідок чого футурологічні побудови суттєво відрізняються одна від одної за ступенем конкретності та обґрунтованості, вірогідністю та ступенем невідворотності, часовою та просторовою визначеністю, масштабом, прив'язанням до певної реальності тощо. Отже, вони мають неоднаковий гносеологічний статус, різну теоретичну і практичну цінність. На цій підставі можна провести певну типологію футурологічних феноменів.

Коли висловлена думка про майбутнє, футурологічний образ змальовуються в загальних рисах, часто у формі натяку, ґрунтуються на незначній кількості теоретичних підстав, до того ж не досить певних і ясних за своїм змістом, а логічний хід міркування спирається переважно на раціональну інтуїцію, то такий футурологічний феномен логічно буде назвати передвіщенням. Його прогностична база значною мірою є незрілою, в ній значне місце займає теоретичний домисел, а буттєві передумови прийдешнього реально себе ще не виявили. Зрозуміло, що центральним елементом такого типу передбачення є здогад. Аналізуючи його місце у виникненні та розвитку наукових гіпотез, Павло Копнін зазначав, що «здогадка – це первісне припущення, яке ще достатньою мірою не було досліджене, не з'ясовані його логічні та емпіричні підстави» [8, 67].

Вищим рівнем футурологічного феномену є наукове передбачення. Воно відзначається тим, що ґрунтується на цілком визначених теоретичних засадах розроблених і апробованих наукових теорій, отже, враховує сутнісні відносини між наявними та прийдешніми об'єктами, а тому домагається високої вірогідності завбачуваних подій та явищ, поведінки складних природних і соціальних систем. Наукове передбачення визначає широкий діапазон якісних і кількісних параметрів проекції дійсного буття у прийдешнє, змальовує конкретний образ того, що має настати.

У процесі побудови наукового передбачення формується відповідна прогностична база. До неї включається теоретичний і фактичний матеріал, за допомогою якого подається наявний стан речей у його потрібних тенденціях. Внаслідок цього прогностична база набуває рис деякої наукової абстракції, що моделює об'єктивну ситуацію в заданих параметрах.

У структурі футурологічного образу припущення або система припущень посідає провідне місце. Вона є теоретичною основою формування уявлень про прийдешнє буття, реалізується через сукупність його якісних і кількісних параметрів, синтезуючи їх у єдине ціле. Тому доля наукового передбачення повністю залежить від того, як, коли і якою мірою реалізуються або не реалізуються на практиці засадничі теоретичні припущення. Так само ця обста-

вина може значною мірою свідчити про логічну спроможність його теоретичних передумов.

Наукове прогнозування є логічним продовженням наукового передбачення за умови, коли прогностичному аналізу піддаються складні стохастичні системи, які репрезентують широкомасштабні фрагменти реальності, глобальні процеси, що відбуваються у природі чи суспільстві і мають велику протяжність у просторі та часі. Вони мають великий, практично нескінченний спектр якісних і кількісних параметрів, що постійно варіюються і можуть бути виміряні та оцінені лише статистично. Тому прогнозування та його кінцевий результат – проекція дійсного буття у буття прийде, коротше кажучи – прогноз, мають теж стохастичний характер. Параметри моделі майбутнього буття задаються статистично. Вони мають максимально враховувати стартовий стан процесу, що є об'єктом прогнозування, бути логічними наслідками механізму трансформації визначальних характеристик, описувати якісні та кількісні визначення прийде, коротше кажучи – стану у формі, що дає можливість їхньої емпіричної верифікації на ознаках майбутньої реальності. Наукове прогнозування відбиває внутрішню логіку розгортання об'єктивних процесів, еволюції соціальних і природних систем або їхніх комплексів, реального перебігу подій. Особливо важливим для побудови реалістичного прогнозу є вичленування основних тенденцій мінливості буття, які відіграють вирішальну роль у визначенні прийде, коротше кажучи – стану.

Верифікація наукових прогнозів *post factum*, тобто з позицій знання властивостей і стану об'єкта, які з можливих трансформувалися в дійсні, реальні, є важливим етапом у практиці прогнозування. Набутий досвід дає змогу корегувати прогнози у бік підвищення їхньої точності, перевіряти надійність методології, методики і техніки прогнозування, удосконалювати їх і тим самим посилювати обґрунтованість і надійність прогнозу. Однак чи не актуальнішою є проблема випереджальної верифікації, тобто проблема оцінювання прогностичних побудов наперед, до того, коли можна вже констатувати, що вони справдилися чи не справдилися. Особливо важливим це є за потреби ухвалення відповідальних управлінських рішень, реалізація яких вимагає значних затрат матеріальних, енер-

гетичних, фінансових і людських ресурсів і пов'язана з надмірними ризиками та негативними наслідками. Для розв'язання цієї проблеми сучасна наука розробляє відповідні методологічні та концептуальні засоби, дієві критерії обґрунтованості та надійності, арсенал методів випереджальної верифікації наукових прогнозів, численного експериментування, різні форми експертизи та експертного оцінювання [9, 43–58; 9, 81–103].

Наукове прогнозування в наш час стало невід'ємним компонентом усіх сфер суспільної діяльності: наукової і науково-технічної, соціально-економічної і природоохоронної, гуманітарної і соціокультурної, політичної, міжетнічної і міжрегіональної, сфери внутрішнього розвитку і міжнародних відносин, національної безпеки і регіональної та світової стабільності, формування нового світового ладу. Розв'язання складних соціальних проблем, керованість і підконтрольність масштабних і суперечливих суспільних і природних процесів практично неможливі без широкого застосування наукового прогнозування.

Форми сучасних наукових прогнозів найрізноманітніші: а) за часовою ознакою – короткострокові, середньострокові і довгострокові; б) за просторовими ознаками – локальні, регіональні та глобальні; в) за якісним і кількісним розмаїттям параметрів – прості і складні; г) за сприятливістю для людини і суспільства – негативні, деструктивні та позитивні, конструктивні; д) за характером аналізу – одноаспектні та комплексні; е) за ціннісними ознаками – ординарні та стратегічні та ін. З практичного боку будь-який окремо взятий науковий прогноз може бути віднесений до кількох форм одночасно. Наприклад, прогностичний доробок західноєвропейських інтелектуалів Римського клубу має одночасно ознаки складного, довгострокового, глобального, комплексного та стратегічного наукового прогнозу, який містить прогностичні утворення і нижчого рівня. Внаслідок цього фактично маємо розгалужену ієрархічну прогностичну систему. Взевши за вихідний пункт негативні наслідки та деструктивні тенденції, які поставили сучасну цивілізацію на межу виживання, зокрема, вичерпання енергетичних і природних ресурсів, техногенні збурення, падіння добробуту значної частини населення земної кулі, демографічна криза, наростання різних за

своєю природою конфліктів, члени Римського клубу розробили планетарну модель людської цивілізації з можливими негативними і позитивними варіантами її еволюції. При цьому вироблена система прогностичних рекомендацій, реалізація яких, на думку авторів, дозволить спрямувати світовий розвиток в конструктивне русло. В методологічному відношенні прогностичні напрацювання Римського клубу відзначаються тим, що вони являють собою багатовекторне розгортання перспектив світового розвитку з єдиної теоретичної основи.

Іншим характерним прикладом процесу прогнозування, що сполучає риси кількох форм, зокрема, складності та комплексності, може бути побудова групою українських вчених і політологів науково обґрунтованого прогнозу розвитку українсько-російських відносин на близьку і стратегічну перспективу [10]. Від першого прикладу він, окрім усього іншого, відрізняється в методологічному відношенні тим, що автори цього прогнозу свої передбачення адресують окремому, конкретному історичному процесові, виходячи з композиційної теоретичної основи. Перш за все, звертає на себе увагу та обставина, що для реалізації задуму авторам довелося провести багатогалузеве дослідження, спираючись на теоретичні висновки філософії, економіки та історіографії, політології, етнології, соціології, релігієзнавства, конфліктології, прогностики, теорії комунікації тощо. Довелося провести аналітичну обробку й осмислення величезного за обсягом та різноплановістю матеріалу, здійснити синтез множини різноманітних параметрів, що постійно змінюються, якісно відмінних, часто суперечливих тенденцій і чинників.

Предметом прогностичного аналізу виступила система різнобічних стосунків двох країн, що розгортається в широкому історичному та геополітичному просторі, починаючи від Київської Русі, через періоди національно-визвольних змагань українського народу, утворення і зміцнення Російської імперії, кривавих війн і революційних потрясінь, існування Радянського Союзу та постсоціалістичного відродження, охоплюючи європейський, азійський та світовий контексти. Окремо розглядається й осмислюється співробітництво між Україною та Росією на сучасному етапі в усіх основних зрізах: виробничому, зовнішньоторговельному, фінансово-

інвестиційному, паливно-енергетичному, науково-технічному та інноваційному, міжурядовому та зовнішньополітичному, військово-мiжрелігійному тощо. При цьому окреслюються позитивні та негативні тенденції, можливі варіанти їх розгортання. На цій теоретичній базі конструюються прогностичні сценарії (в позитивному та в негативному варіантах) розвитку українсько-російських відносин в недалекому і більш віддаленому майбутньому в державно-політичній, соціально-економічній, гуманітарній, інформаційно-технологічній та військово-політичній сферах. При складанні прогнозу враховані багатоманітні фактори зовнішнього впливу на стан та розгортання в майбутньому стосунків двох держав і можливі у зв'язку з ними корекції параметрів тої чи тої моделі. Перш за все, це стосується процесів глобалізації, формування нового світового порядку, контексту Схід – Захід, співробітництва з впливовими міжнародними організаціями і блоками, зокрема, НАТО, європейської інтеграції та інтеграції в просторі СНД і ГУАМ, Чорноморсько-Каспійському та Балто-Чорноморському регіонах. Оцінюються також можливі в перспективі корективи українсько-російських відносин у зв'язку з наслідками акцій світового тероризму, військових і міжетнічних конфліктів на Близькому Сході, Кавказі, Балканах, у Придністров'ї тощо. Разом із тим слід зазначити, що через всю конструкцію прогнозування проходить гіпотетичне припущення про те, що не тільки глобальні і регіональні процеси впливають на конституювання відносин Україна – Росія, а й навпаки, характер цих відносин сам є важливим фактором впливу на світовий процес. «Фундаментальним для нас є положення, – зазначає автор Слова до читача Євген Марчук, – про те, що без надійних, стабільних та рівноправних відносин між Україною та Російською Федерацією, відносин, що динамічно розвиваються і спрямовані у стратегічну перспективу, неможливо уявити майбутню архітектуру європейської безпеки як складового елемента нового світового ладу» [10, 9]. Критерієм того, наскільки цей прогноз, як і всякий інший прогноз такого типу, має шанси справдитися, стане прийдешній час і реальний хід історії.

Різні види і способи числового провикнення в майбутне на наукових засадах – передвіщення, передбачення, провіщення, про-

гнозування – мають ту особливість, що в них теоретичне трансформується в потенційно практичне, в таке, яке може дати результат тільки в близькій чи віддаленій перспективі. Тому будь-який футурологічний образ, будь-яка проєкція буття в майбутнє мають лише гіпотетичний, вірогідний характер. Однак ступінь вірогідності кожного різновиду передбачення неоднаковий, є їхньою сутнісною ознакою, відрізняє їх один від одного. Найнижчий ступінь вірогідності належить, безперечно, передвіщенню, теоретична основа якого вкрай слабка, а спосіб формування чітко не окреслено. Чи не найвищий ступінь достовірності все-таки притаманний науковому передбаченню, оскільки воно робиться на основі точного визначення властивостей об'єкта, законів їх трансформації та функціонального взаємозв'язку, а також за допомогою логічно послідовної екстраполяції. Оцінка ймовірнісної достовірності наукового прогнозу так само складна, як і саме прогнозування. Найчастіше вона залежить від часового фактору: чим більший відрізок часу від вихідного стану системи до її стану, настання якого передбачається, тим більше буде перехідних станів та опосередковувальних ланок, динаміку параметрів яких точно встановити важко, а значить – тим нижча вірогідність того, що прогноз справдиться в тому обсязі і в тих значеннях параметрів, які прогнозувалися, або справдиться взагалі. Але вірогідність справдження наукових передбачень за будь-яких умов завжди піддається ймовірнісно-статистичній оцінці з точністю, яка застерігається теорією. Саме ця їхня властивість принципово відрізняє прогностичні оцінки від пророцтв, ворожіння, ясновидіння, так званих «астрологічних прогнозів», які не мають під собою якогось науково-теоретичного підґрунтя, а засновуються винятково на вірі, прозорінні або інших підставах поза межами компетенції науки. Тому їхню правдивість не можливо оцінювати в ймовірнісно-статистичному концептуальному полі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – 742 с.
2. День. – 2011. – 11 січня (№ 1).

3. *Кралюк П.* Українці і Друга світова // *День*. – 2011. – 17–18 червня (№ 104–105).
4. *Геллнер Э.* Разум и культура. Историческая роль рациональности и рационализма. – М., 2003. – 249 с.
5. *Баранцева К.* Исторична еволюція елітиського дискурсу: теорія та методологія (стаття друга) // *Філософська думка*. – 2002. – № 2.
6. *Україна: інтелект нації на межі століть*. – К., 2002. – 508 с.
7. *Лисичкин В.А.* Теория и практика прогностики. – М., 1972. – 224 с.
8. *Копнин П.В.* Гипотеза и познание действительности. – К., 1962. – 182 с.
9. *Крымский С.Б., Пилипенко П.С., Салюк Ю.С.* Верификация социальных прогнозов. – К., 1992. – 116 с.
10. *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива*. – К., 2002. – 624 с.
11. *Гвишиани Д.М.* Организация и управление. – М., 1972. – 612 с.

Петро Йолон. Раціональні форми реконструкції соціальної реальності.

Автор досліджує в даній статті категорії реального світу, аналізуючи поняття Ойкумени, Всесвіту тощо, які постійно розвивались, поповнювались новим змістом, внутрішньо диференціюючись на якісно нові структурні форми (так сформувались поняття макросвіту та мегасвіту, для осягнення останнього потрібні вже спеціальні технічні пристосування та приладдя). Величезним досягненням в дослідженнях Всесвіту, на думку автора, що розгорнулись з другої половини минулого століття, стало відкриття астрофізичних об'єктів і космогонічних процесів, існування і функціонування яких не зовсім вкладаються в парадигми макросвіту чи мегасвіту. На мікрорівні теоретичного і практичного освоєння дійсності в останні десятиліття теж відбулися кардинальні зміни. Зусиллями вчених відкрита нова галузь наукового знання, нові технології, що дозволяють перетворювати матеріальні форми на найдрібнішому рівні, а відтак створювати предмети і речовини з наперед заданими властивостями, які самі по собі в природі не існують. Створюється нова фізична реальність – наносвіт, який за своєю суттю є рукотворним.

Але продемонстрована наукова картина світобудови, яка містить гіга-, мега-, макро-, мікро- і наносвіти, не може вважатися повною відповідно до прийнятого виміру, вважає автор, оскільки в об'єктивній дійсності насправді існує різновид реальності, специфіка і сутність якої не можуть бути репрезентовані за допомогою властивих їм параметрів.

Йдеться про той різновид об'єктивної реальності, який слід назвати соціосвітом. Зрозуміло, що йому притаманні ознаки, спільні для всіх світів. Для описання його та окремих його проявів цілком можуть бути використані поняття, що представляють параметри інших світів. Так, економісти оперують поняттями макроекономіки і мікроекономіки, соціологи досліджують соціальні макроструктури і мікроструктури, масштабність історичного процесу членується на великі мегаперіоди і метафази. Властивості та структури людської свідомості та психіки, мислення і розуму аж ніяк не можна адекватно передати без звернення до категорій безкінечного, трансцендентального, нечуттєвого та позачуттєвого, потойбічного тощо. Але за всієї єдності з іншими світами соціосвіт характеризується лише йому притаманними властивостями, які роблять його своєрідною і неповторною реальністю. В цьому плані фундаментальними визначеннями соціосвіту, безперечно, виступають належна тільки йому спільність, предметна діяльність та духовність людей, вважає автор.

Ключові слова: Всесвіт, Ойкумена, реальність, реальний світ, макросвіт, мікросвіт, наносвіт, соціосвіт, світобудова, духовність.

Петр Йолон. Рациональные формы реконструкции социальной реальности.

Автор исследует в данной статье категории реального мира, анализируя понятие Ойкумены, Вселенной и т.д., которые постоянно развивались, наполнялись новым содержанием, внутренне дифференцируясь на качественно новые структурные формы (так сформировались понятия макромир и мегамир, для постижения которого уже нужны специальные технические приспособления и принадлежности). По мнению автора, огромным достижением в исследованиях Вселенной, которые развернулись со второй половины прошлого века, стало открытие астрофизических объектов и космогонических процессов, существование и функционирование которых не совсем укладываются в парадигмы макромира или мегамира. На микроуровне теоретического и практического освоения действительности в последние десятилетия также произошли кардинальные изменения. Усилиями ученых открыты новые отрасли научного знания, новые технологии, позволяющие превращать материальные формы на малом уровне, а затем создавать предметы и вещества с заранее заданными свойствами, которые сами по себе в природе не существуют. Создается новая физическая реальность – наномир, который по своей сути является рукотворным.

Но продемонстрированная научная картина мироздания, которая содержит гига-, мега-, макро-, микро- и наномиры, не может считаться полной в соответствии с принятым измерением, считает автор, поскольку в объективной действительности на самом деле существует разновидность реальности, специфика и сущность которой не могут быть представлены с помощью присущих им параметров. Речь идет о той разновидности объективной реальности, которую следует назвать социомиром. Понятно, что ему присущи признаки, общие для всех миров. Для описания его и отдельных его проявлений вполне могут быть использованы понятия, представляющие параметры других миров. Так, экономисты оперируют понятиями макроэкономики и микроэкономики, социологи исследуют социальные макроструктуры и микроструктуры, масштабность исторического процесса расчленяется на крупные мегaperиоды и метафазы. Свойства и структуры человеческого сознания и психики, мышления и разума никак нельзя адекватно передать без обращения к категориям бесконечного, трансцендентального, нечувствительного и вничью, потустороннего и т.д. Но при всем единстве с другими мирами социомир характеризуется только ему присущими свойствами, которые делают его своеобразной и неповторимой реальностью. В этом плане фундаментальными определениями социомира, бесспорно, выступают присущая только ему общность, предметная деятельность и духовность людей, считает автор.

Ключевые слова: Вселенная, Ойкумена, реальность, реальный мир, макромир, микромир, наномир, социомир, мироустройство, духовность.

Petro Yolon. Social reality and rational forms of its reconstruction.

The author examines in this article the categories of the real world by analyzing the concept of Oikumene, Universe, etc., that constantly developed, fulfilled with new content, internally differentiating on qualitatively new structural forms and especially formed the concept of macroworld characterized by a present givenness and immediate availability of perception and megaworld so for understanding of which special technical tools and accessories are already necessary. The great achievement in the research of the universe, as the author states, was the discovery of astrophysical objects and cosmological processes in the second half of the last century, existence and functioning of which does not fit into the paradigm macroworld or megaworld. At the microlevel of theoretical and practical development of reality have been radical changes in recent decades, too. By the efforts of scientists a new branch of scientific knowledge opened, new technologies that allow to convert the material forms the smallest level, and then to create objects and substances with predetermined properties,

which do not exist in nature. A new physical reality is created – the nanoworld, manmade by its very nature.

But the scientific picture of the universe that contains giga-, mega-, macro-, micro- and nanoworlds can not be considered completely like fitting to this accepted dimension, according to the author, because in the objective reality actually there is a kind of reality, the specificity and nature of which can not be represented using the inherent parameters. It is about the kind of objective reality that should be called socioworld. It is clear that he has the features common to all the worlds. In order to describe it and its individual manifestations, concepts that represent the parameters of other worlds may be used. Thus, economists uses the term «macroeconomics» and «microeconomics», social scientists investigate the social macrostructure and microstructure, the scale of the historical process is divided into large megaperiods and metaphase. The properties and structure of the human mind and psychics, thinking and reason can not be adequately understood without using categories of infinity, transcendental, non-sensual and extra-sensual, transcendent. But given all unity with other worlds, the socio-world is characterized only by its inherent properties, which make it a peculiar and unique reality. In this plan The author states that the fundamental definitions of the socio-world are, of course, inherent only to it commonness, the objective activity and the spirituality of people.

Key words: Universe, Oikumene, reality, real world, world order, macroworld, microworld, nanoworld, socio-world, spirituality.

СЕМАНТИКА ОБҐРУНТУВАННЯ

1

Здатність обґрунтовувати – ознака раціональності індивідів. Поняття обґрунтування є одним з найфундаментальніших епістемологічних понять. Принаймні з часів Античності звернення до процедури обґрунтування застосовується для розрізнення знань і переконань. Розробка методів обґрунтування прийняття рішень є завданням теорії аргументації. Значною мірою, через усвідомлення того, що у багатьох сферах нашого життя, зокрема, у царині політики, права та моралі, переважають міркування, висновки яких потенційно скасовуються, з'явилась потреба у розробці нових логічних інструментів дослідження аргументації.

У вузькому розумінні, теорія аргументації – це логічна теорія, яка пропонує засоби обґрунтування чи спростування тверджень. За стандартного підходу міркування структуруються у вигляді аргументів, що складаються із засновків і висновку, у яких репрезентовані, відповідно, підстави і наслідок (теза) аргументації. У широкому розумінні, теорія аргументації – це сукупність різних способів обґрунтування і спростування, що вживаються у мовленнєвій комунікації, а не тільки логічне доведення і спростування.

Аргументація є багатовимірним феноменом. Формальна логіка застосовна не до усіх її компонентів. Така її обмеженість призвела до виникнення так званої неформальної логіки, яка зосередилась на вивченні змістовного аспекту аргументації. Проте останнім часом з'явилися дослідження, які переконливо свідчать про плідність застосування саме формальної логіки для моделювання аргументації [4]. Натомість, результати різнобічних досліджень з аргументації суттєво впливають на розуміння сутності і призначення самої формальної логіки. Зокрема, сучасний стан розробки діалектичної моделі міркувань, взірць якої Аристотель запропонував у «Топіці», дає змогу говорити про новий етап у діалектичному поданні формальної логіки.

2

Питання про те, якою мірою формальна логіка здатна бути інструментом оцінки і критики аргументів, поставив перед логіками Стівен Тулмін [6]. Зокрема, він був незадоволений самою структурою виводу, що складається із засновків і висновку. Обґрунтування прийнятності висновків, з його точки зору, має більш складну структуру, елементами якої є дані, гарантія переходу від них до висновку, підтримка гарантії, умови спростування висновку, модальна кваліфікація висновку і сам висновок.

У прикладі Тулміна гарантією або ліцензією для отримання висновку «Ганна має руде волосся» із даних «Ганна – сестра Джона» є правило «Усі сестри Джона мають руде волосся». Але це тільки перший крок обґрунтування такого висновку. Можливий виклик коректності переходу від даних до висновку – це не тільки запит навести гарантію для нього, а й обґрунтувати її прикладання, бо додаткова інформація може підтвердити або спростувати можливість застосування гарантії, тому гарантія є гіпотетичною, а висновок – імовірнісним. Для того, щоб висновок не був спростований, у модель додається вимога, щоб умова для спростування – «Ганна пофарбувала своє волосся в інший колір» – не виконувалась. Підтримкою гарантії є недавній огляд усіх сестер Джона. Модальна кваліфікація висновку може виражатись, наприклад, словами «скоріше за все».

Тулмін звернув увагу на те, що сила гарантій залежить від їх підтримки. Через те що підстави на підтримку висновків у різних областях дослідження є різними, розгляду формальних властивостей міркувань має передувати розгляд їх неформальних властивостей, наприклад, формальну неможливість треба розглядати після неформальної неможливості, аналіз аргументації слід починати з неформального змісту [6, 23; 6, 42]. Формальній валідності аргументів він протиставив субстанційну (матеріальну, змістовну) валідність.

3

Питання, пов'язані із аналізом аргументів, а саме, питання про прийнятність засновків, про їх зв'язаність, про передачу їхньої

прийнятності висновку, про гіпотетичний характер гарантій, про підстави прикладання гарантій, про встановлення сили гарантій і, відповідно, аргументів, отримали нові відповіді у специфічних логічних теоріях аргументації – у логіках міркувань із висновками, що потенційно скасовуються.

Вводячи у свою модель модальну кваліфікацію і умови спростування висновків, Тулмін, власне, взяв до уваги, що аргументація може здійснюватися за неповної інформації, що нова інформація може уразити обґрунтованість висновку, через що останній може бути скасований.

Потенційне скасування висновків міркування спричинене неповнотою або неточністю інформації. Залежно від прийнятої стратегії аналізу такі міркування кваліфікують як немонотонні міркування або міркування за замовчуванням. Ознакою таких міркувань часто є наявність термінів «природно», «нормально», «типово» тощо. Про засновки таких міркувань говорять, що вони раціонально підтримують висновок, але не у дедуктивний спосіб, що потенційне скасування висновків є настільки поширеним явищем, що дедуктивне міркування є швидше виключенням, а нормою є саме міркування з потенційним скасуванням висновку [3].

4

Зазвичай обґрунтування потрібно для прийняття рішень. Обґрунтувати означає пояснити, чому слід прийняти інформацію, яка приведе до прийняття рішення. Така інформація (повідомлення) може бути прийнята як припущення. У логіці повідомлення розглядається як обґрунтоване, якщо воно отримане як висновок певного виводу. Коли повідомленню приписується статус припущення, значить, індивід переконаний або не переконаний у ньому тією чи іншою мірою, або приймає його, так би мовити на пробу, в «інструментальному» сенсі, або не приймає. Те, з чого здійснюється висновок, може бути або фактами, або також мати статус припущень (гіпотез). Факти і припущення формують теорію. Пояснення міркування і обґрунтування його висновку полягає у побудові нової теорії, наприклад, як розширення попередньої [5]. Повідомлення

стає обґрунтованим, якщо впливає із відповідної теорії, тобто, входить до її розширення. Логічна проблема полягає у встановленні того, якими є правила, відповідно до яких здійснюється побудова нової теорії, яким є відношення між теорією і повідомлення, що обґрунтовується.

Один з класів припущень складають припущення за замовчуванням. Звернемо увагу на ті з них, які мають структуру, що виражається умовними реченнями: «Якщо індивід вкрав, він підлягає покаранню». Їх називають загальними припущеннями або правилами матеріального виводу. У такому поданні правила міркування самі є припущеннями. У чому специфіка обґрунтування з таких припущень, тобто, специфіка пояснень з гіпотез, з того, що прийнято з першого погляду, без критичного аналізу? І повідомлення, прийняття якого обґрунтовується, і гіпотеза є *prima facie* вважаються припущеннями. Якщо вважати умовне речення «Якщо індивід вкрав, він підлягає покаранню» істинним засновком силогізму, тоді з нього і з того, що індивід дійсно вкрав, слідує, що він підлягає покаранню. Але дізнавшись, що індивіду менше ніж 12 років, і здійснивши висновок із цієї нової інформації, отримаємо заперечення попереднього висновку і, отже, суперечливість [2, 138]. У цьому, зокрема, і полягає перевага вважати, що наведене умовне речення виражає припущення, а не твердження.

5

У подальшому викладі проблему обґрунтування повідомлень звужуємо до проблеми обґрунтування висновків міркувань, що здійснюються з *prima facie* припущень. Нідерландський логік Барт Фергей кваліфікує *prima facie* припущення як *prima facie* обґрунтовані. З таких припущень складається теорія, засобами якої досягається обґрунтування повідомлення, якому приписується статус припущення. В ході міркування таке припущення може отримати статус актуально обґрунтованого або перетворитися з *prima facie* обґрунтованого в актуально уражене. У попередньому прикладі міркування дає висновок, що потенційно скасовується. З метою проведення аналізу міркувань із такими висновками, Фергей про-

понує специфічну логіку обґрунтування – DefLog. Вона відповідає на питання, які висновки обґрунтовані, а які уражені множиною припущень [7, 324].

Мова DefLog містить два оператори: \sim і \times . Перший з них – умовне обґрунтування. Фергей називає його примітивною імплікацією. Вона підпорядковується правилу *Modus Ponens* і виражає «умовні відношення у світі» [7, 323]. Вираз $\phi \sim \psi$ означає, що ψ слідує, якщо ϕ прикладається: «Якщо об'єкт виглядає червоним, тоді він червоний». Символ \times позначає діалектичну неґацію: $\times\psi$ виражає ураження ψ . Послідовність $\sim\times$ виражає атаку. Вираз $\phi \sim\times\psi$ означає, що припущення ϕ атакує припущення ψ .

Приклад 1.

Теорія, яка описує випадок арешту деякого індивіда a , складається з двох припущень:

Невинуватий (a);

Доведена винуватість (a) $\sim\times$ Невинуватий (a).

Перше припущення *prima facie* обґрунтоване, виходячи з «Декларації прав людини», а друге – кримінальним кодексом. Якщо додається інформація, що винуватість доведена, з теорії виводиться « \times Невинуватий (a)». Тобто, припущення «Невинуватий (a)» актуально уражене. Якби ми вважали перше речення цього прикладу «Невинуватий (a)» істинним твердженням, а не припущенням, отримали б суперечливість (як в стандартних моделях) [7, 324].

Приклад 2.

Теорія складається з двох припущень:

Виглядає червоним(a);

Виглядає червоним(a) \sim червоне(a).

Додавши інформацію «Освітлений червоним світлом (a)» і зробивши відповідні скорочення, отримуємо: $OЧС(a) \sim\times(ВЧ(a) \sim Ч(a))$, що свідчить про немонотонність обґрунтування [7, 324–325].

Свою процедуру оцінки речень Фергей називає *діалектичною інтерпретацією*. Вона приписує припущенням два статуси – «актуально обґрунтоване» і «актуально уражене», відрізняючись цим від моделей, у яких усім припущенням приписується статус «істинне» [7]. Діалектична інтерпретація визначається в термінах аргументів, що обґрунтовують у діалектичний спосіб. Аргумент e

таким, що обґрунтовує у діалектичний спосіб, якщо він атакує кожен несумісний з ним аргумент. Отже такий аргумент визначається у термінах атаки. Атака, у свою чергу, визначається у термінах \sim і \times .

Аргументи, що обґрунтовують у діалектичний спосіб, застосовуються для встановлення статусу припущень. Речення, що виражає припущення, діалектично обґрунтоване, якщо є аргумент, що обґрунтовує у діалектичний спосіб. Обґрунтувати речення означає побудувати діалектичну інтерпретацію, яка буде містити це речення. Уразити речення означає побудувати діалектичну інтерпретацію, яка буде містити діалектичну негацію цього речення. Речення діалектично інтерпретоване, якщо воно обґрунтоване чи обґрунтоване його ураження. Якщо серед речень теорії знайдеться таке, яке ані обґрунтоване, ані уражене, тоді діалектична інтерпретація цієї теорії відсутня. Таким чином, діалектична інтерпретація «специфікована» аргументом. Інакше кажучи, аргумент, що обґрунтовує у діалектичний спосіб, формує діалектичну інтерпретацію.

DefLog є немонотонною логікою: речення, обґрунтоване в одній діалектичній інтерпретації, може стати необґрунтованим у діалектичній інтерпретації більш широкої теорії [7, 331].

6

Спочатку розглянемо прикладання цієї логіки, на які вказує сам Фергей. Особливе питання – відношення DefLog до попередніх немонотонних логік. Фергей показує, що його діалектична інтерпретація є узагальненням поняття розширення теорій, побудованих засобами того різновиду немонотонної логіки, яким є логіка міркувань за замовчуванням. Правило міркування за замовчуванням має вигляд $p : q / r$, де p – вихідні дані, q – припущення про несуперечливість і r – висновок правила [6]. Це правило Фергей представляє двома формулами: $p \sim r \text{ і } \neg q \sim \times(p \sim r)$, де \neg є класичною негацією. Перевагу свого підходу Фергей пояснює тим, що Райтер пропонує метаправило, а DefLog виражає відповідні залежності об'єктною мовою. І це важливо, бо правила можуть самі породжуватись з іншої інформації. Діалектична інтерпретація є узагальнен-

ням немонотонних логік, оскільки дає інтерпретацію більшій кількості теорій (у тому числі і суперечливим теоріям) [7, 343].

Друге прикладання стосується формалізації моделі аргументації, запропонованої Стівеном Тулміном. Центральне поняття у його моделі – гарантія. Залежно від характеру підтримки гарантія має різну силу і, відповідно, надає різну силу висновками. Це говорить про її умовний, гіпотетичний характер. Саме цей аспект гарантії «схоплює» Фергей, представляючи гарантію підтримки висновку за допомогою \sim , а гарантію атаки висновку за допомогою $\sim \times$. Таким чином, DefLog дає певну відповідь на запитання Тулміна про застосовність формальної логіки для критичного аналізу аргументів.

Звертає на себе увагу, що на гарантії Тулміна дуже схожі матеріальні правила виводу, досліджені Робертом Брендомом. А приклади матеріальних виводів у Брендона («Лео є левом, тому Лео є ссавцем») – це по суті приклади аргументів, що розглянуті Тулміном («Це створіння є китом, тому воно є (таксономічно) ссавцем») [1, 20; 1, 43], [6, 14–15]. До того ж, Брендом вказує на немонотонний характер матеріальних виводів. Тому виглядає цілком природним представити матеріальні правила виводу за допомогою \sim . У цьому сенсі DefLog надає засоби формалізації матеріальних виводів Брендона.

І ще одне з можливих прикладань DefLog стосується відношення позначення, а саме, його тлумачення як слідування. Наступний приклад взятий із [8]. Нехай хтось повідомляє, що місцевий вітер – північний, і обґрунтовує своє твердження, вказуючи на флюгер, який вказує на північ. Відношення позначення можна виразити ентимемою: «Флюгер вказує на північ» / «Місцевий вітер – північний». Відновленням більшим засновком (правилом, гарантією) буде речення «Якщо флюгер показує на північ, тоді місцевий вітер північний». Мовою DefLog воно записується у вигляді ФВП \sim МВП. Оскільки можуть бути приведені підстави і за, і проти цієї гарантії, тут застосовується саме умовне обґрунтування, а не матеріальна імплікація. Підтримкою гарантії може бути те, що флюгер новий, а атакою гарантії – те, що він жорстко зафіксований в одному положенні: ФН \sim (ФВП \sim МВП), ФЖЗ $\sim \times$ (ФВП \sim МВП).

Свій підхід до обґрунтування припущень Барт Фергей називає «діалектичною семантикою». Фактично, вона є семантикою міркувань із потенційним скасуванням висновків, а за своєю побудовою – аргументаційною семантикою. Будь-яка з цих назв вказує на те, що мова йде про діалектичне подання логіки. За допомогою умовного відношення обґрунтування, запропонованого у DefLog, стають виразними деякі формальні аспекти субстанціальних (неаналітичних) аргументів Тулміна, матеріальні виводи Брендона і деякі різновиди відношення позначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Brandom, R.B.*, 2000. *Articulating Reasons: An Introduction to Inferentialism*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
2. *Hage, J.*, 2005. *Studies in Legal Logic*. Dordrecht: Springer.
3. *Pollock, J.L.*, 2007. *Defeasible Reasoning*: [online] Available at: <http://www.oscarhome.soc-sci.arizona.edu/~pollock>.
4. *Prakken, H., Vreeswijk, G.*, 2002. *Logics for Defeasible Argumentation*. In D. Gabbay, F. Guenther, eds. In: *Handbook of Philosophical Logic*, Volume 4, 2nd ed. Dordrecht, Boston, London, PP. 219–318.
5. *Reiter, R.*, 1980. *A Logic for Default Reasoning* // *Artificial Intelligence* 13, (1 and 2), PP. 81–132.
6. *Toulmin, S.*, 1964. *The Uses of Argument*. London, New York: Cambridge University Press.
7. *Verheij, H.B.*, 2003. *Deflog: on the Logical Interpretation of Prima Facie Justified Acceptances* // *J. Logical Computat.* 13, PP. 319–346.
8. *Watt, W.C.* 1998. *Semiotics* // *Encyclopedia of Philosophy*, Version 1.0, London: Routledge.

Володимир Навроцький. Семантика обґрунтування.

Ця стаття стосується процедури обґрунтування припущень, які включені до складу міркувань із висновками, що потенційно скасовуються. У логіці повідомлення, що обґрунтовується, розглядається як висновок виводу із фактів і припущень, які разом утворюють теорію. Повідомлення обґрунтоване, якщо воно впливає з теорії. Обґрунтуванням

є побудова нової теорії, наприклад, як розширення попередньої. Логічним є питання, якими є правила побудови такої теорії?

Особливим класом припущень є припущення за замовчуванням або *prima facie* припущення. Міркування, здійснене на підставі таких припущень, переважає в реальному житті людей. Барт Фергей кваліфікує такі припущення, як обґрунтовані *prima facie* припущення. Теорія, що обґрунтовує, складається з таких припущень. У процесі міркування такі припущення можуть отримати статус актуально обґрунтованих або перетворитися з *prima facie* обґрунтованих в актуально уражені.

Барт Фергей пропонує конкретну логіку обґрунтування – DefLog. Він називає свою оціночну процедуру діалектичною інтерпретацією теорій і приписує припущенням два статуси, а саме, «актуально обґрунтовані» і «актуально уражені». Діалектична інтерпретація визначається в термінах аргументів, що обґрунтовують у діалектичний спосіб.

Особливим питанням є питання про відношення DefLog до немонотонних логік. Фергей бачить перевагу свого підходу в тому, що Рейтер пропонує метаправила, а DefLog виражає відповідні залежності між формулами об'єктною мовою. Це дозволяє врахувати ту обставину, що правила можуть бути отримані з іншої інформації. Фергей показує, що його діалектична інтерпретація є узагальненням поняття розширення теорій міркування за замовчуванням. Його підхід є узагальненням немонотонної логіки, оскільки дає інтерпретацію більшій кількості теорій.

Інше застосування DefLog стосується моделі аргументації Тулміна. Центральним поняттям цієї моделі є поняття гарантії. Гіпотетичний характер гарантії виражений оператором умовного обґрунтування. Ще одне можливе застосування DefLog полягає у представленні матеріальних виводів Брендона. Нарешті, DefLog може застосовуватися для вираження відношення позначення, коли воно представлене як відношення слідування.

Ключові слова: обґрунтування, припущення, аргументація, діалектична інтерпретація.

Владимир Навроцкий. Семантика обоснования.

Эта статья касается процедуры обоснования допущений, которые включены в состав рассуждений с потенциально отменяемыми заключениями. В логике обосновываемое сообщение рассматривается как заключение вывода из фактов и допущений, которые вместе образуют теорию. Сообщение обосновано, если оно следует из теории. Обоснование является построением новой теории, например, как расширение предыду-

щей теорії. Логічним являється запит, якими є правила побудови такої теорії?

Особливим класом допущень є допущення по умовчаною або *prima facie* допущення. Розсудження, завершене на основі таких допущень, переважає в реальній житті людей. Барт Фергей кваліфікує такі допущення, як обґрунтовані *prima facie* допущення. Обґрунтовуюча теорія складається з таких допущень. В процесі розсудження такі допущення можуть отримати статус актуально обґрунтованих допущень або перетворяться з *prima facie* обґрунтованих в актуально поразені допущення.

Барт Фергей пропонує конкретну логіку обґрунтування – DefLog. Він називає свою оціночну процедуру діалектичної інтерпретації теорій і приписує допущенням два статуси, а саме, «актуально обґрунтовані» і «актуально поразені». Діалектична інтерпретація визначається в термінах діалектично обґрунтовуючих аргументів.

Особливим запитом є запит про відношення DefLog до немонотонних логік. Фергей бачить перевагу свого підходу в тому, що Рейтер пропонує метавправила, а DefLog виражає відповідні залежності між формулами на об'єктній мові. Це дозволяє взяти до уваги той факт, що правила можуть бути отримані з іншої інформації. Фергей показує, що його діалектична інтерпретація є узагальненням поняття розширення теорій розсудження по умовчаною. Його підхід є узагальненням немонотонної логіки, оскільки дає інтерпретацію більшому числу теорій.

Інше застосування DefLog стосується моделі аргументації Тулміна. Центральним поняттям цієї моделі є поняття гарантії. Гіпотетичний характер гарантії виражений оператором умовного обґрунтування. Ще одне можливе застосування DefLog складається в представленні матеріальних висновків Брэндома. Нарешті, DefLog може застосовуватися для вираження відношення означення, коли воно представлено як відношення висновків.

Ключові слова: обґрунтування, допущення, аргументація, діалектична інтерпретація.

Volodumir Navrotskyi. Semantics of justification.

This paper deals with the procedure of justification of the assumptions, which are included in the defeasible reasoning. In logic, the justified message is viewed as a conclusion of some inference from facts and assumptions that together form a theory. The message is justified if it follows from the theory.

The justification reasoning is the building of a new theory, for example, as an extension of the previous theory. The logical question is what are the rules for constructing such a theory?

A special class of assumptions is the default assumptions or *prima facie* assumptions. The reasoning made on the basis of such assumptions prevails in the real life of people. Bart Verheij qualifies such assumptions as *prima facie* justified assumptions. The justifying theory consists of such assumptions. In the process of reasoning, such assumptions can receive the status of actually justified assumptions or be transformed from the *prima facie* justified into actually defeated assumptions.

Bart Verheij offers a specific logic of justification – DefLog. He call his evaluation procedure a *dialectical interpretation* of the theories and attributes to the assumptions two statuses, namely, «actually justified» and «actually defeated». Dialectical interpretation is defined in terms of dialectically justifying arguments.

The special issue is the question of the relation of DefLog to the nonmonotonic logics. Verheij sees the advantage of his approach in the fact that Reiter offers the metarules, and DefLog expresses the corresponding dependences between formulas in the object language. This allows us to take into account the fact that rules can be obtained from other information. Verheij shows that his dialectical interpretation is a generalization of the notion of the extension of the theories of reasoning by default. His approach is a generalization of nonmonotonic logics, as it gives an interpretation to a larger number of theories.

Another application of DefLog concerns Toulmin's model of argumentation. The central concept of this model is the concept of warrant. The hypothetical nature of the warrant is expressed by conditional justification operator. Another possible application of DefLog is the representation of Brandom's material inferences. Finally, DefLog can be used to express the significance relation when it is represented as a consequence relation.

Key words: justification, assumption, argumentation, dialectical interpretation.

CONVERGING TECHNOLOGIES AND SCIENCE ART

Convergence is the term with multiple meanings, which is used in several disciplines (mathematics, biology, theory of evolution, telecommunication, etc.). Most generally it is applied for description of a phenomenon, when two or more things come together to form a new whole. In our time, the term «convergence» is gaining popularity in very different discourses, one of which is related to the processes in the sphere of research and development (R&D). This term is often used as a denomination of the phenomenon, when nanotechnology, biologic and genetic technology, information and communication technologies, cognitive science and brain research come together and «open new and radical opportunities» [7, 228] in sciences and as well as in many practices related to the human and non-human nature. This phenomenon is called «convergent technologies», which have a potential to improve «human capabilities at the microscopic, individual, group, and societal levels» [5]. Nanotechnology plays a key role in convergence, because convergence of diverse technologies is based on «material unity at the nanoscale and on technology integration from that scale. The building blocks of matter that are fundamental to all sciences originate at the nanoscale» [5]. The term «convergent technologies» is uses as the umbrella one for many «new emerging science and technologies», or NESTs. NESTs are challenging a society and impact all aspects of social life and human perception of and attitude towards the world.

Discussions about NESTs occupy one of the central places in the political agendas, media and public debates. Public perception of NESTs is crucial for further innovative development of society and solving many practical tasks. NESTs are challenging a society and have the potential to expand human cognition and communication, to improve human health and physical capacity; they are important for national security, medicine, education, environment profecion, etc.

NESTs are looking for new forms of self-presentation in professional and business circles, for policy and decision makers, as well as

for a broader community through media, exhibitions and performances. In other words, emerging science and technologies need to be more understandable for society and seek for new ways of communication with the public outside of scientific communities and business groups. Researchers involved in the spheres of molecular biology, nanotechnology and nanobiotechnology, biomedicine, etc. pay special attention to promotion of the results of their studies because these spheres closely related, on the one hand, to human hopes for better life, on the other hand, to fears of intervention in human identity. Public attitude toward NESTs is a topic for many research aimed at assessment of attitudes and perception of this phenomenon as whole and its particular components by different social groups and segment of society, public reactions, understanding and practical actions. Franz Seiffert and Alex Plows stated that «the expectation of a public backlash is a narrative element of the nanotechnology policy discourse» [18, 74]. At the same time the authors has shown, that nanotechnology has never attracted the attention of a wider public. They also argued, «neither advocates nor critics, both of whom have a genuine interest in the public opinion», are able to predict the dynamics of public attitude toward nanotechnology and social movements, as a reaction on new challenges as well as growth or stagnation of such kind of movements [18, 85].

Communication about NESTs plays a key role in public perception of this phenomenon and should be a part of the «culture that facilitate and guide an evolution of emerging science and technology in ways beneficial to society» [11, 319]. This process includes «competing pluralistic approaches and perspectives» [11, 319].

This is why researchers and business related to NESTs are interested to support a dialogue with different target groups and the society as whole and looking for new and efficient forms and tools of communication with broader public.

People's attitude towards science and technology depends on message, which NESTs send to the society and to the particular target groups. For popularization of results of research, scientists and technologists explore not only traditional methods like newspapers, popular science magazines, television and radio, but also employ artistic means and language. Science and technology (NESTs) use different forms and for-

mats of communications with society in order to inform and educate people. Thus, communication about NESTs is a multidimensional process with many actors involved: governmental and non-governmental organizations, business, consumers groups and corporations, environmental advocates, universities, media and arts.

Since the last decade of XX century, we are witnessing greater impact of NESTs on arts. In its turn, modern art is also very sensitive to achievements in science and technology and looking for new forms of expressions of artistic ideas and rethinking of challenges of NESTs.

The goal of this article is first, to analyze influence of converging technologies on art; second, to consider some forms of science-technology and art intersection and their impacts on public perception of NESTs.

Phenomenon of Science Art

Science and art traditionally were considered as the opposite forms of human activities and cognition of the world. However, modern art is very sensitive to achievements in science and technologies. It reacts on challenges of NESTs and tries to rethink interaction between human, nature, science and technology and to draw public attention to them as well as to simulate human future. On the same time, art also seeks to use new tools, techniques and materials «borrowed» from sciences (like electron microscopy, nanoparticles, living cells, tissues, bacteria, etc.) to express artistic comprehension of the world and changes it faces. As a result, different techniques and materials are appropriated (adapted) into an artistic context where they serve metaphorical, hermeneutical and speculative roles [4].

Mutual rapprochement between NESTs and arts resulted in art-science-technology convergence. This phenomenon is figuratively also describes as a «marriage of science and art» [13, 62] and intensive exploitation scientific tools by artists resulted in scientization of art.

Now we are witnessing steady rapprochement between science, technology and art. Science art is one of the results of such rapprochement (or approximation) and is a derivate from the convergence of art, science and technology. Science art is a complex, multi-faced phenome-

non, which includes *Information Art*, *NanoArt*, *High-tech Art*, *BioArt*, *Transgenic Art*, etc. There are no strict boundaries between mentioned forms of arts because many of them have not fixed scopes and the areas of mutual overlapping vary depending on the concept and content of particular artistic project. This significantly complicates the analysis of science art and its components. For instance, *Information Art* analysis includes surveys artistic work related to: biology (microbiology, genetics, animal and plant behavior, ecology, the body, and medicine); the physical sciences (particle physics, atomic energy, geology, physics, chemistry, astronomy, space science, and Global Positioning System (GPS) technology); mathematics and algorithms (algorithms, fractals, genetic art, and artificial life); kinetics (conceptual electronics, sound installation, and robotics); telecommunications (telephone, radio, telepresence, and Web art); digital systems (interactive media, virtual reality (VR), alternative sensors, artificial intelligence, 3-D sound, speech, scientific visualization, and information systems) [26].

Nanoart

Nanoart represents a new art discipline at the art-science-technology intersections. It is based on nanotechnology as a leading direction of modern science and technology, which inspires great expectations and hopes for solutions many problems in different domains of human life now and in the future.

Nanotechnology is not just a sphere of interest for scientists, engineers, business and policymakers. Nanotechnology also extends to the wide public [12, 4]. People still do not know much about nanotechnology, and nanotechnology is surrounded by both optimistic forecasts and pessimistic prognosis and rumors. Universities and companies are interested in promotion of nanotechnology and in creation their positive image among politicians, decision makers and, last but not least, general public represented by both taxpayers, who fund state research projects, and consumers of the products, developed on the base of nanotechnology. This is why people have a right to be informed about nanotechnology.

Education and information about nanotechnology plays a significant role in development and expansion of NESTs. The educational and

information campaigns and projects addressed to diverse public audiences are aimed at «thoughtful conversation about the societal and ethical implications of nanotechnology», «public understanding of science» and «public engagement with science» [12, 4].

There are at least *three approaches* to the project designation aimed at education and raising public understanding of nanotechnology as a part of NESTs:

- to show nanoscale or to make invisible world visible and to present nano in increasing scale;
- «to put people» inside of nanoworld;
- to tell people about nano.

The first approach is represented by *nanoart* as a part of information and education campaign about nanotechnology. It originated about the time when the electron microscope became commercially available. According to Cris Orfescu, who was a founder of the *NANOART 21 Project* (2004), creation of nanoart masterpieces is a complex artistic-scientific process involving three major steps [16]:

1) creation of the *nanosculpture* (sculpture at atomic and molecular scales) by manipulating atoms and molecules using chemical reactions and physical processes or discovery of the *nanolandscape* (natural nanostructures);

2) *visualization* of the nanosculpture or nanolandscape and fixation of image using computer-controlled advanced microscopes;

3) *artistic interpretation* of the scientific images using different artistic techniques in order to convert these images in to pieces of artwork to be demonstrated for large audiences and to educate the public with creative images that are attractive and acceptable.

In fact, nanolandscapes and nanosculptures are visualizations of objects created using nanotechnology which represent both scientific and artistic interest. Since 2004, NanoArt 21 has successfully organized NanoArt International competitions, festivals, and exhibitions around the world. The cooperation between artists and scientists constructs a new environment of for scientific research, which make this process more creative, «adding aesthetic and emotional value to the scientific work». Cris Orfescu states that such experience «provides grounds for developing new skills, and lead to new discoveries», At the same time,

adoption new technical, technological and scientific tools results in scientization of art [20].

Visualization is the main instrument of science art. In many cases, as it is shown by Martin Ruivenkamp and Arie Rip, visualizations combine images and imaginations, data-based imaging and impressionistic imagining. Visualization is also an attempt to combine «scientific correctness» with the best way of presentation of the achievements of nanoscience and nanotechnology in scientific journals, report, policy papers as well as in media not only for specialists but also for broader audience. This is why Martin Ruivenkamp and Arie Rip propose to use the term *imag(in)ing* that combines features of real data-based images and imagination about the objects invisible to the human (public) eye. These authors also conclude that nanoart serves as a showcase for nanoscience and some images of nanotechnology (like *The Nanolouse*, *Nanogear images* and *the IBM nano-logo*) become already iconic that is they are widely seen as representing techno-scientific achievements, even when they only offer a promise [17].

Nanoart is regularly presented at the exhibitions organized around the world. For instance, «Nano Exhibition 2005-2010» (<https://isabellofgren.wordpress.com/curated-projects/nano/>) is a set of «nano-work» no bigger than 10 x 10 x 10 cm, which explore the idea of the «metaphorical invisibility». According to the organizers' idea, «the 'metaphorical invisibility' of each work beckons the viewer to carefully inspect and investigate the artwork in a very personal connection» and «creates a space of intimacy and exposes hidden aspects to be decoded like drawn or written symbols waiting for the enchantment of discovery» [15].

The second approach to presentation of nanotechnology is to «put people inside of the nanoscale». It represents the shift from the mechanistic vision of 20th century to «sensorial and ephemeral one», where creativity, imagination and perception are essential in the development of a new methodology necessary for the emerging fields of nanoscience and media arts [24].

Some of these projects are realized in the forms of installations, which imitate nanoscale, and put people inside of it. For instance, Victoria Vesna and Jim Gimzewski from the California NanoSystems Institute presented cellular change takes place in a butterfly using nano-

photonic patterns and structure as well as the sounds of metamorphosis in the project «Blue Morph», which was exhibited in many locations. The project's authors «propose the interactivity to be stillness for in this empty space of nano» [24].

The third approach to artistic presentation of nanotechnology is based on drama and cinematograph [13, 62].

For instance, educational experience of the Nanoscale Informal Science Education Network (NICE Net), which is a largest informal science education initiative in the USA, include programs (presentations, demonstrations, hands-on activities, and theatre), media products (including films, videos, graphics, and multimedia experiences), and exhibitions. Films and theatre performances, which are presented at the different grounds and in different locations, dramatize the conflict, emotions, and humanity in scientific research.

Nanoart is supported by many universities and research laboratories, scientific and engineering organizations and private companies interested in marketing their equipment and services or in new product development. The majority of nanoart events initiated and sponsored by these institutions are addressed mostly to scientists and engineers who developed an interest for art and the aesthetics of the nanostructures. Most works were generated by scientists or engineers affiliated with these institutions or participating in competitions organized by these organizations. The most noticeable collaboration is between University of California, Los Angeles (UCLA) professors Victoria Vesna (artist) and James Gimzewski (nanoscientist). Their projects have been sponsored by different institutions including UCLA and the Los Angeles County Museum of Art (LACMA) [22; 24].

Through UCLA's Department of Arts & Architecture Design/Media Arts program and the California NanoSystems Institute (CNSI), the center supports visiting research scholars and artists-in-residence from around the world. Through various lectures, mixers, and symposia, artists and scientists are brought together in order to mesh these cultures and inspire individuals to think about art and science as interrelated and a very relevant synergism of society. The Art/Sci Center also hosts the Sci/Art NanoLab Summer Institute for high school students, introducing

them to the vast possibilities in the field of art/science for the present and future generations [22].

Bioart

Bioart is a part of science art, represented by very heterogeneous types (forms) of activities, that makes difficult its analysis. Many actors involved in institutionalising bioart try to outline this field on the basis of their own practices, however it has been difficult to reach consensus on terminologies and subject boundaries [4]. The umbrella of the term «bioart» unites various practices (activities) dealt with different forms of living materials. The forms of these practices have also their specific names, like microbial, or bacterial art, transgenic art, tissue culture, etc. These practices can be divided at least in *two major segments of bioart*:

- microbial art as a part of bioart, where scientists and artists use a wide variety of taxa (bacteria, fungi, and protists) and different techniques to express qualities of bacterial cultures or colonies by creating images on agar substrate in petri dishes (agar art), when agar jelly is used as canvas. Bacterial art projects are aimed to change public attitude toward bacteria and invisible part of the living world in general;

- bioart as a derivative from new emerging sciences and technologies (DNA technology, molecular and synthetic biology, genomics, xenotransplantation, etc.) which can be used for producing new functions in living systems by modifying biomolecules and cells («transgenic art»), designing artificial cells (SynBio), creating unique living beings («scientific chimeras»).

Microbial art presents a collection of art by scientists and artists from around the world, and using a wide variety of taxa and different technique for expressing qualities of these materials [14]. Most often representatives of bacterial art use bacterial culture or colonies to create images (like «Ode to Autumn», created by Maria Eugenia Inda, a post-doctoral researcher at Cold Spring Harbor Labs in New York, American Society for Microbiology; fanciful patterns/ornaments that are actual colonies of tens of billions of individual microorganisms, created by Eshel Ben-Jacob, Tel Aviv University; bioluminescent paintings, created by members of the Center for Biofilm Engineering and the Montana

State University School of Art) on agar substrate in petri dish. This is why this type of bioart is also called agar art.

The British artist Anna Dumitriu in her project called «Communicating Bacteria» used colonies of genetically modified bacteria that change colors dependent on the behavior and interaction (communication) of bacteria. These characteristics of bacterial colonies are applied for coloring embroideries of antique whitework (white on white) and exhibited for audience.

The bacterial art projects are aimed to change public attitude toward bacteria. One of the goal of the mentioned above project «Communicating Bacteria» is to underline the importance of the public understanding of microbiology. Anna Dumitriu stressed that many businesses play on public fears in order to add value to their products (detergents), and newspapers and TV shows «fill our minds with images of bacteria as armies of tiny monsters ready to attack unless we buy some new hand wash or detergent». Instead in her project she discovers alternative forms of bacteria control based on interaction of bacterial colonies. The Communicating Bacteria Project combines bioart, historical textile techniques and 3D mapped video projections to explore new research currently being undertaken in the field of bacterial communication, to engage a wide audience in the field and increase debate and understanding of this potentially new form of infection control [3].

At the same time, microbial (bacterial or agar) art exhibited in the form of photographs or video images can be considered as a kind of visual art. It should be noticed that use of living materials (trees, bushes, herbs, flowers etc.) has a long history in culture. They are applied by landscape architects, gardeners, florists and designers for decoration parks, urban areas, courtyards, homes etc. In these cases, artists apply aesthetic featured (characteristics) of different plants (their color, form, texture, size etc.) mostly for decorative purposes. Traditional Flower Carpet in Brussels and the numerous flower festivals all over the world are examples of such arts.

In my opinion, both traditional flower art and microbial art belong to visual arts, but the differences are in materials used, forms of public perception, aesthetic value and in messages, addressed to audience. Traditional use of plants for decoration or flower festivals are aimed to

demonstrate both the intrinsic beauty of nature (natural materials, mostly higher plants) and skills and mastery of breeders, floral artists and designers. Such kind of performances and exhibition usually are of high aesthetic value which is also shared by spectators (audience) and generates positive emotions. In contrast, microbial art masterpieces present to the audience a part of invisible (living) world through photos and videos and aimed at broadening of public imagination about this world as well as about the very nature of it. Aesthetic and ethical value of such masterpieces is a matter of heated debates and controversial assessments.

I can finalize this part of the article with the following conclusions. NanoArt and Microbial art play the following roles in public perception of NESTs :

- Visualization of scientific data and research process;
- Illustration of different stages of research ;
- Education of students and broader public about invisible world of nanostructures and microorganisms;
- Popularization knowledge about NESTs
- Comments: these forms of arts provides comments to research and enabling technologies.

The ethical issues lie in the terms of safety in the process of creating art objects.

The *second segment of bioart* deals with drastic (cardinal) transformation of the basis (fundamentals) of life. In this sense, bioart is a derivative from new emerging sciences and technologies (NEST) which operates with genetic materials, living tissues, bacteria and organisms and can be used for producing new functions in living systems by modifying biomolecules and cells, or designing artificial cells. These practices are based on achievements of DNA technology, molecular and synthetic biology (SynBio), genomics, xenotransplantation, etc. Hundreds of artists around the world use different techniques of molecular biology, biotechnology and nanobiotechnology.

It is agreed upon that Eduardo Kac coined the term «bioart» («BioArt») in the end of 1990s especially for description of the processes of creation of new thrilling artworks. Eduardo Kac also introduces the term «transgenic art» to indicate new forms of art based on the use of genetic engineering techniques to transfer synthetic genes to an organism

or to transfer natural genetic material from one species into another, to create unique living beings. Both bioart and transgenic art might be described as a synthesis of art, science and technology and represent a part of science art.

Bioart is considered as an attempt, chance or opportunity to embody the human fantasy in creating chimeric creatures not only in human imagination, but also in reality and to show (to present) them to public eye. Chimeric creatures that embody the human fantasy (like «GFP-Bunny» and «Edunia» created by Eduardo Kac or «The Pig Wings Project» by Oron Catts and Ionat Zurr in cooperation with Guy Ben-Ary) are among the works of bioart.

It also demonstrates human abilities to change nature or even to improve it. In the Introduction to the book «Sings of Life: Bio Art and Beyond» (2007) Eduardo Kac refers to the writing of Jorge Luis Borges «Manual de zoología fantástica» (Handbook of Fantastic Zoology) first published in Mexico in 1957 and cites (quotes) the famous Argentinean writer, where he states that people's imagination could create «an endless variety of monsters» and to describe them in legends and literature, but, fortunately, «our monsters would be stillborn, thank God» [8]. In nature chimeras may appear as a result of chromosomal anomalies, but they have a very little chance of survival. Nevertheless, since 1980s, as Eduardo Kac notices, living chimeras (that is animals with cells from two beings) became a part of our reality thanks to advances in genetics and other fields of life science. The term «transgenic art» is proposed for denotation a new art form based on the use of genetic engineering techniques to transfer synthetic genes to an organism or to transfer natural genetic material from one species into another, to create fanciful living beings [10]. Bernard Andrieu proposes to call such creatures scientific chimeras [1].

Oron Catts and Ionat Zurr emphasize in the comments of their «The Pig Wings Project» that winged bodies (both animal and human) have been used in most cultures and throughout history [21]. As a rule, many fanciful winged creatures embodied either good/angelic (bird-wing) or evil/satanic (bat-wing) aspects of life. Bird wing has been associated with angels while and bat wing symbolized dark satanic forces. Oron Catts and Ionat Zurr in cooperation with Guy Ben-Ary and many

other researches in biomedical science have used tissue engineering and stem cell technologies in order to grow pig bone tissue in the shape of three sets of wings. It was presumed that living tissue engineered pig wings will be animated using living muscles. From this position, bio-art can be also considered as a transition from mystical to scientific chimeras.

Some representatives of bioart proclaim an ambition to increase biodiversity under conditions of loss of natural diversity of plants, fungi and animals and manifest human power to outmatch natural evolution. Eduardo Kac compares work of modern artists, who deal with living material, with the «work» of natural evolution: «In art, to work with bio-media is to manipulate life, and any kind of life manipulation is part of the global network known as evolution» [8]. This trend has been developing within transhumanism discourse and debates about nature and human enhancement. In a such way man takes on the role of God as a creator of living beings or natural evolution (new creationism). At the same time, many representatives of bioart emphasize on creative «co-operation» with nature and on great care about nature.

Despite the great diversity of projects united under the umbrella of bioart it is possible to identify some common traits. First of all, bioart is an *in vivo practice* and *life is a raw material* for BioArt. Consequently, bioart is a form of artistic activity that produces «living artworks» and creates a new reality that needs to be defined, analyzed and evaluated.

In order to understand bioart (and science art in general) this phenomenon should be considered in the context of art evolution in the XX century taking into account dynamic of relationships between science, technology and art. Stephen Wilson in the preface to his book «Information Arts: Intersections of Art, Science, and Technology» (2002) propose to consider science and technology as a part of the culture for analysis of interaction between science, technology and art. He believes that such approach can be seen as part of essential rapprochement between art, science and technology and as a clue to what art may look like in the twenty-first century. At the same time, it is crucially important to examine the role of science and technology in art development [26].

Stephen Wilson also emphasizes that investigation of convergence, interaction and interpenetration between art, science and technology will

help to understand the radical shift in the boundaries of «art» over the last century that makes difficult to achieve consensus on definitions of art, the nature of the aesthetic experience, the relative place of communication and expression, or criteria of evaluation. However, there is some agreement on these features: art is intentionally made or assembled by humans, and usually consists of intellectual, symbolic, and sensual components [26].

Bioart as a part of general process of cultural changes during XX century reflects some key tendencies that took place for a hundred years. The changes are rooted not only in gradual convergence between science, technologies and art (cinema, photography, media art etc.), but also presume a shifts of the cultural paradigm. For instance, Carol Becker notices the significant shift (bias) in the area of artistic quest (displacement interests) and theorization about them. During 1980s – 1990s artists and philosophers were focused on the topic of «the mining of the nuance of one's historical self, conceptualized in society, or what one is» [2]. The unprecedented development of science and technology and their rapid entry into all spheres of society displaced emphasis (accents) on the questions of the incorporation of otherness, recombination of the natural and the fabricated; combination of physical and the virtual; breakdown of distinctions between art and science [2].

These shifts can be illustrated by Eduardo Kac's project «Natural History of the Enigma», which was developed between 2003 and 2008 and first exhibited from April 17 to June 21, 2009 at the Weisman Art Museum, in Minneapolis. This project discovers the contiguity of life between different species and represents artist's reflection on this question. The central work in the «Natural History of the Enigma» series is a *plantimal*, a new life form created by the artist and called «Edunia». «Edunia» is a genetically engineered flower that has red veins on light pink petals. The red veins are result of expression of the artist's gene isolated and sequenced from his blood [9]. The living being called «Edunia» represents not only experimentations on genetic compatibility of different species, but also a new kind of «self» that is partially flower and partially human, which would never appear in natural condition. Construction of such creatures is possible only in the laboratory thanks

to advances in genetics and molecular biology. Moreover, Eduardo Kac states that care for this plant is also the concern for himself.

Communicative function of Science Art

Many representatives of science art, including nanoart and bioart, emphasize dialogic orientation of their activities. For instance, Eduardo Kac considers a dialogue as a core of his artistic projects. He states, that he has used each of his art pieces and performances to attract media attention and thereby to encourage public dialogue about the social issues of the topics raised in his projects.

Dialogue is deeply rooted in human culture and the history of philosophy. Generally, dialogue is defined as a conversation of two or more persons or as an exchange of ideas or opinions on a particular issue with a view to reaching truth. Dialogue is based on assumption that neither side has a full understanding or comprehension of truth of the subject. Consequently, no one side has a monopoly on the truth on the subject, but both need to seek further. Dialogue is the means of learning the new truth that both sides agreed on the subject and a two-way communication between persons who hold significantly differing views on a subject, with the purpose of learning more truth about the subject from the other [25]. Extrapolation this understanding of the dialogue on situation of relationships between science, technology and art allows us to speak about bioart as a dialogue.

Leonard Swidler, the founder and President of the Dialogue Institute, provides analysis of different approaches to understanding and definition of truth as a goal of a dialogue in the Western culture and stresses that our understanding of truth and reality has been undergoing a radical shift. In short, it has become «deabsolutized» or «relational,» that is, all statements about reality are now seen to be related to the historical context, praxis intentionality, perspective, etc. of the speaker, and in that sense no longer «absolute.» He clarifies its position as follows: «if my perception and description of the world is true only in a limited sense, that is, only as seen from my place in the world, then if I wish to expand my grasp of reality I need to learn from others what they know of reality

that they can perceive from their place in the world that I cannot see from mine. That, however, can happen only through dialogue» [25].

When we consider science art and bioart as a dialogue we have also to identify the parties of this dialogue (or dialogues) and answer the question what is this dialogue about.

For instance, from the brief analysis of the definitions of bioart it is follows that this dialogue is multi-dimensional, multilateral and multi-disciplinary one, because it relates to art, science, technology, media, law, education, religion and the society as a whole. The multilateralism and complexity of issues raised by bioart was, for instance, demonstrated by the posters with images of Eduardo Kac with his creature rabbit Alba (GFP Bunny), which already became an icon of the transgenic art. These posters were placed on the streets of Paris (December 3 and December 13, 2000). The goal of that action was not only to inform public about the achievements and capabilities of genetic engineering, but also to encourage people to think about the questions raised in the realms of ethics, art, science, religion, media, relationships between human and non-human species (family) and about human attitude toward nature.

While there is no single body of knowledge controls research in the area of bioart [4], it is extremely important to keep in mind that dialogue is continuous learning process for the sites participating in a dialogue.

Leonard Swidler defines the general goal of dialogue as an opportunity for each side to learn more about each other, and to change accordingly. At the same time dialogue is an opportunity to learn more about itself (or Self) [25], that is dialogue is a way to understand others and a form of self-understanding. From this point of view bioart is an attempt for better understanding of modern art, science, technology, and last but not least problems of the modern society. To paraphrase the statement that the dialogue partner becomes for us something of a mirror in which we perceive ourselves in ways we could not otherwise do [25], it possible to say that bioart is a mirror of science. In bioart science adapts the language of art and vice versa and artists cooperate with scientists. According to Eugene Thacker, bioart projects can do a great deal to contribute to the discourse on biotechnology. He underlines theoretical, pedagogical, political and institutional standpoints in this discourse.

From a theoretical standpoint, bioart creates certain contexts in which diverse provocative, controversial issues of our days can be raised [19]. Bioart is an integral (inseparable) part of these contexts. This is why particular (individual) bioart project should also be assessed within context in which it created and presented.

Nora S. Vaage proposes the term «contextualism» as the most adequate and preferable one for analysis and assessment of bioart projects including their moral and aesthetical values. Taking into account the fact that bioartists take widely different approaches, and their artworks generate different ethical issues, she believes, that a contextualist approach is the most productive perspective for bioart assessment, It means that «these artworks should be treated locally, each artwork considered separately for its specific ethical relevance. In other words, the particular artwork's artistic context, its geographical and historical situation, its relation to the methods used, as well as its political and societal dimensions, should be taken into account in the analysis» [23, 92].

Contextualism corresponds to multi-dimensional dialogic nature of bioart. Moreover, Eugene Thacker states that context in which bioart is seen is crucial and need to be problematized in order to avoid reduction bioart to the role of commentator of science for ordinary public or «tired narrative of recuperation of the avant-garde» [19]. Thus, science art and bioart not only create a medium for a dialogue between science, technology and society enabling public understanding of modern science and technology and for adequate assessment of public fears and hopes, but also designs a new (third) reality which not belongs entirely to the realms neither science or technology or art. This new reality is also a topic for discussions.

Conclusion

Summarizing the overview of the phenomenon of both science and art bioart I can conclude that bioart encourages communication on the number of issues, which conditionally can be divided at least into the following blocks (cluster).

First, science art and bioart represents a dialogue between art, science and technology or between art and techno-science (NESTs), aimed

at mutual adaptation of the means of cognition of reality, languages, forms and methods of communication with public and particular social groups. These result in rapprochement of the mentioned spheres of activities and in closer cooperation between scientists and artists.

Second, bioart urges the dialogue aimed at rethinking and re-definition of the phenomenon life, boundaries between natural and artificial. It also stimulates discussions about human responsibility for preservation of identity of life and about the status of bio-facts and bioartistic (living) artefacts. The need to define permitted limits of nature transformation by the means of NESTs and boundaries of human activities, interference of basis of life and manipulation of life (living forms) follows from this. Biosafety and biosecurity (biohacking; green-goo scenario; environmental impacts) are in the time-table of this dialogue. Here I did not consider the voice of religion in the dialogue about and within bioart because this voice forms a special dimension of rethinking of many ethical questions actualized by both NESTs and bioart.

In this article, I did not touch the question about the place of media in the development of bioart and its presentation in the public eye. Modern media not just transfer images from the spheres of techno-science or bioart laboratories to the public. They actively construct new realities and new forms of communication [6]. This is why media and bioart must be a topic of special detailed thorough analysis.

LITERATURE

1. *Andrieu B.* Embodying the Chimera: Biotechnology and Subjectivity // *Signs of Life Bio Art and Beyond*. Eduardo Cas (Ed.). – [Электрон.ресурс] Режим доступа: https://www.digitalartarchive.at/fileadmin/userupload/Virtualart/PDF/360_Signs_of_Life_-_Bio_Art_and_Beyond.PDF
2. *Becker C.* GFP Bunny // *Art Journal* (2000). – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.ekac.org/cbecker.html>
3. *Bioart and Bacteria – The Artwork of Anna Dumitriu.* – [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://annadumitriu.tumblr.com/Communicating-Bacteria>
4. *Boland, H.* Art from Synthetic Biology. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: http://westminsterresearch.wmin.ac.uk/12742/1/Howard_BO-LAND.pdf

5. **Converging Technologies for Improving Human Performance: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science / Ed. by: Mihail C. Roco and William Sims Bainbridge, National Science Foundation, 2003. – 482 p. (Web version. See ISBN 1-4020-1254-3 for archival print version.)**
6. **GLOBALE: Exo-Evolution. – [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://zkm.de/en/event/2015/10/globale-exo-evolution>**
7. **Grunwald A. Responsible Nanobiotechnology: Philosophy and Ethics. – Pan Stefford Publisher, 2012. – 383 p.**
8. **Kac E. Introduction. Art that Looks You in the Eye: Hybrids, Clones, Mutants, Synthetics, and Transgenics // Signs of Life Bio Art and Beyond. Eduardo Kac (Ed.). – [Электрон. ресурс] Режим доступа: [https://www.digitalartarchive.at/fileadmin/user_upload/Virtualart/PDF/360_Signs_of_Life_Bolland, H. Art from synthetic biology. Ibid. Bio Art and Beyond.PDF](https://www.digitalartarchive.at/fileadmin/user_upload/Virtualart/PDF/360_Signs_of_Life_Bolland,_H._Art_from_synthetic_biology.Ibid._Bio_Art_and_Beyond.PDF)**
9. **Kac E. Natural History of the Enigma. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.ekac.org/nat.hist.enig.html>**
10. **Kac E. Transgenic Art. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.ekac.org/transgenic.html>**
11. **Konig H., Frank L., Heil R. Science, Technology and the State: Implications for Governance of Synthetic Biology and Emerging Technologies // Technology Asseement and Policy Areas of Great Transition. – Prague, 2014. – P. 315 – 328.**
12. **Lente v.H., Coen C., Fleishner T., Konrsd K., Krabbenborg L., Milburn C., Thoreau F., Zulsdorf T. Expansion of Nanotechnology // Little to Little, 2012. – P. 59 – 63.**
13. **Long S., Ostman R. Using Treatre and Film to Engage the Public in Nanotechnology // Little to Little, 2012. – P. 59 – 63.**
14. **Microbial Art. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.microbialart.com/>**
15. **Nano Exhibition 2005-2010. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <https://isabellofgren.wordpress.com/curated-projects/nano/>**
16. **Orfescu Cris. THE NANOART 21 PROJECT. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <https://seadnetwork.wordpress.com/white-paper-abstracts/final-white-papers/the-nanoart-21-project/> Orfescu, C. «Nanoart – Nanodesign». Accessed 14 September 2016. <http://crisorfescu.com/>**
17. **Ruivenkamp M., Rip A. Entanglement of Imaging and Imagining of Nanotechnology // Nanoethics. – 2011. – Vol 5. – [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11569-011-0122-2>**

18. *Seifer F., Plows A.* Nano-Watch Campaigners in the UK and Germany: Anty-Biotech Spin-Offs as Rudiments of a Foretold Movement // *Innovations and Responsibility*, 2014. – P. p.73 – 86.
19. *Thacker E.* Open Source DNA and Bioinformatic Bodies // *Signs of Life Bio Art and Beyond*. Eduardo Кас (Ed.). – [Электрон.ресурс] Режим доступа: https://www.digitalartarchive.at/fileadmin/user_upload/Virtualart/PDF/360_Signs_of_Life_-_Bio_Art_and_Beyond.PDF
20. THE NANOART 21 PROJECT – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <https://seadnetwork.wordpress.com/white-paper-abstracts/final-white-papers/the-nanoart-21-project/>
21. The Pig Wings Project: Oron Catts & Ionat Zurr in Collaboration with Guy Ben-Ary. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.tca.uwa.edu.au/pig/pig.html>
22. The UCLA Art|Sci Center. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://artsci.ucla.edu/about>
23. *Vaage N.S.* What Ethics for Bioart? // *NanoEthics*. – 2016. – Vol.10. – Issue 1. – P. 87 – 104.
24. *Victoria Vesna & Jim Gimzewski*: Blue Morph. – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://www.harvestworks.org/victoria-vesna-jim-gimzewski-blue-morph/>
25. What Is Dialogue? – [Электрон.ресурс] Режим доступа: <http://dialogueinstitute.org/what-is-dialogue/>
26. *son S.* Information Arts: Intersections of Art, Science, and Technology (2002). [Электрон.ресурс] Режим доступа: https://monoskop.org/images/3/33/Wilson_Stephen_Information_Arts_Intersections_of_Art_Science_and_Technology.pdf

Tetiana Gardashuk. Converging Technologies and Science Art.

Article is considers science art as a modern form of self-presentation of new and emerging science and technologies (NESTs) which are derivate from converging technologies, in professional and business circles, for policy and decision makers, as well as for a broader community through media, exhibitions and performances. Since the last decade of the XX century, the greater impact of NESTs on arts takes place. In its turn, modern art is also very sensitive to achievements in science and technology and it is looking for new forms of expressions of artistic ideas and rethinking challenges of NESTs. Now we are witnessing steady rapprochement between science, technology and art. Science art is one of the results of such rapprochement (or approximation) and is a derivate from the convergence of art, science and technology. Science art is a complex,

multi-faced phenomenon, which includes Information Art, NanoArt, High-tech Art, BioArt, Transgenic Art, etc. There are no strict boundaries between mentioned forms of arts because many of them have not fixed scopes and the areas of mutual overlapping vary depending on the concept and content of particular artistic project. This significantly complicates the analysis of science art and its components.

Special attention is payed to nanoart and bioart in the article.

Nanoart represents a new art discipline at the art-science-technology intersections. It is based on nanotechnology as a leading direction of modern science and technology, which inspires great expectations and hopes for solutions many problems in different domains of human life now and in the future. There are at least *three approaches* to the project designation aimed at education and raising public understanding of nanotechnology as a part of NESTs: 1) to show nanoscale or to make invisible world visible and to present nano in increasing scale; 2) «to put people» inside of nanoworld; 3) to tell people about nano.

The umbrella of the term «bioart» unites various practices (activities) dealt with different forms of living materials. The forms of these practices have also their specific names, like microbial or bacterial art, transgenic art, tissue culture, etc. These practices can be divided at least two major segments of bioart: 1) microbial art as a part of bioart, where scientists and artists use a wide variety of taxa (bacteria, fungi, and protists) and different techniques to express qualities of bacterial cultures or colonies by creating images on agar substrate in petri dishes (agar art), when agar jelly is used as canvas. Bacterial art projects are aimed to change public attitude toward bacteria and invisible part of the living world in general; 2) bioart as a derivative from new emerging sciences and technologies (DNA technology, molecular and synthetic biology, genomics, xenotransplantation, etc.) which can be used for producing new functions in living systems by modifying biomolecules and cells («transgenic art»), designing artificial cells (SynBio), creating unique living beings («scientific chimeras»).

Bioart is an *in vivo* practice which produces «living artworks» and creates a new reality; represents a dialogue between art, science and technology. It urges a broad public dialogue aimed at rethinking of the phenomenon of life, boundaries between natural and artificial and limits of human manipulation with fundamentals of life.

Key words: converging technologies, science art, nanoart, bioart, art-science-technology intersections (rapprochement), living artworks, dialogue.

Тетяна Гардашук. Конвергентні технології та наукове мистецтво.

В статті розглядається наукове мистецтво як сучасна форма самопрезентації новітніх та емерджентних технологій (NESTs), які є похідною від конвергентних технологій, в професійних та бізнесових колах, для політиків і урядовців, а також для ширшого загалу через медіа, виставки та перформанси. Починаючи з останньої декади ХХ ст. спостерігається значний вплив NESTs на мистецтво. Своєю чергою, сучасне мистецтво також виявляє надзвичайну чутливість до нових форм вираження мистецьких ідей та переосмислення викликів з боку NESTs. Сьогодні ми є свідками сталого зближення між наукою, технологіями та мистецтвом. Наукове мистецтво є одним із результатів такого зближення і похідною конвергенції між мистецтвом, наукою і технологіями. Наукове мистецтво – це складне, багатогранне явище, яке охоплює інформаційне мистецтво, наномистецтво, High-tech мистецтво, біомистецтво, трансгенне мистецтво тощо. Не існує чітких меж між цими формами мистецтва, оскільки вони самі не мають чітко окреслених кордонів, а сфери взаємного перетину змінюються, залежно від концепції та змісту конкретного мистецького проекту. Ця обставина значною мірою ускладнює аналіз наукового мистецтва та його складових. Особлива увага в статті звертається на наноарт (наномистецтво) та біоарт (біомистецтво).

Наномистецтво репрезентує нову мистецьку дисципліну на перетині мистецтва, науки та технологій. Воно спирається на нанотехнології, які є провідним напрямом сучасної науки й технологій, що породжують значні очікування та сподівання на розв'язання багатьох проблем людського життя тепер і в майбутньому. Можна виділити принаймні три підходи до розробки проектів, спрямованих на просвіту та підвищення суспільного розуміння нанотехнологій в як частини NESTs: 1) показати наномасштаб або зробити невидимий світ видимим та представити нано в збільшеному розмірі; 2) «помістити людей» всередину наносвіту; 3) розповісти людям про наносвіт.

Загальний термін «біомистецтво» об'єднує різноманітні практики (види діяльності), що мають справу з різними формами живих матеріалів. Ці практики також мають свої специфічні назви, як от: мікробне, або бактеріальне мистецтво, трансгенне мистецтво, культура тканин тощо. Такі практики можна розділити принаймні на два основних сегменти: 1) мікробне мистецтво, як частина біомистецтва, де вчені та мистці використовують широкий діапазон таксонів (бактерії, гриби, протисти) та різноманітні техніки, щоб показати властивості бактеріальних культур чи колоній на агарному субстраті в чашці Петрі (агарне мистецтво), коли агар

використовують в якості полотна. Проекти бактеріального мистецтва мають на меті змінити людське ставлення до бактерій на невидимій частині світу загалом; 2) біомистецтво як похідна від новітніх та емерджентних технологій (ДНК-технологій, молекулярної та синтетичної біології, геноміки, ксенотрансплантології тощо), які можуть використовуватися для створення нових функцій живих систем шляхом модифікації біомолекул і клітин (трансгенне мистецтво), конструювання живих клітин (Суп-Віо), створення унікальних живих істот («наукові химери»).

Біомистецтво – це практика *in vivo*, яка продукує «живі витвори мистецтва», та творить нову реальність; репрезентує діалог між мистецтвом, наукою і технологіями. Біомистецтво також стимулює широкий публічний діалог, спрямований на переосмислення феномена життя, кордонів між природним і штучним та меж втручання людини в основи життя.

Ключові слова: конвергентні технології, наукове мистецтво, наномистецтво, біомистецтво, перетини (зближення) між мистецтвом, наукою і технологіями, живі витвори мистецтва, діалог.

Татьяна Гардашук. Конвергентные технологии и научное искусство.

В статье рассматривается научное искусство как современная форма саморепрезентации новейших и эмерджентных технологий (NESTs), являющихся производной от конвергентных технологий, в профессиональных и бизнес кругах, для политиков и управленцев, а также для широких кругов общественности через медиа, выставки, перформансы. Начиная с последней декады XX ст. наблюдается существенное влияние NESTs на искусство. В свою очередь, современное искусство также проявляет чрезвычайную чувствительность к новым формам выражения идей искусства и переосмысления вызовов со стороны NESTs. Сегодня мы являемся свидетелями устойчивого сближения между наукой, технологиями и искусством. Научное искусство является одним из результатов такого сближения и производной конвергенции между искусством, наукой и технологиями. Научное искусство – это сложное, многогранное явление, охватывающее информационное искусство, наноискусство, High-tech искусство, биоискусство, трансгенное искусство и пр. Не существует четких границ между этими формами искусства, поскольку они сами не имеют строго определенных границ, а сферы их взаимного пересечения изменяются в зависимости от концепции и содержания конкретного проекта. Это обстоятельство в значительной степени усложняет анализ научного искусства и его составляющих. Особое внимание в статье обращается на наноарт (наноискусство) и биоарт (биоискусство).

Наноискусство репрезентирует новую дисциплину в области искусства на пересечении искусства, науки и технологий. Оно опирается на нанотехнологии, являющиеся передовым направлением современной науки и технологий и порождающее существенные ожидания и надежды на решение многих проблем человеческой жизни теперь и в будущем. Можно выделить, по крайней мере, три подхода к разработке проектов, направлены на просвещение и повышение общественного понимания нанотехнологий как части NESTs: 1) показать наномасштаб или сделать невидимый мир видимым и представить нано в увеличенном размере; 2) «поместить людей» внутрь наномира; 3) рассказать людям о наномире.

Общий термин «биоискусство» объединяет различные практики (виды деятельности), связанные с различными формами живых материалов. Эти практики также имеют свои специфические названия, а именно: микробное, или бактериальное искусство, трансгенное искусство, культура тканей и пр. Данные практики можно разделить, по крайней мере, на два основных сегмента: 1) микробное искусство как часть биоискусства, где ученые и художники используют широкий диапазон таксонов (бактерии, грибы, протисты) и разнообразные техники для того, чтобы показать свойства бактериальных культур или колоний на аграрном субстрате чашки Петри (аграрное искусство), когда агар используется в качестве полотна. Проекты бактериального искусства направлены на то, чтобы изменить отношение людей к бактериям и невидимой части мира в целом; 2) биоискусство как производная от новейших и эмерджентных технологий (ДНК-технологии, молекулярной и синтетической биологии, геномики, ксенотрансплантологии и пр.), которые можно использовать для создания новых функций живых систем путем модификации биомолекул и клеток (трансгенное искусство), конструирования живых клеток (SynBio), создания уникальных живых существ («научные химеры»).

Биоискусство – это практика *in vivo*, продуцирующая «живые произведения искусства» и создающая новую реальность; репрезентирует диалог между искусством, наукой и технологиями. Биоискусство также стимулирует широкий публичный диалог, направленны на переосмысление феномена жизни, границ между природным и искусственным и пределов человеческого вмешательства в основания жизни.

Ключевые слова: конвергентные технологии, научное искусство, наноискусство, биоискусство, пересечение (сближение) искусства, науки и технологий, живые произведения искусства, диалог.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ФІЛОСОФІЇ БІОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ В ІНСТИТУТІ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ

В Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України відділ філософських проблем природознавства був одним із провідних. Його проблематика розроблялася у двох базових напрямках: філософські проблеми фізики та математики та філософські проблеми біології та екології.

Традиційно в епіцентрі проблемного поля відділу поставали філософські та методологічні проблеми, що породжуються історичним поступом природознавства, екологічними викликами епохи, їхньою взаємодією з гуманітарними науками, а також проблеми оновлення наукового дискурсу, інформаційного суспільства, лінгвістичного повороту філософії, постмодерністського стану науки, формування наукомістського майбутнього постіндустріального соціуму, долі людини в добу супертехнологій тощо.

Багатовекторні трансформації природознавчого комплексу наук кардинально змінювали не тільки тематику філософії природознавства, а й навіть мотивацію її актуальності. Так у 50-ті роки, коли наука в її нестримному розвитку, сприймалася як «велика надія» цивілізації, актуальність філософії наукового світоосягнення, її вищий сенс, мета та призначення однозначно зв'язувались зі спроможністю цієї галузі сприяти вслякому прискоренню НТП. Згодом, коли стало ясно, до яких глобальних негативних наслідків веде неконтрольоване прискорення НТП, актуальність філософії природознавства мотивується суттєво інакше. Сьогодні не тільки філософи, а й природознавці, вимушені визнати, що наука, її грандіозні досягнення відіграють у глобальній еволюції планетарної цивілізації амбівалентну роль. Нестримний поступ природознавства як синергетичного симбіозу «Експеримент – Теорія – Комп'ютинг», з одного боку, розширює і зміцнює науково-технологічні можливості людства. З іншого боку, саме цей поступ приховує в собі такі глобальні

загрози людському буттю, як екологічний колапс, технологічна сингулярність, анігіляція адронної матерії та багато іншого.

У відділі філософських проблем природознавства був започаткований і успішно розвивався такий важливий напрямок досліджень як філософські проблеми біології та екології. В різний час в дослідницькій групі з філософських питань біології та екології працювали: Н.П. Депенчук, М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко, Ф.М. Канак, Т.В. Гардашук, Н.В. Кивенко, Д.А. Микитенко, С.І. Грабовський, К.Є. Зарубіцький, Д.В. Грузін.

Біологія, як фундаментальний напрямок сучасного природознавства, є надзвичайно цікавим й продуктивним об'єктом для філософського методолого-світоглядного аналізу. Надзвичайно широкий діапазон дослідження: від біосферного рівня організації живого до субмолекулярного і навіть субатомного. Неперехідне світоглядне значення її проблем зумовлюють ситуацію, коли біологічні концепції все більше починають впливати на формування «ідейного клімату» сучасної науки, відбувається «інверсія» біологічного матеріалу на найвищі рівні загальнонаукової та філософської рефлексії.

Як дослідження живого біологія із самого початку мала справу із нелінійними системами, побудованими зовсім інакше, ніж сумативні лінійні системи, де виконується принцип суперпозиції, із системами цілісними, де кожний окремих ефект є опосередкованим цілісністю організму, популяції, біосфери, а результируючий ефект не може бути представленим як сума ефектів, що викликаються кожним впливом окремо, оскільки кожний із них визначається цілим. Кожний фрагмент живого робить постійний вибір одного з варіантів майбутнього за допомогою флуктуацій та за умови поєднання необхідності та випадковості. Новий статус біології потребує філософського аналізу.

Унікальна роль біології в сучасній структурі наукового знання полягає в тому, що вона дуже близька нашим особистим і суспільним інтересам, самій структурі й діяльності наших тіл, щоб бути настільки ж вільною від наших людських пристрастей і впливу суспільних норм, наскільки були вільними фізика та хімія навіть у більш ранній час. «Біолог ближче підходить до звичайного і барвистого для нас світу явищ, охоплюючої нас живої природи, нероздільну частину якої ми представляємо. Досліджувана біологічними

науками жива природа ближче до наших чуттєвих уявлень, ніж більш відокремлена, інше її відбиття, яке подається біогеохімією» [1]. У світоглядному та методологічному аспектах сучасна біологія все більше наближається до етичних, політичних, аксіологічних, навіть естетичних проблем соціогуманітарії. Властивість життя підніматися до чогось більшого, ніж воно є у фізіологічному аспекті спонукає до висновку, що його не можна розглядати як пересічну підсистему соціуму, поряд з економікою або формами державного правління. Крім того, на думку німецького дослідника Г. Фоллмера, біологічна еволюція не закінчується там, де починається культурна еволюція. У процесі розвитку людини біологічні та культурні чинники завжди були явно чи опосередковано корелятивними і продовжують взаємодіяти. Тому біологію вважають своєрідним «містком» між природничо-науковим знанням та соціогуманітарним. «Біологія стає найважливішою галуззю людських знань, оскільки її відкриття визначають і *направленість, і темпи, і розмах* соціально-економічного розвитку суспільства, впливають на розвиток моралі, права, релігії, філософії і інших явищ культури суспільства і людини» [2]. Саме тому, як свідчить актуальне на сьогодні міркування, – ХХІ століття має бути віком біології.

Суттєво посилюється роль біології у вирішенні глобальних проблем сучасності. Методологічний апарат біології одночасно включає в себе методи рафіновано раціональні й такі натурфілософські конструкції як віталізм, телеологія, фінальні причини тощо. Біологія є вузлом перетину природознавства і соціогуманітарії й тому відіграє надзвичайно важливу роль в інтеграції їх здобутків, що становить головну задачу сучасної філософії науки. В біологічному дослідженні йдеться про життя, що є теж соціоприродним феноменом, і ігнорування соціальним чи природним тут буде означати втрату предмета дослідження або, в кращому випадку, його усічене, фрагментарне бачення. Тому осмислення інтегративної ролі феномену життя сучасному науковому пошуку видається проблемою надзвичайно актуальною.

Засновником дослідження філософських проблем біології у відділі була доктор філософських наук, професор Н.П. Депенчук, відомий в Україні фахівець з означеної проблематики. Загалом цей напрямок фактично бере початок з її праць: *Депенчук Н. П. «Сим-*

метрия і асиметрія в живій природі» (Київ, 1963) У роботі узагальнені основні закономірності живої природи, які відбиваються такими природознавчими термінами як «симетрія – асиметрія». Показано, що означені поняття являються конкретизацією суперечності руху (усталеності та мінливості) і виявляють себе як у структурі, так і у способі життєдіяльності органічних об'єктів. Сучасне природознавство розширює межі цих понять, демонструє їх корелятивний характер і застосованість до осмислення специфіки різних рівнів розвитку матеріального світу. Поняття симетрії та асиметрії включають відношення ізотропності – анізотрофності, демонструють однорідність і неоднорідність властивостей і тенденцій розвитку як органічного, так і неорганічного світу.

Особливе місце в дослідженнях сектору з філософських питань біології посідає висвітлення специфіки сучасного етапу розвитку біологічної науки, її статусу, місця та ролі в природознавстві, характеристика тенденцій і форм теоретизації біології, взаємодії методів з методами інших природничих наук. Зокрема у монографії Н.П. Депенчук «Матеріалістическая диалектика и методы биологического исследования» (Київ, 1973) здійснене систематичне дослідження передумов і підвалин теоретизації біологічної науки, показана взаємодія біології з науками фізико-математичного комплексу. Проаналізовані головні тенденції розвитку сучасної біологічної науки у зв'язку з процесом її теоретизації. Увага акцентується на таких питаннях як філософські підвалини та передумови теоретизації біологічного дослідження та кооперації біології з корпусом фізико-математичних наук. Показано, що сам процес теоретизації біології має яскраво виражений синтетичний характер. Крім того, до творчого спадку Н.П. Депенчук належать численні розділи в колективних монографіях та наукових збірниках: «Целостность и биология» (Київ, 1968), «Методологические вопросы современной биологии» (Київ, 1970), «НТР и современное естествознание». (Київ, 1978), «Ф.Энгельс и теоретическое естествознание» (Київ, 1979), «Гносеологический анализ структуры естественнонаучного знания» (Київ, 1981), «Мировоззрение и естественнонаучное познание» (Київ, 1983), «Актуальные методологические вопросы современной науки» (Київ, 1983), «Методологические аспекты погра-

нических проблем естествознания» (Київ, 1984), «Материалистическая диалектика и взаимодействие наук» (Київ, 1985); «Методологические аспекты эволюционного учения» (Київ, 1986, «Интегративная функция экологии в современной науке» (Київ, 1987); «НТП и биология» (Київ, 1988), «Интегративные процессы в биологии и экологии» (Київ, 1989), «Методологические аспекты исследования антропогенеза» (Київ, 1991), «Биология и практика: методологические и мировоззренческие аспекты» (Київ, 1992).

Дослідження методологічного аспекту проблеми відображення в органічному світі було проведене в монографії Н.В. Кивенко «Отражение и его роль в организации живых систем». В ній, зокрема, зазначалося, що в процесі еволюції живих систем відбувається й процес вдосконалення форм відображення. Останнє кваліфікується як механізм, за допомогою якого органічні системи адаптуються до умов природного середовища шляхом відтворення просторово-часових його параметрів в структурних особливостях органічного світу.

Цикл робіт був присвячений аналізу місця окремих дисциплін біологічного профілю в сучасній системі наук. Так в монографії Д.А. Микитенко «Взаимодействие генетики с другими науками» був проаналізований революціонізуючий вплив генетики на розвиток інших галузей біологічного дослідження, зокрема на цитологію та еволюційну теорію. Аргументується положення, що витоки епістемологічного потенціалу генетики полягають в тому, що вона перетворюється в точну науку, завдяки чому вносить в розвиток інших біологічних напрямків точність і послідовність, що є властивими для експериментально-математичних засобів пізнання. В монографії Т.В. Гардашук «Этология в системе наук» вперше у вітчизняній літературі та на пострадянському просторі загалом була досліджена особливість становлення і розвитку етології – науки про поведінку тварин. Було показано, що розвиток сучасної етології здійснюється в напрямку підсилення зв'язків з іншими біологічними дисциплінами. Внаслідок цього виникає ціла система пограничних напрямків, що досліджують поведінку в усій її складності та багатоманітності проявів. Визначені світоглядні та методологічні орієнтири, котрі дозволяють окреслити сферу компетенції етології в дослідженні поведінки людини.

Дослідженню основних сфер та форм реалізації принципу еволюціонізму присвячена монографія В.С. Крисаченка «Философский анализ эволюционизма». Проаналізовано саме поняття «еволоції», його сутнісні виміри та історичні трансформації, розроблено типологію основних підходів до визначення еволюційного процесу. Здійснено філософський аналіз особливостей обґрунтування теоретичного знання в різних еволюційних концепціях: автогенезі, ендегенезі, селектогенезі. Показано альтернативність засобів обґрунтування ідеї розвитку в рамках синтетичної теорії еволюції та в концепції «творчого дарвінізму» (лисєнківщини). Розкрито самодостатність еволюціонізму як системи та його структуру, виокремлено базову сітку синтетичних категорій еволюціонізму. Зроблено спробу простежити можливі шляхи та напрямки розвитку еволюціонізму.

Широке коло проблем, що впливають із статусу біологічного знання, його ролі у формуванні сучасних наукових та соціальних реалій досліджено в публікаціях: «НТП і біологія», «Гуманистические аспекты биологического познания», «Биология и практика: методологические и мировоззренческие аспекты», «Природо-користування: методологічні і соціальні проблеми оптимізації». В них зокрема зазначається, що посилення ролі біології в сучасному світі стимулюється як ендегенними (внутрішніми), так і екзогенними (зовнішніми) екологічними, економічними, соціально-структурними чинниками. Значна увага була приділена світоглядним аспектам біологічного дослідження. Пов'язуючи між собою знання про природу і знання про суспільство, біологія завжди була ареною боротьби різних ідей, методологічних та ідеологічних суперечок. Привабливість та ілюстративність біологічного матеріалу роблять його невичерпним джерелом всіляких аналогій та екстраполяцій (іноді некоректних) при аналізі явищ та процесів як неорганічної природи, так і суспільного життя. В результаті цього виникають відомі феномени «біологізаторства», котрі є властивими як для інтерпретації явищ неорганічної природи, так і соціуму.

З 1973 року у відділі активно почала розроблятися актуальна проблематика з філософських проблем сучасної екології, у зв'язку з чим відділ почав називатися філософських проблем природознавства та екології. Значна увага приділяється дослідженню філософсько-методологічних аспектів розвитку екологічного знання, про-

цесів інтеграції та диференціації, що відбуваються в царині екології, взаємозв'язків екології з іншими науковими галузями, вплив її проблем на стиль мислення нашого сучасника.

В монографії *М.М. Кисельова «Объект экологии и его эволюция. Философско-методологический аспект»* досліджується філософсько-методологічний аспект розвитку сучасного екологічного знання. Аналізується еволюція фундаментальної екологічної опозиції «організм – середовище» від його витоків до відношення «людина – природа», що, в свою чергу, зумовлює перетворення цієї конкретної в недалекому минулому, галузі у комплексний напрямок дослідження, у вирішенні проблем якого бере активну участь широке коло науковців, як природничого, так і соціально-гуманітарного профілю. Прогресуюче погіршення екологічної ситуації у світі розглядається як один з доказів некоректності об'єктивістські зорієнтованого природознавства та технократично обмеженого природокористування. Тому певні сподівання покладаються на біологічні науки, котрі здатні забезпечити адекватне пізнання живого і створити ґносеологічні засади для збереження природи і переходу до раціонального природокористування.

В монографії *Н.П. Депенчук та В.С. Крисаченко «Экология и теория эволюции»* на значному історико-науковому матеріалі висвітлені основні етапи розвитку екології та еволюційної теорії, їх взаємовплив. Розкрито функціонування та евристичні можливості еколого-еволюційного підходу в біології, а також зроблено спробу виокремити основні риси «екологізації» сучасної науки.

Світоглядна значимість сучасних екологічних досліджень була розглянута в монографії *М.М. Кисельова «Мировоззрение и экология»*. Головною метою дослідження є систематичний аналіз різнопланових впливів екологічних ідей на формування головних світоглядних орієнтацій нашого сучасника а також на формування «інтелектуального клімату» епохи та зворотного впливу екологічно орієнтованого світогляду на усі без винятку сфери матеріальної та духовної діяльності людини. Робиться спроба осмислити й показати органічний зв'язок континууму взаємин людини та природи з проблемою природи самої людини. Оскільки екологія пов'язує в єдиний вузол багатоманітні аспекти людської свідомості та практичної

діяльності, в роботі простежуються форми взаємовпливу екології та культурології, розглядається специфіка та шляхи вдосконалення екологічної освіти та екологічного виховання.

Різноманітні аспекти взаємодії етносів з їхнім природним довкіллям досліджуються в роботі *«Природа і етнос»* (Київ, 1994). Зокрема взаємозв'язок процесів етногенезу та екогенезу, збереження цілісності еколого-етнічного середовища, соціальні та філософські виміри життєдіяльності людини за екстремальних екологічних умов, колізії співвідношення моралі та техніки, де вирішується проблема поєднання світу людини з певною нормативністю (заданістю) зовнішнього природного оточення.

Актуальні методологічні аспекти взаємодії природоохоронного та соціогуманітарного компонентів знання аналізуються в монографії *М.М. Кисельова, В.С. Крисаченка, Т.В. Гардашук «Методологія екологічного синтезу»*. Обґрунтовується необхідність переосмислення ролі природного чинника в житті людини та суспільства. Робиться спроба радикальної корекції змісту понять «природа» та «людина» в контексті їх співвідношення. Показується, що екологія стає валивим «епістемологічним» чинником, що сприяє розвитку нових когнітивних та світоглядних орієнтацій, формуванню нового типу науки, здатного з окремих фрагментів знання про природу та про суспільство, відтворити цілісну наукову картину світу, спираючись на яку стало б можливим ефективно вирішувати так звані глобальні проблеми сучасності. Значна увага приділяється осмисленню гуманістичного змісту сучасних екологічних ідей. Показується причетність екологічної проблематики до сучасних уявлень про гуманізм, домінуючою ознакою яких є загальнолюдська турбота про стан природного довкілля. В процесі переосмислення духовних якостей людини, що відбувається під впливом екологічної ситуації, на перший план виходять такі складові феномену людської духовності як відповідальність, мудрість, зваженість, співчуття, здатність розуміти та оцінювати кожний фрагмент довкілля. Значна увага приділена дослідженню концепції збалансованого розвитку як одної із спроб узгодити соціально-економічні стратегії розвитку людства із законами еволюції біосфери, окреслені природні та людські виміри збалансованого розвитку.

Систематичний виклад теорії біосфери та місця в ній людини був здійснений в роботі *В.С. Крисаченка «Людина і біосфера: основи біологічної антропології»*. У роботі з'ясовуються механізми функціонування системи «людина-біосфера», розкриваються екологічні обставини та наслідки процесу антропогенезу, особливості диференціації людства на раси, адаптивні типи та культурні спільноти. У цьому зв'язку обґрунтована концепція та простежено механізм перетворення людиною біосфери у власну екологічну нішу. Доводиться, що життєвість людства залежить від його здатності досягнути закони розвитку і функціонування біосфери, жити згідно з ними.

У 2000 році була опублікована праця *М.М. Кисельова та Ф.М. Канака «Національне буття серед екологічних реалій»* у якій було розглянуто низку актуальних проблем, пов'язаних із впливом екологічних ідей на формування засадничих світоглядних орієнтацій нашого сучасника, на становлення новітніх стандартів наукового пошуку, на характер соціально-політичних процесів, що мають місце у світі й особливо в Україні. У зв'язку з цим проаналізовано можливості впливу екології на зміну (трансформацію чи реформацію) нинішнього способу життя людей. В монографії здійснено спробу виявити суть реальних екологічних чинників та їхню роль в національному відродженні України. Досліджуються традиції природокористування та їх закріплення в національній культурі, шляхи та можливості модернізації екофільних національних традицій за сучасних умов. Виходячи їх соціоприродних колізій сучасного українського світу, досліджено стан реалізації головних соціальних функцій екології в реальній практиці державного будівництва на теренах України. Запропоновано конкретні методологічні засоби узгодження ефективної соціально-економічної та екологічної політики в Україні в перехідний період.

Цього ж року побачила світ праця *Т.В. Гардаишук «Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст»* (Київ, 2000), в якій аналізуються особливості сучасної екологічної політики в контексті концепції збалансованого (сталого) розвитку, а також досліджуються можливі підходи до критеріїв екологічно збалансованого розвитку, суперечності концепції та труднощі практичного впровадження політичних рішень в сфері охорони довкілля. Значну увагу приділено аналізу

екологічного руху як чинника сучасної екологічної політики та провідних тенденцій сучасного екологічного руху та його суспільного статусу.

У колективній монографії *«Концептуальні виміри екологічної свідомості»* (Київ, 2003) досліджується феномен екологічної свідомості у широкому діапазоні його теоретичних і практичних виявів, а також особливостей його генези та формування. Проводиться аналіз дійсного і належного в системі екологічної освіти та екологічного виховання. Аналізуються недоліки вітчизняної системи освіти, в якій, на думку фахівців, людина прописана по «залишковому принципу», а випускник навчального закладу вносить лише фрагментальні знання про природу. Тому акцент робиться на необхідності формування методології «живого знання», здатного від абстрактних істин до їх асиміляції та «переживання». Досліджується феномен екологічної етики як важливої складової екологічної свідомості.

В монографії *Т.В. Гардашук «Концептуальні параметри екологізму»* (Київ, 2005) екологізм визначається як сучасна цілісна ідейно-світоглядна стратегія, спрямована на оптимізацію відносин у координатах «людина-природа» та «суспільство-довкілля», що інтегрує природоцентричну систему цінностей, гуманістичний тип культури та етично зорієнтовану практику. Світоглядні засади екологізму обґрунтовуються науковими (екологічними) знаннями, історичним досвідом, включно з міфологією, традиціями, мудрістю тощо та системою природоцентричних цінностей, а ідеологія екологізму спрямована на зміну стереотипів індивідуальної та колективної поведінки, суспільно-економічного та політичного устрою на засадах нової екологічної парадигми.

Дослідницька група з філософських проблем біології та екології поступово розширює свою проблематику у соціогуманітарному напрямку. В результаті чого опублікована низка колективних монографій:

«Екологічні виміри глобалізації» (Київ, 2006), присвячена дослідженню екологічних проблем в контексті глобалізації світу. Увага акцентується на виявленні й усвідомленні ролі екологічної складової у комплексі головних чинників розвитку світової цивілізації, визначенні головних тенденцій її динаміки у майбутньому. У зв'язку з цим розглядаються особливості інкорпорування екологічних знань у сферу глобалістики та геополітики; співвідношення

локального та глобального в сучасному екологізмі; глобальна екоетична криза та можливі шляхи її подолання; специфіка екологічних ризиків та тенденції розвитку біотехнологій; роль екологічної освіти у вирішенні глобальних проблем сучасності;

«Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси» (Київ, 2009). Монографія присвячена дослідженню соціоприродних систем, генези та розвитку соціоприродного підходу до актуальних проблем сучасності. Акцент робиться на виявленні новітніх тенденцій гуманізації та гуманітаризації сучасного наукового знання: впливу гуманітарно-екологічних ідей на світоглядно-методологічну реконструкцію науки; виявлення шляхів та засобів врахування специфіки соціоприродних систем у сферах антропології, економіки, політики, урбаністики, культури та освіти. Робиться висновок, що досвід вивчення соціоприродних систем, принципу соціоприродності «світу людини» є необхідною передумовою подолання фрагментарності наукового та філософського знання, осмислення можливостей взаємовпливу філософії і науки на формування нових норм, установок та ідеалів культури;

«Етика науки: виклики сучасності» (2014). У монографії подається системний аналіз складних процесів взаємодії етичних та наукових концептів в історичному аспекті і стану цієї взаємодії в сучасному науковому пізнанні. Робиться спроба виявити витoki і сутність процесу вклучення етико-аксіологічних сенсів у предметне поле наук про природу. Особлива увага приділена актуальним проблемам еволюції взаємодії природничих та соціогуманітарних наук; розглянуто континуум проблем взаємовідношення «наука – класична етика – назка нових етик (передусім екологічна етика та біологічна етика)»; роль гуманітарної експертизи у сучасному суспільстві; етичний аспект розвитку генної інженерії; залежність рівня моральної свідомості представників науки від соціокультурного тла сучасного суспільства. Ціннісна нейтральність науки вже не є безсумнівним положенням. Наукова діяльність стає морально орієнтованою і визначається певним вибором стратегії, відмінної від тої, що домінувала в класичний період. Наука, як і будь-який вид людської діяльності, в принципі не може не орієнтуватися на певну систему цінностей. Проблема поєднання наукового і етичного в наш час набуває безпреце-

дентної актуальності, але продовжує бути проблемною. І до сьогодні в наукових та білянаукових колах зберігається традиційне переконання про їх принципову відмінність. Дійсно, *Homo faber* та *homo sapiens* із величезними труднощами перетворюються в *homo moralis*. Стає очевидним, що до правлячої еліти повинна долучитися еліта інтелектуальна та духовна. Але ця задача ризикує бути принципово нездійсненною без радикального переосмислення природи взаємостосунків морального та раціонального;

«Антропосфера: сучасні інтерпретації» (Київ, 2015). У монографії здійснено аналіз сучасних уявлень про антропосферу як «світу людини» з урахуванням масштабних цивілізаційних змін, впливів досягнень науково-технічного прогресу у його позитивних та негативних виявах. Концепт антропосфери розглядається в контексті фундаментальних опозицій «природа – людина» та «природа – культура», інноваційного технологічного розвитку, біомедичних практик та утопічних проєктів. Особлива увага приділена еволюції уявлень про антропосферу у соціокультурних, соціально-політичних та соціально-антропологічних вимірах. У роботі зазначається, що сучасний стан антропосфери, сфери людського буття є одною з головних та актуальних проблем у філософській, науковій літературі та публіцистиці. Головна причина того, що сучасний «світ людини» є кризовим полягає в тому, що прогресує диспропорція між технічними можливостями людини і її духовно етичним розвитком. В наш час помітно втрачена позитивістська віра в месіанське покликання науки та досягнення справедливого й високогуманного суспільства. Виокремлюються наступні симптоми цієї кризи: розчарування, втрата сенсу життя, прогресування різноманітних морфологічних захворювань на тлі загалом розвиненої медицини, тривожності та депресій, брак відчуття щастя й спокою, відчуття марності життєвих зусиль, пониження значущості сім'ї та сімейних цінностей тощо. Інакше кажучи, сучасна людина втрачає ґрунт під ногами. Домінує перманентне відчуття небезпеки. Складається враження, що чим успішнішим є людство в аспекті науково-технічного розвитку, тим невизначенішим і загрозовішим уявляється його майбутнє. У сфері гуманітарного знання антропологічна криза виражається в домінуванні концепцій, сповідуючих так звані «не-

гативний антропологізм» з його запереченням самостійної ролі людини в процесі функціонування сучасних соціальних систем. Набуває поширення міркування, що сучасна людина почувається закинutoю в чужий їй світ, втрачає здатність співвідносити себе із природою і навіть із створеними нею ж соціальними реаліями. Під впливом масового конвеєрного виробництв, повсякденної марноти в погоні за хлібом насущним вона зробилася «одномірною», морально, естетично та емоційно нерозвиненою. Із самодостатньої цінності та «царя природи» вона перетворилася в пересічний засіб виробництва, економіки, держави тощо. Більшість сучасників сприймають природу фрагментарно, не бачать її як єдине ціле, а також не здатні визначити своє місце та роль в природному середовищі. Люди все частіше схильні спрощувати бачення наслідків своїх дій, нехтувати ними й поводити себе так, ніби існують відокремлено від навколишнього світу, насамперед – світу природи. Тому усвідомлення складних об'єктивних реалій (як соціокультурних, так і природних) світу постає як першочергова задача, без вирішення якої подальший розвиток людства, забезпечення тяглості його культурних та цивілізаційних надбань видається дуже проблематичним. Авторський колектив сподівається, що результати дослідження знайдуть застосування в процесі осмислення ситуації, що склалася та в пошуках виходу із антропологічної кризи сучасної цивілізації.

Результати, отримані групою в процесі виконання планових тем, з філософських проблем біології та екології, знайшли застосування у педагогічно освітянській сфері: опублікована низка навчальних посібників [3].

Представники дослідницької групи (Т.В. Гардашук, М.М. Кисельов та В.С. Крисаченко) взяли активну участь в написанні та редагуванні тритомної екологічної енциклопедії [4] – першого в Україні широко планового науково-довідкового видання, в якому на основі узагальнення та національного досвіду подано інформацію про теоретичні і прикладні напрями сучасної екології. В Енциклопедії вміщений значний масив довідкового матеріалу у текстовій і табличній формах.

Наразі дослідницька група завершує роботу над плановою темою «Феномен «життя» у сучасному науковому пізнанні». Попередні результати дослідження засвідчують, що кризовий стан су-

спільства, культури та природи стимулює звернення науковців та філософів до феномену життя. Науки про життя (в першу чергу біологія та екологія) в наш час набувають величезного впливу на формування цілісних уявлень про соціум та культуру. А. Швейцер і В. Вернадський започаткували тенденцію ставити живе в центр світобудови. Унікальна роль біології в сучасній структурі наукового знання полягає в тому, що вона дуже близька нашим особистим і суспільним інтересам, самій структурі й діяльності наших тіл, щоб бути настільки ж вільною від наших людських пристрастей і впливу суспільних норм, наскільки були вільними фізика та хімія навіть у більш ранній час. В. Вернадський зазначав, що біолог непомітно для себе вводить в науку величезну область уявлень, що створилися поза точним знанням, в численних напрямках гуманітарних наук та філософії. Це свідчить про те, що в історичному процесі розвитку людини та соціуму біологічні та культурні чинники продовжують взаємодіяти. Отже життя постає як наскрізний вимір усіх без винятку природних та соціальних утворень.

Слід зауважити, що таке фундаментальне поняття як «життя» й до сьогодні розглядається фрагментарно, принагідно в дослідженнях конкретних проблем, в першу чергу медико-біологічних, хоча воно має безпосередню дотичність до широкого предметного поля соціогуманітарії. Загальні уявлення про життя в медичному та біологічному аспекті і цей же феномен в аспекті соціогуманітарному виглядають відверто різними й не пов'язаними між собою. Разом з тим цікавими і продуктивними є прецеденти їх поєднання в історії науки і філософії, особливо у сферах антропології, соціобіології, психології, педагогіки, соціології, етиці та навіть у такій галузі, яку ми тепер номінуємо як мистецтвознавство. До сфери життя, яку ми часто-густо звужуємо до суто біологічного, відносяться такі широко вживані в сучасній літературі терміни як «суспільне життя», «літературне життя», «культурне життя», «життя ландшафту», «життя тексту» тощо. І це не лише метафори, вони є визначенням реального життя в різних іпостасях. «Все разом: біологічне проявлення життя в рослинних і тваринних організмах; психофізіологічне – у вищих тварин та людини; вітологічне – не лише біологічне, але й життя соціальних інститутів, навіть зірок і мінералів, а також духовне життя» [5].

Подальший розвиток наукового пізнання вимагає включення в канву наукових досліджень усвідомлення інтегративної ролі живого, як необхідної передумови поєднання в єдине концептуальне ціле результатів, отриманих в різноманітних наукових напрямках, які й до сьогодні є занадто диференційованими, відділеними одне від одного. Пошук шляхів та методів такого поєднання і є головною метою цього дослідницького проекту.

Дослідницькі проекти, які виконувала група з філософських проблем біології та екології відзначаються актуальністю ще й тому, що й до сьогодні спостерігається низький рівень розуміння вагомості екологічних проблем, феномену життя, як серед представників державного істеблішменту, так і в сфері масової свідомості. Екологічні вимоги сприймаються як прикрі перешкоди розвитку економіки. Звідси вкрай незадовільний стан фінансового забезпечення природоохоронних заходів (насамперед капіталовкладень в розробку та будівництво очисних споруд, підприємств з маловідходними технологіями тощо). Предмет «Основи екології» виключається із переліку обов'язкових дисциплін у ВУЗах. Екологічні перевірки носять лише каральний, а не прогнозуючий чи превентивний характер і суттєво не впливають на поліпшення стану довкілля. Та й вони були відмінені урядом А. Яценюка в плані боротьби з корупцією. Публічна політика витісняється експертизою, в результаті чого громадянське суспільство відчужується від процесів прийняття важливих рішень в галузі застосування наукових досягнень в практику. Домінує прагнення будь-що перемогти на чергових виборах, а не власне державницька діяльність, то в науці на перший план виступає не пошук істини, а знаходження джерел фінансування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вернадский В.И.* Размышления натуралиста. Кн. 2. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1977. – С. 120.
2. *Биология и культура.* – М.: Канон +, 2004. – С. 434.
3. *Кисельов М.М., Гвоздяк В.М.* Філософія. Навчальний посібник для аспірантів. – Ужгород: УжНУ, 2011. – 157 с.; *Кисельов М.М.* Понятійний апарат та закони сучасної екології – К.: Видавець ПАРАПАН, 2008. – 184 с.; *Кисельов М.М.*

Теоретичні проблеми сучасної етики: Навчальний посібник. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. – 232 с. (У співавторстві); *Крисаченко В.С.* «Людина і біосфера: основи біологічної антропології» – К.: Заповіт, 1998. – 688 с.; *Гардашук Т.В.* Філософія. Кредитно-модульний курс. – Харків: НФаУ: Золоті сторінки, 2014. – 472с.

4. Екологічна енциклопедія. У 3-х тт. – К.: ТОВ Центр екологічної освіти та інформації, – Т.1, 2006. – 432 с.; Т. 2, 2007. – 416 с.; Т. 3. 2008. – 472 с.
5. Логос живого и герменевтика телесности. М.: Академический проект; РИК, 2005. – С. 5.

Микола Кисельов. Дослідження проблем філософії біології та екології в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Визначається актуальність проблематики, яку досліджувала група, зокрема підкреслюється, що біологія, як фундаментальний напрямок сучасного природознавства, є надзвичайно цікавим й продуктивним об'єктом для філософського методолого-світоглядного аналізу. Їй властивий широкий діапазон дослідження: від біосферного рівня організації живого до субмолекулярного і навіть субатомного. Неперехідне світоглядне значення її проблем зумовлюють ситуацію, коли біологічні концепції все більше починають впливати на формування «ідейного клімату» сучасної науки, відбувається «інверсія» біологічного матеріалу на найвищі рівні загальнонаукової та філософської рефлексії. Суттєво посилюється роль біології у вирішенні глобальних проблем сучасності. Методологічний апарат біології одночасно включає в себе методи рафіновано раціональні й такі натурфілософські конструкції як віталізм, телеологія, фінальні причини тощо. Біологія є вузлом перетину природознавства і соціогуманітарії й тому відіграє надзвичайно важливу роль в інтеграції їх здобутків, що становить головну задачу сучасної філософії науки. В біологічному дослідженні йдеться про життя, що є теж соціоприродним феноменом, і ігнорування соціальним чи природним тут буде означати втрату предмета дослідження або, в кращому випадку, його усічене, фрагментарне бачення.

Значна увага приділялася дослідженню філософсько-методологічних аспектів розвитку екологічного знання, процесів інтеграції та диференціації, що відбуваються в царині екології, взаємозв'язків екології з іншими науковими галузями, вплив її проблем на стиль мислення нашого сучасника.

Зазначається, що дослідницька група поступово розширює свою проблематику в соціогуманітарному напрямку. Зокрема здійснювався системний аналіз складних процесів взаємодії етичних та наукових концептів в історичному аспекті і стану цієї взаємодії в сучасному науковому пізнанні. Робиться спроба виявити витoki і сутність процесу включення етико-аксіологічних сепсів в предметне поле наук про природу. Особлива увага приділена актуальним проблемам еволюції взаємодії природничих та соціогуманітарних наук; роз-

глянуто континуум проблем взаємовідношення «наука – класична етика – назка нових етик (передусім екологічна етика та біологічна етика)»; роль гуманітарної експертизи у сучасному суспільстві; етичний аспект розвитку генної інженерії; залежність рівня моральної свідомості представників науки від соціокультурного тла сучасного суспільства. Ціннісна нейтральність науки вже не є безсумнівним положенням. Наукова діяльність стає морально орієнтованою і визначається певним вибором стратегії, відмінної від тої, що домінувала в класичний період. Наука, як і будь-який вид людської діяльності, в принципі не може не орієнтуватися на певну систему цінностей. Проблема поєднання наукового і етичного в наш час набуває безпрецедентної актуальності, але продовжує бути проблемною, тому що і до сьогодні в наукових та білянаукових колах зберігається традиційне переконання про їх принципову відмінність.

Загалом в публікації подається системний огляд наукового доробку представників означеної групи, аналізується їх проблематика, визначається їх актуальність і значимість.

Ключеві слова: біологія, екологія, біологічна етика, еволюція, філософія біології, етика науки, антропосфера.

Николай Киселев. Исследование проблем философии биологии и экологии в Институте философии имени Г.С. Сковороды НАН Украины.

Определяется актуальность проблематики, в частности подчеркивается, что биология, как фундаментальное направление современного естествознания, чрезвычайно интересный и продуктивный объект для философского методолого-мировоззренческого анализа. Ей присущ широкий диапазон исследования: от биосферного уровня организации живого к субмолекулярному и даже субатомному. Непреходящее мировоззренческое значение ее проблем обуславливают ситуацию, когда биологические концепции все больше начинают влиять на формирование «идейного климата» современной науки, происходит «инверсия» биологического материала на наивысшие уровни общенаучной и философской рефлексии. Существенно усиливается роль биологии в решении глобальных проблем современности. Методологический аппарат биологии одновременно включает у себя методы рафинированно рациональные и такие натурфилософские конструкции как витализм, телеология, финальные причины и т.д. Биология является узлом пересечения естествознания и социогуманитарии и поэтому играет чрезвычайно важную роль в интеграции их достижений, что составляет главную задачу современной философии науки. В биологическом исследовании речь идет о жизни, что тоже является социоприродным феноменом, и игнорирование социального или природного здесь будет означать потерю предмета исследования или, в лучшем случае, его усеченное, фрагментарное видение.

Значительное внимание уделялось исследованию философско-методологических аспектов развития экологического знания, процессов интеграции и дифференциации, происходящих в области экологии, взаимосвязей экологии с другими научными отраслями, влияние ее проблем на стиль мышления нашего современника.

Отмечается, что проблематика постепенно расширяется в социогуманитарном направлении. В частности осуществляется системный анализ сложных процессов взаимодействия этических и научных концептов в историческом аспекте и состоянии этого взаимодействия в современном научном познании. Делается попытка выявить истоки и сущность процесса включения этико-аксиологических смыслов в предметное поле наук о природе. Особое внимание уделено актуальным проблемам эволюции взаимодействия естественных и социогуманитарных наук; рассмотрен континуум проблем взаимоотношений «наука – классическая этика – ряд новых этик (прежде всего экологическая этика и биологическая этика)»; роль гуманитарной экспертизы в современном обществе; этический аспект развития генной инженерии; зависимость уровня нравственного сознания представителей науки от социокультурного фона современного общества. Ценностная нейтральность науки уже не является несомненным тезисом. Научная деятельность становится морально ориентированной и определяется определенным выбором стратегии, отличной от той, которая доминировала в классический период. Наука, как и любой вид человеческой деятельности, в принципе не может не ориентироваться на определенную систему ценностей. Проблема сочетания научного и этического в наше время приобретает беспрецедентную актуальность, но продолжает быть проблемной, потому что и до сих пор в научных и околонуучных кругах сохраняется традиционное убеждение об их принципиальном отличии.

Ключевые слова: биология, экология, биологическая этика, эволюция, философия биологии, этика науки, антропосфера.

Mykola Kyseliov. Studies of the problems of the philosophy of biology and ecology in the Institute of Philosophy of H.S. Skovoroda of National Academy of Sciences of Ukraine.

It determines the relevance of the problem studied by the research group, in particular, it is emphasized that biology, as a fundamental field of contemporary science, is an extremely interesting and productive object for a philosophical methodological-ideological analysis. It is characterized by a wide range of research: from the biosphere level of the organization of the living being to submolecular and even subatomic ones. The permanent ideological significance of its problems predetermines the situation when biological conceptions are increasingly beginning to influence the formation of the «ideological climate» of modern science, an «in-

version» of biological material at the highest levels of scientific and philosophical reflection is emerging. The role of biology in solving global problems of today is substantially enhanced. Methodological apparatus of biology includes both pure rational methods and such natural philosophical constructions as vitality, teleology, final causes, etc. Biology is the node of the intersection of natural science and socio-humanities and therefore plays an extremely important role in integrating their achievements, which is the main task of modern philosophy of science. A biological study is about life, which is also a socio-natural phenomenon, and ignoring the social or the natural will mean the loss of the subject of research or, at best, its truncated, fragmentary vision.

Considerable attention was paid to the study of the philosophical and methodological aspects of the development of ecological knowledge, the processes of integration and differentiation that take place in the field of ecology, the interconnections of ecology with other scientific branches, the influence of its problems on the style of thinking of our contemporary.

It is noted that the research group gradually expands its problems in the socio-humanitarian direction. In particular, it was carried out systematic analysis of complex processes of interaction between ethical and scientific concepts in the historical aspect and the state of this interaction in modern scientific knowledge. An attempt is made to identify the origins and essence of the process of incorporating ethical-axiological senses into the subject field of nature sciences. Particular attention is paid to the actual problems of the evolution of the interaction of natural and socio-human sciences; the continuum of problems of relationship «science – classical ethics – a set of new ethics (first of all, ecological ethics and biological ethics)» is considered; the role of humanitarian expertise in modern society; ethical aspect of the development of genetic engineering; the dependence of the level of moral consciousness of the scientists on the socio-cultural background of modern society. Value neutrality of science is no longer an indisputable position. Scientific activity becomes morally oriented and determined by a certain choice of strategy, different from that which dominated the classical period. Science, like any kind of human activity, in principle, cannot be guided by a certain system of values. The problem of the combination of the scientific and the ethical in our time acquires unprecedented actuality, but continues to be problematic, because of preserving the traditional beliefs about their fundamental differences until nowadays in the scientific and academic circles.

In general, the publication provides a systematic review of the scientific work of representatives of the noted group, analyzes their problems, determines their relevance and significance.

Key words: biology, ecology, biological ethics, evolution, philosophy of biology, ethics of science, anthroposphere.

П.В. КОПНІН ТА ЙОГО РОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Для того, щоб науково-дослідний проект, ініційований або підтриманий відомим вченим і організатором науки, був адекватно оцінений, потрібна певна часова дистанція. Нині, коли українська гуманітарна наука звільнилася від кайданів ідеологічних догм, коли філософська думка здобула свободу для творчого пошуку і інтенсивно нарощує свій інтелектуальний потенціал, здійснюючи рефлексію над проминальною дійсністю своєї духовної історії і розширюючи мисленнєві горизонти через осмислення і засвоєння інокультурних інтелектуальних традицій, виникає потреба повернутися до витоків і віддати належне тому внескові, що його зробив у вивчення української філософської думки XVII–XVIII століть академік П.В. Копнін, який в середині 60-х років минулого століття очолював Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ.

На той час українська філософія, перетворена радянським політичним режимом у служницю тоталітарної ідеології, цілком ізольована від європейських інтелектуальних процесів і відчужена від світоглядних і методологічних пошуків західної думки, намагалася віднайти свій шлях виходу із ситуації, що склалася, такий шлях, який створив би можливості для більш вільного розвитку думки у межах офіційної доктрини. Як наслідок, у 60–80-х роках ХХ ст. у середовищі як українських, так і російських філософів окреслилися дві тенденції у їх баченні подальшого розвитку філософської думки у колишньому Радянському Союзі: так звана «ревізіоністська», що ґрунтувалася на вірі у перспективність діалектичного способу мислення і яка полягала у спробах модернізації ортодоксальної версії діалектичного матеріалізму через проблематизацію її догматичних принципів і подолання примітивізації; і тенденція, пов'язана з роботою аналітичної філософії, представники якої скептично оцінювали можливість «творчого розвитку» діалектичного матеріалізму,

виходячи з переконання, що останній здатен лише надати наявним у діалектичному матеріалізмі елементам софістичної діалектики більшою мірою прихованої форми і зберегти спосіб мислення і мову, які відзначалися недостатнім рівнем критичної розмислової саморефлексії [1, 559].

Ці інтелектуальні зрушення сприяли усвідомленню необхідності пошуку нових підходів до дослідження як світової, так і української історії філософії. Якщо подивитися на історію філософської думки України, як вона була репрезентована в середині ХХ ст., то в підручниках з історії української філософії можна було знайти кілька сторінок, присвячених описові світогляду східних слов'ян, аналіз деяких пам'яток Київської Русі, а також виклад суспільно-політичних поглядів письменників-полемістів кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. і так званих «революційних демократів» ХІХ ст., до яких зараховували Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка, Михайла Павлика, Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного тощо, інтерпретованих у контексті боротьби ідей матеріалізму й ідеалізму, а також класової боротьби народу зі своїми гнобителями – феодалами чи буржуазією відповідно. Таким чином величезний обсяг української духовної спадщини, що складає тисячоліття історії розвитку думки, було вилучено з історичного процесу і через це не було задіяно національною філософською свідомістю. Такий стан справ призвів до того, що частина українських філософів зрозуміла, що без з'ясування особливостей розвитку і без аналізу здобутків національної інтелектуальної історії неможливим є досягнення її адекватного бачення не лише в контексті провідних філософських традицій – західної і східної – але й навіть з огляду на «боротьбу» матеріалізму з ідеалізмом як вияву класової боротьби в ідейній сфері.

З метою у якийсь спосіб розкрячати українську історико-філософську думку і створити комфортніші умови для її дослідження у межах існуючої офіційної доктрини, П.В. Копнін у своїй статті «Деякі методологічні питання історико-філософського дослідження» формулює низку тез, в яких аргументує своє бачення можливостей подальшого вивчення історико-філософської проблематики.

Згадаймо коротко, в чому полягала їх суть.

Демонструючи неприйняття кон'юнктурного підходу до історико-філософського знання, учений висловлює переконання, що історія філософії потрібна для розв'язання філософських проблем сучасності [2, 19], тобто вона має бути діючою, «ставати наче предметом нашого історичного досвіду» [3, 268], а не бути «джерелом найрізноманітніших висловлювань, серед яких можна знайти і придатне для ілюстрації та підтвердження певного положення, що стало злободенним» [2, 19].

П.В. Копнін та його однодумці не ставили під сумнів істинність пристосованої до марксизму гегелівської методологічної схеми історико-філософського дослідження, що передбачала розуміння історії філософії як лінійне розгортання пізнання аж до сучасної форми діалектичного й історичного матеріалізму через необхідні етапи, представлені певними філософськими системами, які відображали рівень розвитку і боротьбу філософських ідей. Водночас вони звернули увагу на недостатність такого підходу, адже останній суттєво обмежував можливість включення в історію філософії розвиток філософської думки у всіх країнах світу на конкретному історичному ґрунті [2, 20]. Зокрема за умов застосування такого підходу з історико-філософського процесу випадав би достатньо відмінний від європейського розвиток філософської думки України, Росії тощо. Вихід з цієї непростої ситуації вони вбачали у визнанні факту існування двох історій філософії, з яких одна, будучи частиною історії філософії, здійснювала б завдання розкриття і осмислення поступального розвитку філософської думки, а друга розумілася б як частина загальногромадянської історії і входила б до складу вже не філософської, а історичної науки. Остання передбачає вивчення розвитку не лише матеріального, а й духовного життя суспільства. А оскільки філософія є важливим елементом духовної культури, то й історія не може існувати без історії духовної культури, а отже й без історії філософії. Таким чином історія того чи іншого народу не може бути повною без історії боротьби філософських ідей, що виникають на конкретному ґрунті його історичного розвитку. Ці дві історії філософії, на думку вченого, хоча й мають одну й ту ж назву, проте є різними науковими дисциплінами: одна є частиною філо-

софії, а інша – історії, для однієї – історія тільки форма, історичний метод викладу філософії, а для іншої – сам зміст [2, 22].

Завдяки такому розмежуванню двох історій філософії П.В. Копнін та його однодумці мали на меті якщо не подолати, то принаймні знизити рівень примітивізації і схематизації історико-філософських досліджень, що породжували антиісторичний підхід і натяжки в оцінці поглядів тих чи інших мислителів, коли останніх, керуючись намаганням показати їх «передовими» у розв'язанні всіх кардинальних проблем філософії, ставили між Гегелем і Фейєрбахом, з одного боку, Марксом і Енгельсом – з іншого [2, 23] або перетворювали у матеріалістів і атеїстів на зразок французького Просвітництва XVIII ст., як це відбувалося з філософською спадщиною Григорія Сковороди.

Академік П.В. Копнін розумів, що від рівня і зрілості філософії на тому чи іншому етапі її розвитку, від характеру випрацьованих нею понять залежать можливості і глибина історико-філософських досліджень. Тому у згадуваній статті він акцентував увагу на необхідності розвивати і збагачувати поняттєвий апарат історії філософії як філософії, що слугує методом історії філософії як історії. Учений застерігає від невмілого й невдалого використання поняттєвого апарату, яке призводить до втрати стрункості й чіткості визначень основних понять; від імпровізацій при визначенні таких, наприклад, понять, як матеріалізм, ідеалізм, діалектика, метафізика; від модернізації концепцій, як от у разі застосування понять «раціоналізм», «емпіризм», «сенсуалізм», витворених філософією Нового часу і не пристосованих до аналізу раніших етапів розвитку філософії, зокрема, до характеристики доаристотелевої або середньовічної думки [2, 25]. У цьому зв'язку П.В. Копнін обґрунтовує необхідність і важливість вивчення історії філософії у її різноманітних історичних формах «не тільки для розкриття багатства духовної культури того чи іншого народу, але й для збагачення, конкретизації поняттєвого апарату філософії, з яким вона підходить як до своєї історії, так і до вивчення інших явищ природи, суспільства й людського мислення» [22, 26]. При цьому, зустрічаючись у процесі аналізу досліджуваного матеріалу з іншою історичною дійсністю, з іншими парадигмами мислення історик філософії, на думку

вченого, усвідомлює вузькість понять, якими він оперує, їх непридатність або їх недостатню придатність для характеристики предмету його вивчення, а це у свою чергу має стимулювати його до випрацювання нових, змістовніших і адекватніших, відповідних історичній і філософській реальності понять [2, 27].

Виходячи з такого розуміння шляху подальшого розвитку історико-філософської науки у колишньому СРСР в цілому і тогочасній Україні зокрема, академік П.В. Копнін в середині 60-х років минулого століття, будучи директором Інституту філософії АН України, підтримує і всіляко сприяє здійсненню науково-дослідницького проекту групи співробітників відділу історії філософії України, очолюваної В.М. Нічик. Цей проект згодом було оцінено як «прорив блокади» у вивченні історії української думки [1, 574], оскільки він передбачав нечуване до того часу розширення меж історико-філософських досліджень завдяки включенню до них духовної спадщини Києво-Могилянської академії. Рішення було непростим. Адже за своїм ідейним змістом філософські тексти могилянських професорів не лише суперечили офіційній ідеології, основним догмам марксизму-ленінізму, не тільки не вписувалися у відповідний згідно з панівною доктриною XVII століття етап сходження філософської думки до набуття нею своєї найбільш досконалої форми, але й мали усі шанси бути оціненими як реакційний християнізований аристотелізм, котрий начебто був на перешкоді розвитку «передової» думки. Це ж бо були релігійно-ідеалістичні тексти, що за своєю суттю репрезентували ті чи інші версії другої схоластики ранньомодерного періоду.

До того ж духовна спадщина Києво-Могилянської академії попередніми поколіннями українських учених оцінювалася переважно негативно. І пояснюється це насамперед світоглядними й методологічними позиціями дослідників, дотичних до вивчення цієї теми. Так Микола Сумцов, Павло Житецький, Федір Титов, Микола Петров до певної міри схилилися до визнання позитивної ролі Академії в інтелектуальній історії України XVII–XVIII ст. Пантелеймон Куліш, Михайло Грушевський, Іван Франко негативно оцінювали її діяльність. Витоки таких розбіжностей в концептуальних оцінках культурно-просвітницької діяльності Петра Могили і заснованого

ним навчального закладу, на думку В.М. Нічик, слід шукати, з одного боку, у протистоянні, яке виникло наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. між представниками народництва й модернізму. Модерністи прагнули до зближення з Європою, до розвитку елітарної духовної культури, натомість народники тяжіли до ідеалізації народних мас, передусім селянства з його патріархальним укладом, мораллю, фольклорними традиціями, що зрештою породжувало й відповідні світоглядні орієнтації [4, 7]. В останні не вписувалася діяльність Петра Могили та його однодумців, завдяки яким «Україна ХVІІ ст. здійснила культурний синтез величезної ваги для самої себе і всієї Європи, при цьому не лише залишаючись Україною, а й характеризує цим синтезом свій спосіб життя в контексті європейських культур» [5, 11]. Адже саме вони започаткували професійну філософію в Україні, теоретичне осмислення і розробку формальних принципів літературно-художньої творчості, розвиток історичної думки, заснували при Києво-Могилянській академії школу музики й живопису.

Однак В.М. Нічик розуміла, що не лише і не так елітарність, європоцентризм і раціоналістичні тенденції були причиною неприйняття могилянської спадщини більшістю українських інтелектуалів кінця ХІХ–початку ХХ ст. Ще більшою мірою таке неприйняття диктувалося принципами Просвітництва й компаративістики, на які вони спиралися при її розгляді, коли підходили з мірками свого часу до наявної у могилянській спадщині схоластики і характеризували зміст літературних, богословських, філософських текстів ХVІІ–ХVІІІ ст. як схоластичний, далекий від життя, чужий народним інтересам і нікому непотрібний [6, 239]. Діяльність Києво-Могилянської академії вони оцінювали як крок назад у духовному розвитку, і обґрунтовували вони таку точку зору відставанням від західної думки Нового часу. При цьому вони ігнорували той факт, що в домогилянській період розвитку українська духовна культура не знала схоластики з її досвідом раціоналістичного обґрунтування релігійних істин, спираючись на яке, власне, й формувався раціоналізм Нового часу. Таке, оперте на принципах народництва, Просвітництва й компаративістики, неприйняття схоластики, ідеалізму й релігії, а також західного культурного впливу,

цілком вписувалося в офіційну радянську ідеологічну доктрину і фактично слугувало додатковим аргументом для обґрунтування «реакційності» й «чужорідності» духовним традиціям українського народу спадщини могилянських авторів епохи бароко й, якщо й не зовсім виключало, то в кожному разі значно гальмувало її дослідження, як і вивчення філософської медієвістики і ранньомодерної схоластики загалом.

За таких умов ініційований в Інституті філософії АН України науково-дослідницький проект мав важливе значення для розвитку української історико-філософської думки, для вивчення і переосмислення національної інтелектуальної історії. Водночас його не можна було розпочати без відповідного для тих політичних обставин ідеологічного обґрунтування. Останнє було представлено в опублікованій у газеті «Літературна Україна» від 31 березня 1967р. статті П. Копніна, І. Табачникова й В. Євдокименка під назвою «Біля першоджерел філософської думки». Зміст статті складали типові й найбільш переконливі на той час для влади аргументи й риторика, використовувані для обґрунтування досліджень текстів або інтелектуальної діяльності осіб, установ і рухів, ідеологія яких розходилася з марксистсько-ленінською [1, 575]. Так необхідність перекладу українською мовою і вивчення філософських курсів Києво-Могилянської академії автори статті аргументували, поперше, неможливістю відтворення цілісної картини історико-філософського процесу в Україні з причини випадання з нього ланки, що складає двохсотрічний період в історії розвитку думки; подруге, наявністю у цьому зв'язку нездоланих перешкод на шляху пізнання закономірностей історико-філософського процесу і з'ясування того, «у чому українська думка йшла попереду філософських ідей Заходу і Сходу, і якою мірою вона їм поступалася, що і як сприймали і що відкидали наші попередники» [7], а також потребою «показати неспроможність буржуазної і буржуазно-націоналістичної науки, яка всіляко спотворює історію вітчизняної культури, заперечує будь-який розвиток тогочасної самостійної думки на Україні, ігнорує дійсні факти історії і поширює хибні теорії про якісь особливі містичні уявлення української нації» [7].

Спроби переглянути застарілі оцінки феномена Києво-Могилянської академії здійснювалися також такими дослідниками, як Г. Сивокінь, П. Пелех, В. Євдокименко. Вагомим внеском у вивчення історії Києво-Могилянської академії була праця З. Хижняк «Києво-Могилянська академія: Історія виникнення і розвитку» (К., 1970). Проте, як уже зазначалося, систематичне дослідження могилянської філософської спадщини було започатковано в Інституті філософії колективом учених під керівництвом В.М. Нічик.

Уперше здійснювалася праця з перекладу з латинської мови і подальшої підготовки до видання рукописних лекцій з логіки, натурфілософії, психології, метафізики, етики та інших філософськи значущих текстів, прочитаних професорами цього навчального закладу. У проєкті брали участь такі дослідники, як М. Рогович, М. Кашуба, В. Литвинов, І. Захара, А. Коркішко, Я. Гайдукевич, В. Бишовець, С. Яворський, Ф. Луцька, Ю. Мушак, В. Маслюк, В. Кондзьолька, Я. Стратій. Протягом 70–80-х років минулого століття журнал «Філософська думка» публікував великі уривки з лекційних курсів професорів Академії, супроводжуючи їх коментарями і вступними статтями. Результатом тривалих і копітких перекладацьких і дослідницьких зусиль наукового колективу стало видання творів Теофана Прокоповича (Феофан Прокопович. Філософські твори: у 3 т. – К., 1979 – 1981); Георгія Кониського (Філософські твори: у 2 т. – К., 1990 / Пер. з латинської М. Кашуби); Стефана Яворського (Філософські твори: в 3 т. – Т. 1. – К., 1992; Томи 2 і 3 підготовлені до друку І. Захарою, але поки що не видані). Були опубліковані також «Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.» – К., 1987, що містили перекладені з латини М. Кашубою курси моральної філософії, прочитані Стефаном Калиновським, Сільвестром Кулябкою, Михайлом Козачинським і Георгієм Кониським; 1973 р. побачила світ «Поэтика. Сад поэтический» Митрофана Довгалевського.

Наслідком аналізу рукописної філософської спадщини Києво-Могилянської академії стало написання і подальша публікація низки індивідуальних монографій, зокрема, В. Нічик «Феофан Прокопович» (М., 1977); її ж «Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в.» (К., 1978); М. Кашуби «Георгий Ко-

нисский» (М., 1979); І. Захари «Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К., 1982; Я. Стратій «Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII в.» (К., 1981); В. Литвинова «Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України» (К., 1984); І. Паславського «Из истории развития философских идей на Украине конца XVI – первой трети XVII ст.» (К., 1984). Я. Стратій, В. Литвиновим і В. Андрушком також було підготовлено й видано «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии» (К., 1982). Метою останньої праці було розширення джерелознавчої бази дослідження філософії епохи бароко, виявлення наявних рукописних курсів з філософії і риторики, а також ознайомлення широкої наукової громадськості з колом обговорюваних могилянськими авторами філософських проблем і особливостями їх викладу шляхом уміщення уривків з текстів представників української думки XVII–XVIII ст., уперше перекладених з латинської мови. Водночас це дослідження було лише початковою спробою дати якусь загальну характеристику наявної у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського спадщини Києво-Могилянської академії. Воно не позбавлене недоліків і не містить вичерпних відомостей про всі згадувані у цьому виданні лекційні курси, про наслідки подальшої роботи з уточнення бібліографічного опису нижче буде зазначено.

У процесі здійснення аналізованого науково-дослідницького проекту прийшло усвідомлення необхідності у значному розширенні кола попередньо окреслених для вивчення проблем за рахунок активізації дослідження філософської думки княжої доби, особливостей рецепції і подальшої апропріації ренесансно-гуманістичних і реформаційних ідей в Україні. Наслідком здійснюваного наукового пошуку стала серія опублікованих у 1990–1992 роках статей В. Горського, В. Нічик, С. Бондаря, Т. Голіченко, Т. Чайки, Я. Стратій, А. Бичко, В. Андрушка, а також монографії В. Горського «Философские идеи в культуре Киевской Руси XI–XII в.» (К., 1988); С. Бондаря «Философско-мировоззренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов» (К., 1990); В. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні (ідеї гуманізму епохи Від-

родження в українській філософії XV–початку XVII сторіччя)» (К., 2000). Вагомим внеском у реалізацію цієї частини проекту стала підготовка й публікація низки історичних документів братств, серед яких були твори Йова Борецького, Мелетія Смотрицького, Фоми Євлевича, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона-Ставровецького, які репрезентують філософську культуру українського народу домогилянського періоду і які складають зміст книги «Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI–початок XVII ст. Тексти і дослідження» (К., 1988). У підготовці цього видання брали участь учні різних галузей гуманітарної науки (В. Нічик, В. Кречотень, В. Німчук, І. Чепіга, О. Дзюба, В. Передрієнко, О. Білодід, В. Яременко, Г. Павленко, В. Роменець, В. Шевчук, І. Сварник, В. Омелянчик, Я. Стратій). Як і низка збірок статей і колективних монографій, присвячених дослідженню духовної культури і філософської думки України XVI–XVIII століть, це видання відзначалося не лише уведенням у науковий обіг раніше невідомих текстів, поглибленням вивчення внутрішньо-дисциплінарної проблематики, але й орієнтацією на міждисциплінарне узагальнення отриманих у різних сферах гуманітарної науки результатів. З опублікованих колективних монографій найбільш значущими у плані дослідження специфіки розвитку філософської думки України кінця XVI–початку XVII століть є такі праці, як «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні – К., 1991 (В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій) і «Філософія Відродження на Україні» – К., 1990 (М. Кашуба, І. Паславський, І. Захара, Н. Пікулик, П. Кралюк, В. Овсійчук, Б. Криса, М. Рогович, О. Матковська). Важливе значення для введення у науковий обіг переважно латиномовних текстів представників української духовної культури XV–XVIII ст. мала видана В. Литвиновим двотомна антологія «Українські гуманісти епохи Відродження» (К., 1995).

Однак розширення кола досліджуваної в Інституті філософії проблематики відбувалося не лише шляхом вивчення домогилянського періоду розвитку думки, але й за рахунок нового осмислення в українському і європейському контекстах філософії Григорія Сковороди. Вагомими досягненнями тут стали праці І. Драча, С. Кримського, М. Поповича «Григорій Сковорода» (К., 1984); І. Іваньо

«Філософія і стиль мислення Г. Сковороди» (К., 1983); колективна монографія (В. Шинкарук, І. Іванько, В. Нічик, Д. Кирик) «Філософія Григорія Сковороди» (К., 1972), двотомне видання творів Г. Сковороди мовою оригіналу «Григорій Сковорода. Повне зібрання творів» (К., 1973), а також переклад сучасною українською мовою творів мислителя: «Григорій Сковорода. Твори у двох томах» (К., 1994), який, проте, потребує подальшого удосконалення. Водночас праця над проектом відбувалася за непростих умов. Досліджувана проблематика не вписувалася у загальноприйняті ідеологічні рамки і тому аж до розпочатої М. Горбачовим у середині 80-х років минулого століття перебудови часто опинялася на межі закриття. І тут треба віддати належне і з вдячністю згадати тогочасного директора Інституту В.І. Шинкарука, розуміння і підтримка якого забезпечувала можливість подальшої праці над цим науково-дослідницьким проектом. Чимало перешкод доводилося долати на шляху до видання тих чи інших досліджень. Проблеми ідеологічного характеру виникали, зокрема, з книгою І. Драча, С. Кримського, М. Поповича «Григорій Сковорода», з публікацією філософських творів Феофана Прокоповича тощо.

З метою активізації зусиль учених, що працювали у різних сферах гуманітарного знання – філософії, літературознавства, мовознавства, історії, мистецтвознавства – 1983 року у Переяслав-Хмельницькому за сприяння тодішнього ректора Переяслав-Хмельницького педуніверситету І.П. Стогнія було започатковано «Сковородинівські читання», які відтоді проводяться щорічно і в яких брали участь дослідники Києва, Львова, Харкова, Дніпра, Одеси, а також Москви, Санкт-Петербурга, Мінська, Торонто. Наслідком проведених конференцій стало видання трьох збірок статей, матеріалів і уривків з доповідей і праць авторів різних світоглядних орієнтацій з України, Росії, Білорусі, Німеччини, Канади, США з метою репрезентувати реальний творчий процес осмислення спадщини Г. Сковороди в усьому його багатоголоссі («Григорій Сковорода. Дослідження, розвідки, матеріали». – К., 1992; «Сковорода Григорій. Образ мислителя». – К., 1997; «Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність». – К., 2003).

Від другої половини 80-х років ХХ століття почався новий етап у здійсненні розгляданого науково-дослідницького проекту. Однак перш, ніж перейти до аналізу особливостей цього нового етапу, потрібно хоча б коротко зупинитися на змістовій стороні попередньо проведеної роботи.

Як уже зазначалося, академік П.В. Копнін був переконаний у тому, що можливості й глибина історико-філософських досліджень, специфіка постановки питань, з якими дослідник звертається до культури милого і до текстів тих чи інших пам'яток, а також характер отримуваних на них відповідей, відповідають рівню зрілості філософії на різних етапах її розвитку, залежать від глибини розуміння дослідником суті опрацьовуваних ним текстів і епохи, в яку вони створювалися, а також від наявних у розпорядженні вчених методологічних підходів до їх осмислення. Покоління радянських учених 60-х років ХХ ст. жило і працювало в ізольованому від світової наукової спільноти просторі, на якому єдино санкціонована ортодоксальна марксистсько-ленінська доктрина оголошувала дійсною для свідомості не ту реальність, що існувала, а ту, котра, на думку творців і послідовників цієї доктрини, повинна була бути. Тому не одне покоління радянських інтелектуалів було так вишколено, щоб допускати у свою свідомість лише те, що вже було присутнім і легалізованим у культурі, залишаючи при цьому непоміченою, непроникною для свідомості і через це не рефлексованою дійсність як таку, тим часом як «розумність» наявного не могла піддаватися сумніву [8, 137]. З одного боку, П.В. Копнін і його колеги це розуміли, шукали і знаходили у межах офіційної доктрини можливості для легалізації нових методологічних підходів до осмислення історико-філософської проблематики. З іншого боку, вони були залежні від основних принципів панівної ідеології, зовнішній тиск породжував внутрішнє самообмеження: вони не могли бути вільними від загальноприйнятої парадигми мислення, бо вони формувалися в її межах, а будь-який вихід поза ці межі давався нелегко й жорстко придушувався. Оскільки ж марксистсько-ленінська методологія передбачала концентрацію дослідницької думки істориків філософії на боротьбі матеріалізму й ідеалізму, а матеріалістів відшукати в історії української думки середньовічної і ранньомодерної

епох, м'яко кажучи, було достатньо проблематично, то вчених зобов'язували якось створювати картину боротьби матеріалістичних і ідеалістичних елементів у творах досліджуваних авторів або відшукувати вияви релігійного вільнодумства чи інтерпретувати релігійні рухи у дусі національно-визвольної або класової боротьби, залишаючи повз увагу містичний бік світогляду багатьох книжників домогилянського періоду і схоластичний характер філософських курсів Києво-Могилянської академії.

Однак на той час у своїх оцінках схоластичної філософії українські вчені виходили не лише з принципів марксистсько-ленінської методології, а й з тих, за висловом Е. Жільсона, загальноприйнятих і надзвичайно вкорінених поглядів, згідно з якими «після «Золотого віку» людської думки, як зазвичай називають епоху грецької філософії, що її ознакою було спокійне й незворушне торжество чисто раціонального знання, прийшло Середньовіччя, початкову стадію якого іноді називають «Темними віками», вважаючи, що в період між поширенням християнства й розквітом Ренесансу логічне мислення було затемненим сліпою вірою в абсолютну правду Християнського Одкровення. Філософія начебто стала тоді простим інструментом у руках недобросовісних теологів, і так тривало доти, аж поки приблизно наприкінці XV сторіччя завдяки спільним зусиллям гуманістів, учених і релігійних реформаторів не було відкрито нову еру чисто позитивного й раціонального мислення (спекуляції), яким ми й дотепер займаємося» [9, 6].

Виходячи з таких переконань і методологічних настанов, що не могли не визначити наперед межі концептуальних побудов учених, причетних до здійснення дослідницького проекту, керівником проекту В.М. Нічик було сформульовано бачення суті філософії Києво-Могилянської академії як синтезу різних рівнів історико-філософського розвитку, а саме елементів патристики, схоластики, ренесансного гуманізму з ідеями Реформації і раннього Просвітництва. Віддаючи належне праці колективу вчених, зусиллями яких, як уже зазначалося, було включено в історичний інтелектуальний процес цілі пласти української духовної спадщини XI–XVIII століть, уперше введено у науковий обіг невідомі пам'ятки тих епох, проаналізовано специфіку становлення і розвитку філософської

думки середньовічної і ранньомодерної України, не можна оминати того, що згадувані методологічні підходи до її осмислення призвели до надмірної концентрації дослідницької думки на реконструкції ідей Нового часу в академічних філософських курсах, які в них аж ніяк не домінували, до настирливих пошуків у текстах професорів Києво-Могилянської академії ідей матеріалізму і діалектики і спроб виявити ознаки їх боротьби з ідеалізмом у межах релігійно-ідеалістичних концепцій могилянських авторів виключно з метою показати «прогресивну» спрямованість їхньої думки. І незважаючи на будь-які більш чи менш наполегливі прагнення учасників аналізованого проекту якомога коректніше підходити до здійснення такого роду концептуальних побудов, вони не могли уникнути натяжок і неадекватних середньовічній і ранньомодерній епохам характеристик, запрограмованих обов'язковою і усталеною парадигмою мислення.

Вагомим здобутком дослідницької групи був розвиток і збагачення поняттєвого апарату, відповідного вітчизняній середньовічній і ранньомодерній думці, розробці якого надавав великого значення академік Копнін. Ця робота, яка триває і досі, полягала не тільки у спробах витворення відповідних патристиці й схоластиці україномовних термінів, а й в уточненні змісту таких понять, як метафізика, діалектика, схоластика, Ренесанс, гуманізм, Реформація, Просвітництво в контексті становлення і розвитку української думки зазначених періодів. Крім того переклад сучасною українською мовою філософських курсів Києво-Могилянської академії, текстів книжників княжої доби, представників так званої Католицької Русі, приналежних водночас до двох культур – української і польської, – філософської спадщини Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича тощо, а також класиків європейської філософської думки (праця з перекладу останньої активно здійснюється не тільки співробітниками Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ, але й філософами КНУ імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія» та ін.) сприяє розвитку адекватної філософському дискурсу мови, розширенню мовомислених горизонтів української філософії. Саме такий результат підтримуваних ним досліджень очікував П.В. Копнін, коли він

разом з І. Табачниковим та В. Євдокименком у вже цитованій статті в газеті «Літературна Україна», обґрунтовуючи необхідність вивчення філософської думки України XVII–XVIII ст. і перекладу сучасною українською мовою творів могилянських авторів, стверджував: «Уже нині відчувається нестача фахівців, які знають латинську і грецьку мови, – надто серед істориків філософії. Назріла нагальна потреба створити на філософському факультеті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка групу студентів, які б спеціалізувалися з класичної філології і могли б вільно читати рукописи і самостійно перекладати латинські й давньогрецькі тексти. Це допоможе нам краще видати українською мовою і класиків світової філософії, зокрема, Платона, Аристотеля, давньогрецьких матеріалістів тощо» [7]. Необхідність підготовки таких фахівців досі не втрачає своєї актуальності.

У середині 80-х років ХХ ст. співробітники дослідницької групи починають усвідомлювати необхідність концептуального переосмислення попередньо проведеної роботи. Таке переосмислення стало можливим завдяки як суспільно-політичним трансформаціям, так і духовним процесам, що відбувалися у колишньому Радянському Союзі. Цьому сприяла й поява праць з вивчення античної і середньовічної думки (зокрема А.Ф. Лосева, С.С. Аверинцева, Г.Г. Майорова, П.П. Гайденко, В.П. Гайденко, Г.А. Смирнова та ін.), ознайомлення з працями Д. Чижевського, присвяченими аналізу української філософської думки, у тому числі й духовної спадщини XVII–XVIII ст., філософії Г. Сковороди, а також з публікаціями західних учених і представників української діаспори, дотичних до осмислення філософської спадщини Києво-Могилянської академії (Р. Лужного, А. Сидоренка, О. Прицака, Ф. Сисіна, Д. Крейкرافта, Ю. Шевельова, Н. Пилип'юк, І. Шевченка, І. Борщака, К. Митровича, А. Жуковського, Р. Штупериха, Е. Вінтера, Р. Лахман, Г. Роте, Р. Піча, Г.-І. Гертеля, Ф. Вентури, С. Грачотті, М. Ласло-Куцок, В. Єрчича, Ф. Томпсона, Е. Ердман-Панзіч та ін.).

Переосмислення попередніх результатів відбувалося як у плані трансформації методологічних підходів до дослідження української думки середньовічної і ранньомодерної доби, так і в аспекті розуміння самої її суті. Зокрема, діапазон оцінки філософського

змісту лекційних курсів Києво-Могилянської академії коливався від бачення його як синтезу елементів, які репрезентували різні етапи історико-філософського процесу, але вже за домінування схоластичної складової, до її визначення як схоластики епохи бароко або другої схоластики, що містила в собі рецепцію тих чи інших ідей філософії Нового часу [10, 81–83]. Що стосується духовної культури України кінця XVI–початку XVII ст., то її аналіз виявив її фрагментарність, яка була наслідком як внутрішньої логіки її розвитку, так і впливу зовнішніх факторів. Здійснений аналіз дав змогу виокремити світоглядні орієнтації, що лежали у підґрунті формування тих чи інших напрямків тогочасної вітчизняної думки. Серед цих фрагментів О. Зілинський виокремлював традиціоналістську течію, найвідомішим представником якої був Іван Вишенський, уніоністичну, репрезентовану Іпатієм Потієм та Йосифом-Вельямином Рутським і поступово-утраквістичну, яку представляли книжники братств та Острозького культурно-освітнього осередку [11, 280–281]. До трьох названих фрагментів слід додати ще ренесансно-гуманістичний напрямок, який можна відстежити у творчості переважно латиномовних авторів, приналежних до так званої «Католицької Русі», причетних водночас до польської і української тогочасної культури. Усі ці течії, окрім традиціоналістської, сприяли засвоєнню духовних здобутків західної думки, включенню її надбань у власну духовну традицію, фактично трансформації останньої, започаткувавши процес, завершити який випало на долю вже професорам Києво-Могилянської академії.

Вивчаючи специфіку виникнення і функціонування реформаційних ідей в Україні, колектив дослідників дійшов висновку про необхідність переоцінки ролі інтелектуальних інструментів католицької Контрреформації для реформування і вдосконалення православної церкви і становлення нового типу світоглядно-філософської культури в Україні. Завдяки дослідженню домогилянського періоду розвитку української думки сформувалося більш адекватне розуміння творчості відомого полеміста Івана Вишенського, розглядуваного раніше як вільнодумця, що через обстоювання догматів православ'я виражав прагнення народних мас до визвольної боротьби зі своїми та іноземними феодалами. Якщо ви-

ходити з дуже вдалої, як нам видається, класифікації Е. Жільсона, який поділив середньовічних мислителів на дві «духовні групи» – групу Тертуліана й групу Августина [9, 7], – то почесне місце в першій цілком можна віддати талановитому українському книжнику-містику, глибоко переконаному у тому, що людям не потрібно нічого крім Одкровення і що воно заміняє їм будь-яке знання і насамперед філософію. Водночас не слід пропускати повз увагу й те, що обстоювані Іваном Вишенським віра й цінності були для тогочасної української спільноти джерелом формування власної ідентичності і усвідомлення потреби захисту своїх прав і інтересів. До цієї ж групи якоюсь мірою відносяться і київські любомудри XI–XIII ст., які, незважаючи на своє шанобливе ставлення до «знання книжного», божественної мудрості, що міститься в авторитетних книгах і передусім у Св. Письмі, набуття такої мудрості пов'язували не так з «розумом зовнішнім», з розсудковою діяльністю, як із серцем, з «внутрішнім духовним розумом» і подальшим життям згідно з пізною у такий спосіб істиною [12, 145]. Сама поява Івана Вишенського на інтелектуальному небосхилі України наприкінці XVII ст., коли українська культура зазнала потужного впливу західних духовних традицій, у тому числі й схоластичної філософії, є підтвердженням того, що прихильників сповідуваних цим книжником поглядів «можна знайти всюди і завжди.., але активізуються вони переважно тоді, коли філософія загрожує вторгненням у сферу Одкровення» [9, 8].

Що стосується філософської спадщини Києво-Могилянської академії, то дослідники, що її вивчають, дійшли висновку, що прилучення українських інтелектуалів XVII ст. до схоластичної філософії потрібно оцінювати як величезний прогрес у розвитку вітчизняної думки. Фактично професори Академії започаткували в Україні традицію, яку Е. Жільсон називає Августинівською і причетні до якої мислителі утверджували погляд, згідно з яким найбільш надійним шляхом для здобуття істини веде від віри, Одкровення, до розуму, що мудрість є нічим іншим, як раціональним розумінням віри, набутим з допомогою логіки – необхідного інструменту отримання знання [9, 12; 9, 17]. Теологи і філософи, що представляли цю традицію, по-різному підходили до розв'язання

проблеми співвідношення теології і раціоналізму, обґрунтовуючи то їх принципове протистояння, то гармонію Розуму й Одкровення. В Україну ця традиція прийшла у формі другої схоластики, коли набирала силу тенденція, що вела до розриву між Розумом і Одкровенням. Свідченням цього був, зокрема, прочитаний 1751 року Георгієм Щербацьким курс філософії, укладений за підручником професора Сорбони Е. Пуркоція, що в схоластичній формі викладав вчення Р. Декарта. Прилучення українських інтелектуалів барокової доби до цієї традиції означало перехід вітчизняної думки від «софійного» етапу, коли філософію розуміли як любов до мудрості і передбачалося, що пізнання останньої мало здійснюватися через проникнення у сутність священних текстів, відповідне містичне заглиблення у свою «внутрішню людину» з подальшою поведінкою впродовж життя згідно з цією досягнутою істиною, до етапу професійної філософії, коли пошук істини здійснювався не так в інтуїтивний спосіб, як методом теоретичної раціональної рефлексії. Це відкрило шлях до розвитку православного богослов'я, політико-правової, історичної думки, мовознавства, суттєво вплинуло на літературний процес, на розвиток мистецтв.

Цей другий етап здійснення науково-дослідницького проекту характеризується подальшим вивченням філософської культури княжої доби, аналізом філософських курсів Києво-Могилянської академії у контексті концепцій різних схоластичних шкіл з метою з'ясувати витоки еkleктичних модифікацій теоретичних побудов відомих схоластів, що відслідковуються у витлумаченні могилянськими професорами тих чи інших філософських проблем, розширенням дослідження української філософської думки барокової доби за рахунок включення у нього неакадемічної філософії або так званого етико-антропософського напрямку, репрезентованого Данилом Тупталом (Дмитрієм Ростовським), Паїсієм Величковським, Семеном Гамалією, Григорієм Сковородою, а також питань, пов'язаних з виникненням і розвитком в Україні морального богослов'я. Цей етап відзначається крім того суттєвим уточненням концептуальних оцінок заснованого Петром Могилою навчального закладу і філософського змісту читаних у ньому лекційних курсів, а також зосередження уваги на вивченні міжнародних культурних зв'язків

викладачів і вихованців Академії і на подальшій праці з перекладу на українську мову їх духовної спадщини і розробки адекватної цьому періоду розвитку думки філософської термінології. Результатом проведеної роботи стали дослідження В. Нічик, В. Горського, С. Бондаря, О. Сирцової, С. Йосипенка, В. Литвинова, Л. Довгої, Я. Стратій, С. Конончук, О. Вдовиної, М. Симчича. Серед них: В.С. Горський «Нариси з історії філософської культури Київської Русі» (К., 1993); В.М. Нічик «Петро Могила в духовній історії України» (К., 1997); В.М. Нічик «Києво-Могилянська академія і німецька культура» (К., 2001); В. Нічик «Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії» (К., 2002); В. Горський, Я. Стратій, А. Тихолаз, М. Ткачук «Київ в історії філософії України» (К., 2000); О.М. Сирцова «Апокрифічна апокаліптика: філософська екзегеза і текстологія» (К., 2000).

Характерною особливістю нинішнього етапу дослідження української думки XI–XVIII ст. є ґрунтовний перегляд методологічних підходів до її розгляду й оцінки. Це виявилось у відмові від використання переважно гегелівської методологічної схеми історико-філософського аналізу, на чому, як уже наголошувалося, наполягав П.В. Копнін. Матеріал, з яким працюють учасники розглядуваного проекту, підштовхнув їх до усвідомлення обмеженості уявлення про історію філософії як монологічний процес, який визначається лише внутрішньою логікою розвитку професійного філософського знання. Пошуки нових методологічних підходів сприяли утвердженню переконання, що більш адекватного розуміння розвитку української філософської думки XI–XVIII ст. можна досягти, виходячи з бачення історико-філософського процесу не як однозначного запрограмованого монологу, а як складного діалогу і навіть полілогу, розглядуваного не крізь призму боротьби і взаємного витіснення різноманітних філософських ідей і напрямків, а радше в контексті природних, зокрема для епохи бароко, взаємовпливів і взаємопроникнень різних типів філософського мислення за присутності багатьох точок зору, багатоманітних форм існування і руху філософської думки, плюралізму ідей і концепцій і спрямування зусиль дослідника на з'ясування вагомості внеску того чи іншого автора, учасника відповідних духовних процесів, у загальний ре-

зультат, а також на оцінку міри актуалізованих або ж нереалізованих ним можливостей [13, 10). При цьому свого подальшого розвитку і уточнення отримала сформована ще П.В. Копніним теза про необхідність розмежування двох історій філософії. Воно було трансформоване в обґрунтування розрізнення історії філософської теорії, яка зосереджує свої зусилля на змістовому наповненні філософського знання як продукту пізнавальної діяльності, і історії філософської культури, для якої важливим є не так результат, як сам рух думки на шляху філософського осмислення і досягнення дійсності. Таке розуміння історико-філософського процесу передбачало концентрацію дослідницької думки на відстежуванні зародження у тілі культури філософського знання, починаючи від його визрівання, оформлення на рівні філософської ідеї і закінчуючи подальшим функціонуванням цієї ідеї в культурі, тобто розкриття філософськи значущого підтексту нефілософської діяльності, що відображала вплив філософської ідеї на продукти релігійної, політичної, художньої, наукової творчості [13, 11–12]. Такий методологічний підхід, що передбачав вивчення історії філософії в аспекті історії філософської культури і був обґрунтований В.С. Горським, виявився достатньо плідним при дослідженні української думки домогилянського періоду (В. Горський «Філософія в українській культурі» – К., 2001; В. Горський «Біля джерел. Нариси з історії філософської культури України» – К., 2006).

Вагомим внеском у пошуки й використання нової методології для дослідження української духовної культури і філософської думки барокової доби була праця С. Йосипенка «До витоків української модерності. Українська ранньомодерна культура в європейському контексті» (К., 2008). У ній автор аналізує українську ранньомодерну духовну культуру з позицій методу філософської історії ідей, опертого на критичну філософію історії. Застосування цього методу дало змогу дослідникові вписати релігійні й політичні процеси, що відбувалися в Україні XVII–XVIII ст., у становлення модерності, з огляду на перспективу якої він розглядає всі аспекти творчості українських церковних інтелектуалів – філософські, релігійні, політичні та ін. – і осмислити усі ці процеси у загальноєвропейському контексті, а також проаналізувати інтелектуальні рухи,

які відбувалися в Україні в епоху бароко, у їх зв'язку з тогочасними релігійно-політичними процесами.

Триває праця з перекладу з латинської, старослов'янської, староукраїнської мов, введення у науковий обіг і аналіз пам'яток духовної культури і філософської думки України XI–XVIII ст. Микола Симчич, зокрема, атрибутував 84 рукописи з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського і Центрального державного історичного архіву України у м. Києві і дійшов висновку, що ці рукописи є записами 30 філософських курсів, прочитаних у Києво-Могилянській академії впродовж XVII–XVIII ст. Це дослідження є основою для підготовки нового, уточненого й доповненого, опису філософських курсів Києво-Могилянської академії. Він же вперше здійснив аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст., що був викладений у монографії «*Philosophia Rationalis* у Києво-Могилянській академії» (Вінниця, О. Власюк. – 2009. – 238 с.). Вагомим здобутком учасників проекту було вперше здійснене видання критичного тексту та перекладу сучасною українською мовою латиномовного рукопису двох трактатів «Логіки» та «Трактату про душу» з філософського курсу професора Києво-Могилянської академії Інокентія Гізеля («*Opus totius philosophiae*»), фотокопії виданого церковнослов'янською мовою 1669 р. і перекладу сучасною українською мовою богословського трактату цього ж автора «Мир з Богом чоловіку» та написаного староукраїнською мовою оригінального тексту XVII ст. під назвою «Наука о тайнъ святого покаяння» – книжки, яка містить поради і настанови священникам для повсякденних практик (Інокентій Гізель. *Вибрані твори* у 3 томах. – Київ – Львів, 2009 – 2012). Тритомник вибраних творів Інокентія Гізеля, у якому представлені також статті сучасних українських і зарубіжних учених, присвячені аналізу праць Гізеля, увійшов до числа 18 найкращих видань на Львівському книжковому форумі у 2012 р. Видання було підготовлене Л. Довгою, Р. Кисельовим, М. Симчи-чем, Я. Стратій. До здобутків дослідницької групи належать також публікація вибраних творів Теофана Прокоповича (Теофан Прокопович. *Філософські праці*. Вибране. – К., 2012. – 25 д. арк.). Дуже важливою віхою у дослідженні спадщини Києво-Могилянської ака-

демії і української духовної культури XVII ст. загалом стала монографія Л. Довгої «Система цінностей в українській культурі XVII століття» (Київ – Львів, «Свічадо». – 2012. – 343 с.), в якій автор зосереджується на досі недосліджених аспектах цієї культури, а саме на аналізі притаманній їй системі цінностей, реконструкцію якої вона здійснює, спираючись на тексти київських інтелектуалів XVII ст. До здобутків у дослідження філософської культури княжої доби належить нещодавно опублікована монографія О. Киричка «Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації. На прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі» (К., 2016).

Що стосується дослідження спадщини Григорія Сковороди, то тут найбільшими здобутками української науки є укладена Л. Ушкаловим «Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди (Харків – Едмонтон – Торонто. Вид-во КГУС. 2011. 1400 с.); праці Л. Ушкалова «Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури» (К., 2007) та ін., а також М. Поповича «Григорій Сковорода: філософія свободи» (К., 2007). В останній здійснюється глибокий аналіз творчості мислителя в контексті як української, так і західноєвропейської думки, обґрунтовується бачення Сковороди як філософа, який намагався здійснити на українському ґрунті «антропологічний поворот», що дещо нагадує концепцію Ф. Шлейєрмахера, про якого так само, як і про німецького мислителя можна сказати, що він створив «філософію гідності як основного принципу життя, філософію, зосереджену на осягненні метафізичного й моральнісного сенсу індивідуальності, на пошуках шляху самовизначення вільної особистості, утопію радості через самообмеження» [14, 250–255]. Плідно працюють над дослідженням спадщини Г. Сковороди І. Бондаревська, В. Білодід, О. Сирцова. Слід згадати також і видання перекладу російською мовою творів Григорія Сковороди (К., 2012).

Спираючись на методологію та результати попередніх досліджень, загалом на тяглий досвід дослідження філософії України XI–XVIII століття, зокрема таких її напрямів та галузей як історико-філософське дослідження філософської культури, дослідження софійного й дискурсивного способів філософування, притаманні

українській філософській думці XI–XVIII ст., філософської спадщини Києво-Могилянської академії та творчості Григорія Сковороди, співробітники – учасники проекту продовжують працю з вивчення вітчизняної інтелектуальної історії середньовічної і ранньомодерної епох. Вони враховують також методологічні підходи і досвід зарубіжних дослідників середньовічної і схоластичної філософії, зокрема, Я. Шмутца, П. Дворжака, М. Форлівезі, С. Кнууттілі, Р. Піча, С. Кастелльоте, К. Вальверде, Г. Кліма, М.Г. Бартоліні, Г. Вдовіної, Д. Шмоніна); здобутки українських і західних дослідників вітчизняної духовної культури зазначених періодів (Н. Яковенко, С. Плохія, Д. Броджі Беркофф, Д. Сєдіни, Зенона Когута, Н. Пилипюк, Архiepіскопа Ігоря (Ісіченка), Л. Довгої, о. др. Ярослава Буцьори, Т. Снайдера, М. Корзо, Р. Кисельова, М. Яременка).

Здійснення науково-дослідного проекту, що був розпочатий при підтримці академіка П.В. Копніна, внесло свою вагому частку у розвиток духовної культури сучасної України. Проведені дослідження відкрили для української філософської свідомості невідомі пласти духовної спадщини, що складають тисячоліття в історії розвитку вітчизняної думки, стимулювали пошуки нових методологічних підходів до його осмислення, які дали змогу сформувати адекватне бачення української середньовічної і ранньомодерної думки у контексті як національної, так і загальноєвропейських духовних і філософських традицій. Зокрема, становлення і розвиток ідей патристики і схоластики розглядаються нині в контексті як національної, так і візантійської та західноєвропейської традицій. Водночас, ідучи в руслі сучасних західних методологічних підходів до дослідження інтелектуальних процесів минулих епох, співробітники дослідницької групи вважають необхідним не лише засвідчувати факт тогочасної взаємодії різних духовних традицій, а й розглядати процес конституювання духовно-культурної неповторності того чи іншого народу як наслідок міжкультурних зв'язків, коли запозичення стають предметом апропріації для культури реципієнта і спричиняють формування її нової самобутності. Усі ці підходи і розробки за умов їх застосування до вивчення філософської думки України XI–XVIII ст. сприяють уточненню нашого ро-

зуміння становлення і розвитку української думки досліджуваних періодів, створенню нової узагальненої картини її еволюції, глибшому осмисленню її впливу на подальші інтелектуальні процеси в Україні, а також визначенню місця України в духовно-культурній історії Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісовий В.С. Українська філософська думка 60–80-х років ХХ ст. // Лісовий В.С. Історія української філософії. – К., 2008. – 591 с.
2. Копнін П.В. Деякі методологічні питання історико-філософського дослідження // Копнін П.В. З історії філософії на Україні: Матеріали республіканської наукової конференції. – К., 1967. – С. 19–29.
3. Gadamer Hans-Georg. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen: 2. Auflage durch einen Nachtrag erweitert. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). – 1965.
4. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 96.
5. Грачотті Санте. Спадок Ренесансу в українському барокко // Санте Грачотті. Українське барокко (Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.) – К.: Інститут української археології. 1993. – С. 3–11.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – 480 с.
7. Копнін П., Табачников І., Євдокименко В. Біля джерел філософської думки. (31.03.1967). – «Літературна Україна». – 1967. – № 26 (2412).
8. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – К., 2006. – 352 с.
9. Жильсон Э. Разум и Откровение в Средние века // Жильсон Э. Богословие в культуре Средневековья. – К., 1992. – 383 с.
10. Стратій Я.М. Філософія в Києво-Могилянській академії // Горський В.С., Стратій Я.М., Тихолаз А.Г., Ткачук М.Л. Київ в історії філософії України. – К., 2000. – 264 с.
11. Зілинський О. Духова генеза першого українського Відродження // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – 376 с.
12. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII–середина XIII ст.). – К., 1993. – 161 с.
13. Горський В.С. Філософія в українській культурі. – К., 2001. – 236 с.

14. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К., 2007. – С. 256.

Ярослава Стратій. П.В. Копнін та його роль у дослідженні української філософської думки XVII–XVIII століть.

У статті аналізується внесок, що його зробив у вивчення української філософської думки XVII–XVIII століть академік П.В. Копнін, який в середині 60-х років минулого століття очолював Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ. За сприяння цього відомого вченого й організатора науки було започатковано науково-дослідницький проект з вивчення невідомих пластів філософської спадщини, що складала тисячоліття в історії розвитку вітчизняної думки. Використання обґрунтованих П.В. Копніним методологічних підходів до осмислення історії української філософської думки, а в подальшому і західного досвіду дослідження інтелектуальних процесів віддалених від нас епох дало можливість причетним до здійснення цього наукового проекту співробітникам сформуванню адекватне бачення української середньовічної і ранньомодерної думки у контексті як національної, так і загальноєвропейських духовних і філософських традицій, визначити місце України у духовно-культурній історії Європи. В такому методологічному ключі досліджуються процеси становлення і розвитку ідей патристики та схоластики, останні розглядаються не тільки в контексті взаємодії національної, візантійської та західноєвропейської традицій. Як зазначає автор, дослідження інтелектуальних процесів минулих епох повинні засвідчувати не тільки факт тогочасної взаємодії різних духовних традицій, а й розглядати процес конституювання духовно-культурної неповторності того чи іншого народу як наслідок міжкультурних зв'язків, коли запозичення стають предметом апропріації для культури реципієнта і спричинюють формування її нової самобутності. Усі ці підходи і розробки за умов їх застосування до вивчення філософської думки України XI–XVIII ст. сприяють уточненню нашого розуміння становлення і розвитку української думки досліджуваних періодів, створенню нової узагальненої картини її еволюції, глибшому осмисленню її впливу на подальші інтелектуальні процеси в Україні.

Ключові слова: історія філософії, поняттєвий апарат філософії, патристика, середньовічний аристотелізм, схоластика ранньомодерного часу, ранній український гуманізм, Просвітництво.

Ярослава Стратіу П.В. Копнин и его роль в исследованиях украинской философской мысли XVII–XVIII веков.

В статье анализируется вклад, внесенный в изучение украинской философской мысли XVII–XVIII веков академиком П. Копниным, который в середине 60-х годов прошлого века возглавлял Институт философии имени Г.С. Сковороды НАНУ. При содействии этого известного ученого и организатора науки закладывались основы научно-исследовательского проекта по изучению неизвестных пластов философского наследия, составляющие тысячелетия в истории развития отечественной мысли. Использование методологических подходов, обоснованных П.В. Копниным к осмыслению истории украинской философской мысли, а в дальнейшем и западного опыта исследования интеллектуальных процессов отдаленных от нас эпох позволило сотрудникам, причастным к разработке этого научного проекта, сформировать адекватное видение украинской средневековой и раннеמודерной мысли в контексте как национальной, так и общеевропейских духовных и философских традиций, определить место Украины в духовно-культурной истории Европы. В таком методологическом ключе исследуются процессы становления и развития идей патристики и схоластики, последние рассматриваются не только в контексте взаимодействия национальной, византийской и западноевропейской традиций. Как отмечает автор, исследования интеллектуальных процессов прошлых эпох должны свидетельствовать не только о фактах тогдашних взаимодействий различных духовных традиций, но и рассматривать процессы конституирования духовно-культурной неповторимости того или иного народа как следствие межкультурных связей, когда заимствования становятся предметом апроприации для культуры реципиента и вызывают процессы формирования ее новой самобытности. Все эти подходы и разработки в условиях их применения к изучению философской мысли Украины XI–XVIII вв. способствуют уточнению нашего понимания становления и развития украинской мысли исследуемых периодов, созданию новой обобщенной картины ее эволюции, более глубокому осмыслению ее влияния на дальнейшие интеллектуальные процессы в Украине.

Ключевые слова: история философии, понятийный аппарат философии, патристика, средневековый аристотелизм, схоластика раннеמודерного времени, ранний украинский гуманизм, Просвещение.

Yaroslava Stratiy. Pavel Kopnin and his contribution to the study of Ukrainian philosophical thought of XVII–XVIII centuries.

The article analyzes the contribution in the study of the Ukrainian philosophical thought of the seventeenth and eighteenth centuries made by academician P.V. Kopnin, who in the mid-60's of the last century headed the H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Science of Ukraine. With the assistance of renowned scientist and science manager started the research projects to study the unknown layers of the philosophical heritage that constituted the millennium in the history of domestic opinion. The use of methodological approaches to understanding the history of Ukrainian philosophical thought, and hereafter of the Western experience of researches of the intellectual processes of the ages being far-off from us, argumentated by P.V. Kopnin, made researchers involved in the realization of this research project capable to form an adequate vision of Ukrainian medieval and early modern thought in the context of both national and European spiritual and philosophical traditions, to determine the place of Ukraine in the spiritual and cultural history of Europe. In this methodological vein the process of development of the ideas of patristics and scholasticism is examined, the latter should be viewed not only in the context of the interaction of national, Byzantine and Western traditions. As the author notes, the study of intellectual processes in past eras needs to testify not only the fact of interaction between different religious traditions, but also to consider the process of constitution of the spiritual and cultural uniqueness of a nation as a result of intercultural relations when the borrowing becomes the subject of appropriation for the recipient's culture and causes the formation of its new identity. All these approaches and investigations if they will be applied to the study of the philosophical thought of Ukraine in the XI–XVIII centuries, will contribute to the making our understanding of the formation and development of Ukrainian thought more precise, a new generalized picture of its evolution, a deeper understanding of its influence on subsequent intellectual processes in Ukraine.

Key words: history of philosophy, the conceptual apparatus of philosophy, patristic studies, medieval aristotelianism, scholasticism of the early modern time, early Ukrainian humanism, the Enlightenment

Владимир Шинкарук

«ХРУЩЕВСКАЯ ОТТЕПЕЛЬ». НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИНСТИТУТА ФИЛОСОФИИ АН УКРАИНЫ В 60-х ГОДАХ

Начало серьезным изменениям в духовной жизни советского общества, которые получили название «хрущевской оттепели», как известно, положил доклад Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС. Содержание доклада повергло общество в глубокий идеологический шок: что же теперь будет? Что в политике и теории партии было «от Бога» (Ленина, марксизма-ленинизма), а что «от черта» (Сталина, его культа) и т.д.

Официальная партийная пресса долго молчала. Первым откликом, давшим весьма узкий «просвет» в кризисной ситуации, стала перепечатка в «Правде» редакционной статьи из «Женьминь жибао». Так было дано «добро» на «переоценку ценностей». Начался первый этап критики «культа личности Сталина и его последствий». Для преодоления «сталинских деформаций» социализма предлагалось «вернуться к Ленину», т.е. культ Сталина заменялся культом Ленина с новым идеологическим наполнением – «освящение» ленинизмом хрущевских реформ. Далее были пересмотрены основные идеалы: для развития общества таковым стал коммунизм (вместо социализма); для развития государства – общенародное государство вплоть до коммунистического самоуправления (вместо диктатуры пролетариата); для развития личности – воспитание нового человека, активного строителя коммунизма (вместо теории «винтиков», политики массовых репрессий). В противовес сталинской идее слияния наций выдвигалась идея их сближения и расцвета на основе ленинского принципа интернационализма.

Таким был идеологический фасад «хрущевской оттепели». На практике же государственно-партийные властные структуры продолжали руководствоваться административно-командными принципами, методологической основой которых является «бюрократический технократизм», где нет места человеку и его потребностям.

Практическое всевластие партийно-государственной бюрократии обрекло все установки «хрущевской оттепели» на статус социальных иллюзий, «теорий», противостоящих «практике», страх перед возможным успехом реформаторства Хрущева привел в конце концов к прямому устранению его от власти. Фактически с середины 60-х годов, особенно на рубеже 70-х, разрыв между теорией и практикой, словом и делом, продолжая стремительно увеличиваться, стал очевидным фактом.

Совсем иначе восприняли «оттепель» широкие демократические слои общества, особенно молодежь и интеллигенция. Они искренне поверили, что «переоценка ценностей» касается отношений между обществом и индивидом, институцированной общественностью (уже – коллективом) и личностью, властью и свободой. Индивид, личность не могут быть средством реализации целей общества, наоборот, общество и государство должны способствовать творческой самореализации личности, гарантировать ее права и свободы. Такой подход стал идейно-Мировоззренческой основой движения «шестидесятников».

Чрезвычайно сложная ситуация сложилась в области философии, которая наиболее сильно пострадала от репрессий. Что касается Института философии АН Украины, то почти все его сотрудники были репрессированы. Достаточно сказать, что к началу «оттепели» в его стенах работал всего один доктор философских наук – его директор Д.Ф. Острянин. Центром философской жизни на Украине был философский факультет Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. Именно отсюда вышла талантливая философская молодежь, воспитанная на традициях классической, в основном немецкой, философии, она оказалась наиболее способной к восприятию неортодоксальных идей.

«Философское обновление» после XX съезда КПСС в Украине связано с деятельностью и творчеством П.В. Копнина, заведовавшего кафедрой в Киевском госуниверситете, а с 1962 по 1968 год возглавлявшего Институт философии АН Украины. Он положил начало философским исследованиям в области логики научного познания, социологии, изучения философского наследия Киево-Могилянской академии и др., поднял вопрос о создании на базе Института философского журнала.

«Киевский период» в жизни П.В. Копнина – наиболее плодотворный в его философском творчестве. Тут были написаны его основные работы: «Диалектика как логика» (К., 1961), «Идея как форма мышления» (К., 1962), «Гипотеза и познание действительности» (К., 1962), «Логические основы науки» (К., 1968), «Философские идеи В.И. Ленина и логика» (М., 1969). В них П.В. Копнин решительно отходит от общепринятых положений. Разделению марксистской философии на исторический и диалектический материализм он противопоставляет идею их диалектического тождества: «...Диалектический и исторический материализм являются не двумя самостоятельными философскими науками (и не двумя самостоятельными частями ее)... Существует единая наука – диалектический и исторический материализм, вскрывающая объективные законы развития природы, общества и человеческого мышления» (Копнин П.В. Диалектика как логика. К., 1961. – С. 52–53).

Исходя из известного положения Ф. Энгельса о том, что диалектика есть наука об общих законах развития природы, общества и мышления, а также ленинского утверждения, что диалектика, логика и теория познания суть одно и то же, Копнин формулирует свое понимание предмета марксистской философии как науки: «... Существует одна философская наука – материалистическая диалектика, которая одновременно выполняет функции и онтологии, и гносеологии, и логики, не являясь в прежнем понимании ни тем, ни другим, ни третьим; нет трех самостоятельных частей в философии с различными законами, а есть одна наука, которую можно назвать как угодно: диалектикой, логикой или теорией познания (название предмета не влияет на его сущность) с одними законами, являющимися и законами бытия и законами мышления» (там же. –

С. 35). Далее П.В. Копнин обосновывает свое понимание философии как метода познания (методологическая функция марксистской философии), рассматривая ее как диалектическую логику.

Таким образом, уже в первой своей книге Копнин начал кардинальный пересмотр исходных понятий марксистской философии, прежде всего ее предмета.

Результаты научного поиска в этой области нашли свое обобщенное воплощение в последующих работах Копнина и особенно в последней прижизненной книге «Философские идеи В.И. Ленина и логика».

В этом фундаментальном труде он доказывает, что философия является наукой только в качестве философского учения о всеобщих законах развития (диалектика как логика): «Когда из философии берется знание и строится на его основе метод научно-теоретического мышления, сама философия становится наукой – диалектикой или логикой с большой буквы. Только в качестве логики философия – наука по предмету и методу, но диалектика как логика не является особой формой общественного сознания, создающей мировоззрение, осознание человеком своего бытия» (Философские идеи В.И. Ленина и логика. – С. 27). «Но если по методу решения стоящих перед нею задач философия является наукой, стремящейся дать объективное, истинное и достоверное знание, то по своему предмету она отлична не только от других наук, но и от науки вообще» (там же. – С. 26).

В своих предыдущих работах П.В. Копнин исходил из традиционного отождествления философии с мировоззрением (научная философия = научному мировоззрению) (См. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1968. Гл. I). Однако при разработке проблем диалектики как логики он приходит к пониманию противоречия между пониманием философии как науки и философии как мировоззрения. Это противоречие П.В. Копнин пытается решить «через различение философии как науки и философии как формы общественного сознания. В этом последнем случае философия «имеет начало, родственное мифу... в том смысле, что она никогда не расстается с человеческим отношением к объективному миру, его явлениям и процессам... Марксистско-ленинская филосо-

фия является формой осознания действительности и прежде всего человека в его связи с окружающим миром, причем эта действительность берется не только со стороны сущего, но и должного, целей человечества...» (Копнин П.В. *Философские идеи В.И. Ленина и логика.* – С. 28–29). Важно отметить, что здесь предметом философии как формы общественного сознания есть прежде всего человек в его мироотношении не только к сущему, но и должному, к тому, чего нет, но что должно быть в соответствии с целями человека, его ценностями. Этим «диалектико-логическим» и «антропологическим» поворотом в интерпретации предмета философии П.В. Копнин стал одним из родоначальников направления философских исследований в Украине, получившего название «киевской школы философов».

Что касается книги «Философские идеи В.И. Ленина и логика», то она стала объектом серьезных нападков философской ортодоксии, которая видела в Копнине опасного ревизиониста. В марте 1970 г. было инициировано обсуждение этой книги, переросшее во всесоюзную дискуссию (см. *Вопросы философии.* 1970. № 7). Вопреки ожиданиям оппонентов, идеи П.В. Копнина получили поддержку значительного числа ученых-философов, ему удалось отстоять свои позиции и сохранить статус директора всесоюзного академического института. К сожалению он ушел от нас в 49 лет, не успев многого сделать в жизни и философии.

В целом П.В. Копнин и сотрудники возглавляемого им Института философии АН Украины реализовали в своих работах широкую, новаторскую для того времени программу исследования форм и принципов научного познания на основе диалектического переосмысления достижений мировой философии и логики науки, а также «узловых» категорий научного познания – проблема, идея, гипотеза, теория, границы развития теории, научный поиск, уровни систематизации знаний и др. Философские достижения П.В. Копнина и его школы получили признание не только в СССР, но и за его пределами.

НОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ – УТВЕРДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ

Соціальний і науково-технічний досвід ХХ століття, трагічні колізії буття і безодні, розуму та безумства, логосу та етосу, якими характеризується переддень III тисячоліття, гранично драматизували проблему місця людини в сучасному світі, сенсу історії і людської екзистенції. При всьому наростанні ірраціональної стихії в ситуаціях розриву між належним та суцим у сучасному світі залишається вагомою й альтернативна, раціональна позиція, що стверджує «співзвучність» людини і буття. Які ж «координати існування» такої раціональності?

Раціоналізм, за словами Гегеля, вселяє впевненість у тому, що людина «знайде себе у світі, що цей світ має бути до неї дружнім». Таке розуміння раціональності виключає логіко-технологічну редукцію інтелекту до здатності мислити не страждаючи, яка зазнає краху в сучасній цивілізації. Реабілітація раціональності в наш час – це не проблема інструменталізації людських сутнісних сил, а питання трансформації світу в історичне буття людини та її культури, перетворення історії на «дзеркало» людських можливостей.

Історія – не біографія істини, а драма, в якій раціональне невіддільне від нераціонального, свідоме – від несвідомого, стихійне – від керованого, конструктивне – від деструктивного.

Прогрес культури рухається через полярність раціонального і нераціонального, характеризує драматичний вузол розуму і волі, чуттєвості та інтелекту. Історія може розв'язувати драму ідей та пристрастей, орієнтуючи культуру за тією чи іншою проекцією людської сутності. Тоді в культурно-історичному процесі і виникають колізії між напрямками раціонального чи нераціонального забарвлення. У культурології вони називаються по-різному: від ренесансної відмінності так званого сфумато (леонардівське споглядання) і терибліту (уривчастості, напруженості, драматичності Мікеланджело) до протиставлення діонісійського та аполлонівського начал.

Численні інтерпретації вказаних начал (від філологічних розвідок Ніцше до сучасних досліджень у зарубіжній та вітчизняній літературі) можуть бути зведені до такої узагальненої характеристики. Діонісійський напрям – це культурна діяльність, якій притаманні драматично напружена пристрасність, акцент на дисгармонії і перевищенні міри, колізія інтуїції та розуму, пошук позамежного, непередбачуваного, парадоксального, інтерес до стихії й аномалії. Протилежний йому за духом аполлонівський напрям сповідує рівноваженість розуму та почуття, обов'язку та пристрасності, істини та краси, інтелектуальне прозріння всього неясного і невизначеного, орієнтацію на гармонію і культ міри, нормальності і нормативності.

Протистояння діонісійського та аполлонівського напрямів у культурі може конкретизуватися у вигляді відповідних опозицій біблійної есхатології з її образом Оламу (світу як часу), буття на межі дива і катастрофи та елліністичної науки з її ідеєю світу як Космосу – впорядкованого, естетично організованого буття; тертуліанівського «випробування віри абсурдом» (С. Аверінцев) і богомільної ересі з її культом сонця, світла розуму; мистецтва бароко з його динамікою мас, напруженою, орнаментальною пластикою форми та мистецтва Ренесансу, що характеризується монополією прямої лінії, розумною і простою симетрією; стилю романтизму з його викликом небу, стихією індивідуального бунту, переходом межі і класицизмом з його духом доведеного до ригоризму картезіанства. Нарешті, опозицією стилю Бора в природничо-науковому пізнанні, орієнтованого на ймовірність, урахування невизначеності й подолання очевидності (аж до пошуку «божевільних ідей») та ейнштейнівського ідеалу гармонії, строго детермінованого Всесвіту як альтернативи Богу, «що грає в кості», геометрично очевидного образу фізичної реальності.

Звичайно, в названому сенсі позначення раціональної і не узгодженої з нею культурної діяльності у вигляді аполлонівського і діонісійського напрямів досить умовне. У Давній Греції під діонісійським началом розуміли, наприклад, оргічне шаленство, вакхічний розгул святкувань на честь Діоніса – пожирача сирого м'яса.

Усупереч існуючій думці про ідеально гармонійний образ грецької античності властивий їй спосіб життя вирізнявся значною

домішкою некерованої стихійності та масових афектів. Нерідко траплялися випадки, коли глядачі античного театру (у якому вміщувалося майже все вільне населення міста), охоплені жахом, зривалися з місць і в паніці бігли вулицями тільки тому, що п'еса торкнулася якихось хвилюючих подій чи в ній відображено смерть героя. Так, після постановки «Андромеди» Евріпіда в Абдерах почалися спалахи душевних захворювань.

У боротьбі проти цієї примітивної вразливості були використані як юридичні, так і ідеологічні заходи. До перших належали реформи Солона (які передбачали контроль над громадськими емоціями, аж до обмеження кількості флейт на похоронах), а до других – розробка концепції раціональності як учення про всезагальність мірок розуму, альтернативного стихійності, сліпій емоційності, містици, забобонам, безплідним мріям. Інакше кажучи, у боротьбі з некерованими афектами людини на зорі європейської цивілізації виникає апеляція до розуму як засобу самокритичного, здатного до самообґрунтування, співрозмірного, чіткого і логічно дисциплінованого пізнання.

Почуття, як відомо, не можуть самообґрунтовуватися, бути самокритичними чи саморефлексивними. Щодо цього їм протистоять інтелектуальні форми аналітико-синтетичної діяльності. Ідеологічна впевненість у загальній обов'язковості цих форм, у «проникливості» об'єктів для «світла розуму», здатності інтелекту конструювати всі види діяльності й усувати деструктивні наслідки негативних емоцій утворили ядро концепції раціональності.

Існує і внутрішня логіка розвитку цієї концепції в її протистоянні ірраціоналізму. Заперечення раціональності часто є зворотною реакцією на успіхи науки, науково-технічний поступ. Не випадково саме за доби Ренесансу, коли було кинуте сміливий виклик обскурантизму і середньовічному мракобіссу, поряд із прогресом класичного природознавства розцвіли алхімія й астрологія, містичні гадання на картах, інтерес до бісівських ігрищ і шабашів відьом. Образно кажучи, вузький промінь освіти і розуму, розігнавши морок невігластва в обмеженій смузі наукового пізнання, наче підкреслив згущення темряви за її межами. Сил раціонального, інте-

лектуального пояснення природи бракувало для досить повного висвітлення більшості неясних проблем світобудови.

Але і в наш час на могутній хвилі науково-технічного перевороту в усій системі цивілізації ще виникають різні форми містики і «нвої міфології». З ідейного боку, це хибний за ідеалами і засобами, хоч і зрозумілий за мотивами, опір тій експансії раціональності, яку знаменувала НТР. Адже прагнення розв'язувати всі проблеми буття за мірками науки веде до генералізації оцінок на істину і хибу, що сама по собі не містила б нічого негативного, якби не спричинювала забуття всього спектра інших людських оцінок: добра і зла, правди і кривди, краси і потворності тощо.

При всій привабливості риторики наукової раціональності ХХ століття вона часто призводить до своєрідного техніцизму духу. У програмах «штучного інтелекту» і логіцизму деяких напрямів методології науки проповідується фактично інструменталізація мислення. Інтелект зводиться до феномену логічності, а логічність – до доведеності. При цьому визначення істинності чи хибності перетворюється на технічну процедуру або її результат, а сама раціональність отожднюється з розсудливістю. І як наслідок – мислення оголошується інструментом постановки і вирішення завдань. Але ж розумова діяльність – це і форма духовності, шлях прилучення до вищих сенсів людського світу, і феномен людської суб'єктивності, одна із сутнісних сил людини, яка виконує важливу роль у її самовизначенні й адекватності.

Раціональність не зводиться до суто логіко-інтелектуальної чи наукової діяльності, не витісняє суб'єкта з раціонального погляду на світ. Оновлена раціональність сьогодення включає проблему людини. Тому вона вже не може бути синонімом однієї лише науковості, логічності й обґрунтованості. Раціональність включає різні види і типи, зокрема художню і практичну форми свого існування.

Художня раціональність визначається в тому аспекті, в якому мистецтво може виступити як пізнання світу і результати якого оцінюються на істинність і хибність. Але мистецтво не зводиться тільки до пізнання, оскільки орієнтоване на розширення та реалізацію різних можливостей людського буття і тим самим сприяє формуванню людини. Стосовно цього художня діяльність не тільки вилу-

чає інформацію з об'єктів зовнішнього світу (тобто виконує пізнавальні функції), а й екстрагує сутнісні сили людини, опредмечуючи їх у певних естетичних цінностях, тобто виступає як духовно-практичне (а не пізнавально-теоретичне) освоєння світу. Однак і за такого розуміння мистецтво може інтерпретуватися як раціоналізація (тобто встановлення певної регулятивної функції, міровизначення чи норм) самого духовно-практичного освоєння світу. Хоча при цьому мірама і регулятивами виступатимуть уже істина, добро і краса.

Вказана тріада і визначає межі художньої раціональності. При всій, здавалося б, зовнішній несумісності її складових (краса і добро орієнтовані на людські цінності, а істина передбачає відволікання від людської суб'єктивності) вони утворюють нормативну єдність, у якій міри істинності регулюють і обмежують можливість свавілля в мистецтві, відходу в позірний, вигаданий світ художньої фантазії. Інакше кажучи, через функцію істинності вводиться сам «простір» художньої реальності. Однак його заповнення передбачає вже естетичну і моральну діяльність. Бо ж Істина в мистецтві розкривається не логічно, а виступає як правда, тобто як пізнавальний результат, що став принципом життя людини.

Художня раціональність причетна до сфери функціонування стилю як способу бачення художника, що спирається на той чи інший канон або стереотип художньої діяльності. Такий канон був особливо характерним для великих стилів, як, приміром, канони Поліклета і Вітрувія в античній пластиці чи канон Буало в мистецтві класицизму. Через такі канони особливо виразно проступає той нормативний бік художньої діяльності, що окреслюється раціональністю в мистецтві.

Найбільш виразним і стійким аспектом прояву раціональності в мистецтві є художній метод. Уже за своєю будовою він включає процедурні (духовно-технологічні) моменти, тобто певні імперативні вказівки, що раціоналізують той спосіб свідомості і дії, за допомогою якого конституюється сама художня діяльність.

Метод – це завжди втілена раціональність, якої б сфери вона не стосувалася – мистецтва, науки чи практики. В останньому випадку раціональність конкретизується у вигляді технологічності ді-

льності. Звичайно, практична раціональність не вичерпується методом, способом діяльності. Однак не менш істотне значення має тут цілереалізуюча побудова системи дій.

Цілі, що реалізуються, розумно організують діяльність, ідейно мотивують її. А розумно організована діяльність – раціональна в тому значенні, що узгоджується з людськими цінностями та нормами. Нормативність і доцільність, так само як і технологічність, виступають модусами практичної раціональності.

Узагальнену раціональність сьогодні може бути пояснено як таку, що орієнтується на мірки розуму, здатність до мотивованого вибору (рішень, можливостей, дій, альтернатив) відповідно до певних порогових (міровизначених) чи нормативних (якісних) обмежень, які можуть бути сформульовані у вигляді певної системи принципів раціональності.

Якщо зважити на ту обставину, що ідея раціональності у ХХ столітті вже не ототожнюється зі своїм науковим різновидом, то при експлікації вказаних принципів слід брати до уваги не тільки сциентичні, а й культурні та практичні форми освоєння світу. Отже, кожен із принципів раціональності має бути сформульований у такому загальному вигляді, щоб у граничному випадку він міг входити в характеристику і наукової, і художньої, і практичної раціональності. Характерним щодо цього може бути принцип міровизначення.

Із сучасного погляду міра має не тільки кількісно-якісні, а й ціннісні аспекти, виступає не тільки як єдність якості і кількості, а і як норматив будь-якої діяльності, основа гармонії і доцільності в моделюванні людини та її світу. У цьому аспекті принцип міровизначення можна розуміти досить широко: будь-який феномен у сфері духовного, духовно-практичного і практичного досвіду має розглядатися під кутом зору певної міри, інтервалу або числа, величини чи фази, симетрії, меж, гармонії, параметрів і норм узагалі. При всій, здавалося б, зовнішній очевидності цього принципу зміст його не тривіальний.

Принцип міровизначення характеризує наукову раціональність як альтернативу дилетантизму, який заперечує будь-які обмеження польоту фантазії, не сприймає заборон на експлуатацію

будь-яких «спокус» думки, прагне обійти вимоги суворої доказовості і професійної осмисленості тверджень. Цей принцип стоїть на заваді намаганню сучасної паранауки і містики вийти за межі наукового пізнання нашого часу у сферу телепатичних, екстрасенсорних та інших аномальних явищ.

Допущення «дивовижного» в паранауці, яка претендує на більшу свободу думки, ніж природознавство чи будь-яка інша галузь доказового дослідження, прикривається міркуваннями: те, що неможливе в науці нашого часу, стане можливим у науці майбутнього. Тому, мовляв, не можна заперечувати осмисленість телекінезу, телепатії чи навіть чаклунства. Насправді ж поки наука залишається наукою, в ній існують принципово неможливі речі, оскільки вона підпорядковується постулатам об'єктивності та причинності. Неможливі, наприклад, знищення матерії чи передача інформації (думки) без матеріальних носіїв тощо. У цьому сенсі справжня наука завжди щось відмежовує і тому залишається в межах раціональності у зв'язку з принципом міровизначення.

У широкому тлумаченні цей принцип стверджує, що все розумне має межі, безмежною буває тільки дурість. Отже, схоластичний парадокс про Бога, що створив камінь, який він не може підняти, не входить у предмет раціонального розгляду. Ідея вседозволеності – не раціональна, а все безмірне – немислиме. Таке розуміння принципу міровизначення робить його обов'язковим для будь-якої раціональної діяльності, включаючи сферу практики і художнього пізнання явищ.

Сутність концепції раціональності пов'язана в її методологічному аспекті з принципом упорядкованих послідовностей. Він стверджує можливість включення будь-якого аналізованого явища в певний, частково впорядкований ряд елементів. Це означає те, що будь-якому явищу щось передує і щось настає після нього. Тому його не можна вирвати із «системи очікувань». Відповідно, виключається можливість «дива», тобто розриву з природною послідовністю подій, яка формує досліджуваний феномен.

У логічному вираженні вказаний принцип передбачає прогнозованість, алгоритмічність і доказовість пізнавальних дій. А в культурологічному контексті – врахування традиції, попереднього

досвіду, подання найнесподіванішого результату як наслідку тривалої історичної підготовки.

Необхідність урахування попереднього досвіду, «вбудованість» справжніх культурних явищ не тільки в майбутнє, а й у минуле – не лише, за висловом академіка Д.С. Лихачова, умова духовної осілості людства, а й корінна передумова самого санкціонування культури, постулат її раціональності. Не випадково значущі результати культури в руслі саморозвитку людських сутнісних сил часто виступають як «подвиг пробудження минулого» (Гегель), як наслідок реалізації можливостей, закладених в основу цивілізаційного процесу.

Істотне значення в концепції раціональності має й принцип достатньої підстави, що є змістовою екстраполяцією логічного закону з тією ж назвою. Суть цієї екстраполяції полягає в опречуванні вимоги опосередкування всього сутнісного, тобто в синтезі онтологічного та логічного постулатів обґрунтованості.

У методологічному відношенні цей принцип може бути сформульований так: будь-яке положення мусить мати підставу, підкріплену чимось, що наділене для нас примусовою силою істини, – фактом, законом, аксіомою, інтуїтивною очевидністю. Інакше кажучи, ніщо в раціональному розмірковуванні не може прийматися без достатньої підстави. Будь-яке твердження чи заперечення має супроводжуватися усвідомленням того, що його можна обґрунтувати через логічний доказ, чуттєву достовірність або якимось іншим способом.

Тут, однак, значні труднощі виникають при визначенні «достатності» тієї чи іншої підстави. Справді, яка сукупність причин чи фактів є достатньою? На це запитання не можна відповісти в загальній формі.

Воно вирішується в системі певної наукової теорії, дисципліни, соціально-культурного інституту чи навіть цілої епохи. У рамках теоретичних систем вимога достатньої підстави вважається встановленою. Це передбачає такі специфікації закону достатньої підстави, як принцип причинності, принцип верифікації, дедуктивний доказ.

Важлива методологічна вимога концепції раціональності виражається в умові, яку можна назвати принципом рельєфності бінарних опозицій. Він передбачає принципову і причому чітку (рельєфну) розрізняваність в усіх ситуаціях, що відповідають умовам раціонального пізнання, істини і брехні, правди і кривди, реального та ілюзорного, суб'єктивного та об'єктивного, осмисленого і неосмисленого тощо.

Необхідність чіткої розрізняваності вказаних бінарних опозицій – досить сильна вимога. У реальному процесі пізнання нерідко виникають «сірі» ситуації взаємопосередкування істини і неправди, суб'єктивного та об'єктивного, визначеного і невизначеного тощо. Ось чому часто доводиться, слідом за Ф. Рабле, тільки сподіватися на такий розгляд, коли «неправду можна було б так само легко розрізнити і винести про неї категоричне судження, як легко помітити в молоці муху». А без такої віри неможливі ні судочинство, ні сама раціональність [1, 194].

Характерним для концепції раціональності є і принцип аналітичності. Під ним розуміють не абстрактне протиставлення аналізу і синтезу, а припущення самої можливості атомарних розкладів досліджуваного об'єкта і подання його у вигляді рекомбінації простих елементів. Інакше кажучи, існують найпростіші елементи, комбінації яких утворюють складні явища. І навпаки, складні явища можуть бути пояснені завдяки найпростішим підставам.

Особливість такого підходу полягає не у зведенні складного до простого, а у проголошенні руху від простого до складного (і його рекомпозиції на основі простих елементів) найефективнішим шляхом раціоналізації пізнавального досвіду. Такий висновок підкріплюється всією історією науки. Торкаючись цього питання, А. Ейнштейн і Л. Інфельд писали: «Величезні досягнення механіки в усіх її відгалуженнях, її вражаючий успіх у розвитку астрономії, застосуванні її ідей до проблем, очевидно, відмінних від механічних за своїм характером, – усе це сприяло розвитку впевненості в тому, що за допомогою простих сил, які діють між незмінними об'єктами, можна описати всі явища природи. Протягом двох століть, що йшли за добою Галілея, така спроба, свідомо чи несвідомо, помітна в усіх наукових працях» [2, 49].

Раціональному досвіду подання складного через комбінації простіших елементів протистоїть містичне трактування неадитивності цілого, спекуляції на невловимих ефектах цілісного, тотального, гіперскладного, ідея холізму, примату надцілого над конкретним. Подібного роду культ тотального становить, як відомо, методологічну передумову натурфілогії і демонології Шеллінга.

Одним з найсильніших допущень, характерних для всіх варіантів методологічної розробки концепції раціональності, є принцип нормальності. Він виростає з переконання в тому, що досліджувані явища тяжіють до норми. Звідси і раціональна установка на подання всього суцього не в аномалії, не у відхиленнях від найбільш типового, впорядкованого (чи такого, що допускає впорядкованість) зразка, а в певному усередненому, збалансованому, співрозмірному, гармонізованому чи симетричному стані.

Таке виключення аномалій не означає їх екзистенційного, буттєвого ігнорування. Це своєрідний методологічний прийом такої організації пізнавальної ситуації, за якої аномалію можна звести до нуля, зробити акцент на граничних випадках, на неускладненій побічними обставинами поведінці суб'єкта.

В історії культури принцип нормальності як кредо раціонального бачення світу реалізувався у протиставленні античного Космосу біблійному Оламу. Причому в цій опозиції аргументи на користь раціональності черпалися не стільки з конкретної натурфілософської моделі світобудови, скільки з принципової установки на смислоосягнення суцього.

Ідея Космосу, що зберегла протягом століть своє античне первородство, слугувала своєрідним образним утіленням раціональності буття. Античний Космос передбачав принципову впорядкованість суцього, порядок, доведений до дисциплінарної норми (на зразок правового чи військового статуту). На противагу природі з її боротьбою стихій, раптовими катастрофами, незабезпеченою ворожайністю і метеорологічною нестійкістю, на противагу людьському світові, що його роздирають колізії пристрастей, драми життя і смерті, задрість долі і навіть богів, Космос виступає як універсальна здатність світового буття до гармонійного (аж до естетичної досконалості) міровизначеного існування.

Альтернативою такого нормального буття слугував біблійний Олам – світ, що перебував у стані дива і катастрофи. У ньому все суще мало відбиток гріхопадіння, оманливий статус існування між «двома безоднями» – небуттям та есхатологічним «кінцем часів». Олам уособлював наповнену спокутним болем і надсподіваннями на чудесне спасіння есхатологічну історію наближення до останньої світової битви добра зі злом.

Цей характерний для християнської доктрини драматичний, словнений віри в чудеса і трагічних передчуттів світогляд продовжує бути джерелом забобонів і в наш час. Ось чому в сучасній боротьбі ідей принцип нормальності зберігає своє значення і в подальшому утвердженні раціонального пізнання світу, раціональних цінностей людського буття.

Оздоровлюючу функцію в концепції раціональності несуть не інтуїція чи одкровення, а принцип сократичної іронії, того гносеологічного сумніву, який завжди був протитрутою від догматичного змертвіння розуму чи безконтрольності абсолютного духу. Цей принцип виражав ту обставину, що для гносеології, яка усвідомлює адекватні засоби освоєння дійсності, немає нічого святого, крім істини і практики; все може піддаватися сумніву з погляду норм істини, будь-яку догму може бути переглянута.

Людське пізнання – не безконтрольне. Його результати підлягають суду практики і критичному випробуванню на істинність, осмисленість і очевидність. Але й цей «суд» не виносить безапеляційних рішень, що перебувають за межами оскарження і перегляду. Жоден його висновок не захищений від критики, від того здорового скептицизму, який припускає зв'язок будь-якої «кінцевої» оцінки з можливістю зміни оцінюваного об'єкта (чи суб'єкта) у кращий бік. Це той характерний для раціонального світорозуміння допуск на діалектичну гнучкість висновків, завдяки якому будь-яке рішення, що претендує на остаточність, можна розглядати як передчасне. Вихідне припущення можливості зміни рішення і в такому сенсі визнання його передчасності окреслює методологічну функцію іронії як пізнавального феномену.

Історично іронія не пов'язувалася з «кепкуванням» і «сарказмом» у вольтерівському значенні. Принцип іронії було проголошено

Сократом як засіб організації діалогу, в якому будь-яке рішення одягається у форму «запитальної відповіді», відповіді задля запитання, що стверджує відсутність готових істин.

Сократичне повчання виходить з того, що мудрість потрібно не прорікати, а вилучати з людей, що шукають істину. Цьому і слугує діалогічна ситуація, коли «не своя, а чужа думка визнається справжнім «рівнем», обрієм, у русі до якого і відбувається зрівнювання своєї і чужої думки» [3, 106]. Отож завданням будь-якого діалогу є не дискредитація дискутуючого, а доведення того, що кожен, хто шукає мудрість, належить до світу Напружених людських проблем. Тут іронія виступає тим засобом варіювання змісту антитези, коли виявляються її нові грані та можливості, несумісні з позою непогрішності і монументальності.

У сучасному значенні іронія заявляє про себе як форма творчого подолання будь-якого завершеного результату, його самозбагачення на шляху до іншого результату. Іронія виявляється тут утвердженням постійної новизни думки, коли розуміння реалізується як процес, а не остаточний підсумок пізнання, як запитальна, а не кінцева відповідь. У такому ракурсі принцип іронії в сучасній концепції раціональності і може називатися сократичним.

Не менш оригінальною з погляду логічності і значущою в історико-культурному аспекті засадою раціональності є принцип ясності. Історично він пов'язувався з метафорично сприйнятою ідеєю «світла розуму» та його всепроникливості, з переконаністю в тому, що всі таємниці світобудови може бути прояснено, а всі сутності, які осягаються розумом, – «прозорі» для цього інтелектуального світла. Саме значення терміна «просвіта» сумісне зі значенням слова «просвітлення».

Неоплатоніки та ареопагітики розробляли ідею просвітлення тілесності духовним світлом, висували принцип осягання як основної пізнавальної здатності. В Оксфордській школі фізики XIII–XIV століть, що відіграла значну роль у підготовці класичного природознавства, ці міркування підкріплювалися «метафізикою світла», за якою «світло є принципом існування і принципом пізнання». Лідер оксфордців Р. Гроссетет основою раціонального пізнання проголошує «духовне світло, яке пролите на інтелігібельні речі і на духовні

очі і яке має таке саме відношення до внутрішніх очей та інтелегібельних речей, як тілесне сонце має до тілесних очей і видимих речей» [Цит. за 4, 159–160].

Не випадково Коперник у своєму трактаті «Про обертання небесних сфер» одним з аргументів на користь геліоцентризму висуває міркування про те, що Сонцю як джерелу світла належить посідати центральне місце. Декарт, розвиваючи ідею світла як принципу існування і наукового пізнання, називає свою першу фундаментальну працю «Світ, або Трактат про світло». Пізніше він поєднає принцип інтуїції як найбільш достовірного пізнання з принципом ясності як допущення «ясного та уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму» [5, 86].

У культурно-історичному плані принцип ясності асоціювався з аполлонічним протиставленням діонісійському культу стихійної сили ірраціонального творчого пориву художньої ідеї розсіювання темряви невігластва.

Примат розуму над міфом – такий культурно-історичний контекст принципу ясності у становленні концепції раціонального. З сучасного погляду вимога ясності як принципу раціональності передбачає його узгодження зі стандартною моделлю наукового знання. У ракурсі цієї моделі «ясність» означає логічну експлікацію текстів, їхню виразність (аж до формального чи структурного подання знань), а в остаточному підсумку – точність у її семантичних і метричних аспектах.

У гносеологічному аспекті істотні ознаки ідеї раціональності виражає принцип інтелектуальної розмірності буття, узгодження екзистенції з розумом. Особливо велике значення цей принцип мав у боротьбі міфу і логосу, коли звернення до засад розуму як основи людського існування виконувало роль культурно-історичного протистояння міфологічному світові обоження стихій.

За доби античності ідея інтелектуальної розмірності буття набула форми аналогій мікро- і макрокосму. Зі світу як Космосу виключалися хаос і нескінченність як «те, в чому існування неможливе», а світобудова набувала статусу художнього твору, що ґрунтується на засадах істини, добра і краси [6, 65].

Пізніше було порушено гармонію пізнання та етичного духу. За висловом А. Швейцера, в ніч на 25 липня 1820 р., коли Гегель написав свою знамениту формулу – все розумне дійсне, і все дійсне розумне, розпочалося ХХ століття з його технобіссям і натиском сцієнтизму.

Художньо-образною ілюстрацією такого технобісса може слугувати одна з мандрівок у «Зоряних щоденниках Іона Тихого». Автор твору, Станіслав Лем, зображує певну планету, яка досягла вищого рівня технологічної раціональності. До влади прийшла кібернетична супермашина, яка у прагненні раціоналізувати розміщення населення перетворювала людей на правильні восьмикутники і викладала ними поверхню планети у вигляді візерунків. Такого роду раціональність є лише карикатурою на вимогу інтелектуальної розмірності буття.

У світоглядній інтерпретації раціональності чимале значення має принцип гносеологічного оптимізму. Він стверджує «непорожність» майбутнього для людини, осмисленість її діяльності, своєрідний догмат досяжності мети, поцейбічності людських ідеалів, здатність людини розглядати себе у «дзеркалі вічності». Впевненість у тому, що наші зусилля не безцільні, а цілі принципово реалізовані, дає змогу раціоналізувати проєктивну діяльність щодо перетворення «сьогодні» на «завтра», ввійти до майбутнього на доступних для людського інтелекту засадах. За такого розуміння людина, а не якась божественна чи інша метафізична сутність, стає господарем майбутнього, вищої ціннісної сфери проєктивних устремлень суб'єкта.

До характерних світоглядних постулатів раціонального належить також принцип рішучості. Він закликає йти до кінця в пізнанні явищ, долати всі труднощі, робити всі висновки з прийнятих засад.

При всій, здавалося б, зовнішній самоочевидності і простоті такого принципу насправді він не так легко реалізується. Принаймні потрібна чимала переконаність у пріоритетності інтелектуальних доказів, щоб виявити всі логічні наслідки, скажімо, в екзистенційній, «межовій» ситуації між життям і смертю, коли самообман видається більш бажаним і рятівним, аніж гірка правда.

Людське страждання наче «висаджує в повітря», деформує тожність мислення і буття, замикає людину на її переживаннях. Тоді, як казав Кант, треба мати мужність іти за своїм розумом. Здатність інтелектуально долати абсурдність ситуації чи так звану перевагу абсурду в екзистенціальних дилемах життя і смерті становить сутнісну рису раціональної будови духу, що характеризується принципом рішучості.

Вірність ідейним мотивам випробуваних життям концепцій підкреслюється в такому постулаті раціональності, як принцип інтелектуальної гідності та етичної цінності істини. Він базується на поданні істини і правди як конструктивного начала, здатного утворювати для її шукачів самодостатній, надособовий світ вищих духовних цінностей.

Такі цінності виступають предметом безкомпромісного служіння і мають переваги перед усіма іншими реальними та можливими благами. Жодні міркування тимчасової вигоди чи політичної користі не можуть в ідейному контексті раціональності затулити чи похитнути аксіологічну (інтелектуальну та етичну) гідність істини. Як підкреслював Гете, навіть шкідлива істина має перевагу перед корисною брехнею, бо істина сама себе виправить, а брехня залишиться суперницею правди. У цьому розумінні істина суверенна.

Істина (під кутом зору концепції раціональності) здатна виконувати не тільки духовні, а й етичні (виховні) функції ідеалу. Ось чому ідейний задум «Фауста» Гете побудований таким чином, що осудженого спочатку за зв'язок з дияволом Фауста вищі сили врешті-решт прощають за його здатність кожну хвилину йти на бій і жертвувати всім задля істини, краси і свободи.

Художнє моделювання цієї ситуації було, власне, обігране Ф. Достоєвським у «Злочині і карі». У романі каяття Раскольниковова виявляється пов'язаним не стільки з убивством лихварки, скільки з певним «теоретичним», «розумовим» злочином. Цей злочин полягає в тому, що Раскольников принизив інтелектуальну гідність істини до вульгарної практики сокири. Такого роду інтелектуальне зло, за авторським задумом, передбачає покарання ширшого екзистенційного масштабу, аніж простий кримінал. І Раскольников проходить голгофу трагічної відплати на шляху до прозріння істини.

Достоевський осуджує не практику як таку, а саму спробу звести значущість, даність і духовну гідність істини до низьких прагматичних міркувань. Утвердження духовних цінностей виявляється тут утвердженням раціональності та її вимоги щодо пріоритетності істинних висновків розуму з-поміж інших благ.

У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні, раціональність має серйозні вади. Вона не виконує власних постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми), допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея «непорожності» майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ стосовно «світла розуму» і т.д., потребує віри, а це суперечить самому духові раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все що завгодно.

Світ не раціоналізується без залишку. Він нагадує, за переконанням постмодерністів, лабіринт, не створений Богом, лабіринт, для якого відсутня нитка Аріадни. І концепція раціональності не випадково включає принцип рішучості. Треба мати мужність іти за розумом. Адже він може вести до розладу з дійсністю, оскільки остання не вкладається в заздалегідь продиктовані інтелектуально розмірні форми, якими б правильними вони не були. В історії існують нерозумні епохи, коли звернення до розуму небезпечно і навіть трагічне.

Весь трагізм обставин, які можуть супроводжувати, здавалося б, розумну поведінку, надзвичайно виразно продемонстрував Л. Фейхтвангер у своїй діалогії про Йосипа Флавія. Його герой чесно виконав обов'язок вождя національного повстання євреїв проти римлян. Він пройшов мужній шлях стійкого воїна і, потрапивши після поранення в полон, мріяв про красу героїчної смерті. Але повстання зазнало поразки. Центр національного духу і єврейської державності – храм Соломона – зруйновано. Маленькому на-

роду загрожує повне знищення. І от перед вождем нації постає вибір. Є дві можливості.

Перша – ввійти в угоду з римським імператором, який хоче повернути Йосипа Флавія на свій бік, і пройти під Триумфальною аркою переможців Ізраїлю. І тоді йому обіцяне відкриття в переможеній країні єврейського університету і відродження національних релігійних центрів; більше того – входження єврейської цивілізації у світову культуру, в еллінізм. А це забезпечує духовну легітимізацію нації. Але платою за таку угоду буде зневага власного народу і рідного сина, для яких важливі не міркування з погляду майбутнього, а національні почуття сьогодення. Йосип Флавій стане зрадником і для євреїв, і для римлян.

І друга можливість – публічно продемонструвати непокору, до якої його схиляють інстинкт і почуття, відмовитися пройти під Триумфальною аркою Риму. Але тоді героїчний вчинок стане сигналом до нового повстання, у якому, без сумніву, загинуть рештки єврейської цивілізації.

Отже, Йосип Флавій стоїть перед дилемою безчестя і розумного вчинку. Він міркує так: «Дві речі прославляють історики всіх країн і народів – успіх і власну гідність. Хрестоматії переповнені успішними і гідними діяннями; про розумні вчинки говориться мало, і розум ще не прославлявся жодним істориком... Розум – первородний син Бога, але Бог нагороджує за нього лише тоді, коли ти вже мертвий, а поки ти живий, за нього отримуєш тільки стусани і багно».

Навіть за крок до Триумфальної арки у процесії переможців Флавій іще вагається. «Прекрасно було б повернутися, зціленням і прохолодою було б це; солодким і почесним було б це. Злочинною глупотою було б це, – різко відповідає він собі. – Нелегко бути розумним, і за це не отримаєш нагороди. Але розум – первородний син Божий, і я відданий йому». І от громадянин Всесвіту – Йосип бен Матафій, прозваний Йосипом Флавієм, знаючи, що він назавжди розтопав повагу римлян і євреїв і назавжди розтопав любов свого сина Павла, взявши своє серце обома руками, зібрав свою волу і зробив останній крок» [7, 473–474, 476].

Тут виявляється трагедія техніко-інструментального використання розуму за догмами класичного раціоналізму, орієнтованого

на те, щоб «мислити не страждаючи». ХХ століття вимагало контекстуально широкого використання розуму, яке (при всьому неприйнятті ірраціоналізму) інтегрує раціональне і нераціональне. Нераціональне – це велика зона ментальності (пов'язана з переходом за межі, з пафосом, героїзмом, любов'ю, пасіонарністю взагалі), яка не заміщує (подібно до ірраціональної проповіді абсурду, марності суцього тощо) раціональності, а доповнює її, окреслюючи за контрастом сферу міровизначених феноменів.

Чистий розум виявляється не менш небезпечним, ніж його антипод – ірраціональний порив. Ось чому нова, неklasична раціональність утверджує себе в широкому контексті людських цінностей, у якому тільки й можливе самокритичне, але повноцінне розкриття інтелектуальної гідності людини. Ситуацію доповнення раціональності духом сходження точно висловив М. Ганді: «Раціоналісти – прекрасні люди, але раціоналізм, що претендує на всемогуття, – чудовисько. Приписувати розуму всемогуття – таке ж ганебне ідолопоклоніння, як обожнення кам'яних та дерев'яних ідолів. Я не ратую за обмеження влади розуму, а закликаю віддати належне тому в нас, що його освячує» [8]. Тільки раціоналізм, звернений до вічних святинь екзистенції – Свободи, Любові, Особистості (як земної іпостасі «безконечного обличчя»), виявляється причетним до всесвітньо-історичного утвердження ДУХУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Рабле Ф.* Гаргантюа и Пантагрюэль. – М., 1961. – 725 с.
2. *Эйнштейн А., Инфельд А.* Эволюция физики. – М., 1955. – 242 с.
3. *Челидзе А.П.* Диалог Сократа и проблемы равенства людей // *Культура и общественное развитие.* – Тбилиси, 1979. – 186 с.
4. *Ахутин А.* История принципов физического эксперимента. – М., 1970. – 496 с.
5. *Декарт Р.* Правила для руководства ума // *Декарт Р.* Избранные произведения. – М., 1950. – 712 с.
6. *Аристотель.* Физика. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 171 с.
7. *Фейхтвангер Л.* Сыновья // *Фейхтвангер А.* Собрание сочинений. – Т. 8. – М.: Художественная литература, 1966. – 502 с.
8. *Ганди М.* Моменты прозрения // *Литературная газета.* – 1986. – № 50.

ЗМІСТ

Переднє слово	3
<i>Мирослав Попович.</i> Павел Копнин и его «логика научного познания»	5
<i>Валентин Лукьянец.</i> Павел Копнин и проблема «самосознания науки»	31
<i>Володимир Кузнєцов.</i> Від вивчення теоретичної фізики до філософського моделювання наукових понять і теорій: під впливом Павла Копніна та його школи	62
<i>Valentin Omelyantchik.</i> la notion de verifacteur chez Alexandre D'aphrodise	93
<i>Петро Йолон.</i> Рациональні форми реконструкції соціальної реальності	103
<i>Володимир Навроцький.</i> Семантика обґрунтування	128
<i>Tetiana Gardashuk.</i> Converging technologies and science art.....	139
<i>Микола Кисельов.</i> Дослідження проблем філософії біології та екології в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України	162
<i>Ярослава Стратій.</i> П.В. Копнін та його роль у дослідженні української філософської думки XVII–XVIII століть	181
Рубрика: Філософські постаті...	208
<i>Владимир Шинкарук.</i> «Хрущевская оттепель». Новые тенденции в исследованиях Института философии АН Украины в 60-х годах	208
<i>Сергій Кримський.</i> Нова раціональність – утвердження духовності	213

Наукове видання

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ФІЛОСОФСЬКІ ДАЛОГИ'2016

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ У НАУКОВИХ РОЗМИСЛАХ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ

(до 70-річного ювілею)

Художнє оформлення: *Г.І. Шалашенко*

Комп'ютерна верстка: *Н.П. Горова*

Авторська редакція

**Підписано до друку 27 грудня 2016 р.
Формат 60x84 1/16 Друк.офс. Папір офс.**

Ум.-друк.арк. 12,2

Гарнітура Times. Наклад 500 прим.

Цей збірник наукових праць «Філософських діалогів» підготовлений до 70-річного ювілею Інституту філософії. За час свого існування Інститут філософії став провідною науковою установою гуманітарного профілю в Україні. В цих числах збірника представлені публікації науковців Інституту, які працюють за важливими фундаментальними напрямками філософських досліджень, зокрема – логіка наукового пізнання та філософія науки, одним із фундаторів останнього був академік П.В. Копнін.

ФІЛОСОФСЬКІ ДІАЛОГИ
ВИПУСК 11-12
2016

